

Вісник

Національної юридичної академії
України імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 1/2009

Харків – 2009

Засновник — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Видавець — видавництво «Право» Академії правових наук України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А.П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О.Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М.П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є.М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії з філософії: **В.О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор, **О.М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор, **С.В. Шефель** – доктор філософських наук, професор, **С.І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор, **В.Д. Титов** – доктор філософських наук, професор, **О.К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; члени редколегії з політології: **М.І. Панов** – доктор юридичних наук, професор, **В.Ф. Смолянчук** – доктор політичних наук, професор, **О.П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **С.Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор, **Л.Є. Шкляр** – доктор політичних наук; члени редколегії із соціології: **Л.М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор, **Е.А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор, **Г.П. Клімова** – доктор філософських наук, професор, **Н.П. Осипова** – доктор філософських наук, професор, **Н.М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор

Відповідальний за випуск Є.М. Мануйлов

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, тел. 704-11-35

© Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, 2009

© «Право», 2009

Шановні читачі!

Ви тримаєте у руках перший номер «Вісника Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія». Це дуже приємна подія як для науковців нашої академії, так і для інших ВНЗ України, тому що з'явилася ще одна можливість для оприлюднення наукових результатів із філософських, юридичних, політичних та соціологічних дисциплін. Вже перший номер свідчить про те, що поряд з науковцями нашої академії свої статті надали представники інших вузів України, а це лише перший крок на шляху консолідації зусиль науковців нашої Батьківщини для з'ясування особливостей взаємодії права, філософії, політології та соціології у сучасному суспільствознавстві, виявлення тенденцій розвитку сучасної філософії права, соціології права та суміжних із ними правових дисциплін.

Сьогодні прийшло розуміння того, що гуманітаристика необхідна для осмислення тих труднощів і проблем, які супроводжують розвиток будь-якого суспільства. І хоча ми багато чого дізналися про оточуючий світ та про самих себе, на більшість запитань відповідей поки що немає. Найскладнішим виявилось пізнання людиною самої себе, свого внутрішнього світу та соціуму, в якому вона живе та діє. Отже, наука сьогодні перестала бути таланом одних лише вчених. Від успішного її розвитку значною мірою залежать добробут і культурне зростання людей, прогрес людської історії.

Філософи, історики, політологи, соціологи констатують, що сьогодні цивілізація перебуває на зламному етапі свого розвитку. Сучасні політико-правові ситуації проблематизують більшість культурних стандартів та цінностей. Новітні технології програмування масової свідомості ініціюють різноманітні практики інформаційного впливу, що закамouflьовані і ззовні виглядають як добровільний вибір особистості в демократичному суспільстві. Останні десятиріччя показали також, що пріоритетні цінності вільної суверенної особистості та гасла захисту прав людини можуть використовуватися як привід для воєнних акцій, що супроводжуються гуманітарними катастрофами. У сучасних процесах глобалізації дедалі гострішою стає проблема співвіднесення ідеї прав людини та ідеї прав народів.

Сучасні прискорені темпи соціального розвитку, отже, значно впливають на динаміку розвитку культури. Ряд засадничих ціннісних тенденцій сучасної цивілізації змінюються, з'являються точки зростання нових цінностей, відкриваються подальші перспективи діалогу культур. Їх необхідно завчасно відслідкувати, виявити, а також з'ясувати, наскільки вони є життєздатними, які наслідки можуть викликати. Подібний підхід передбачає з'ясування нових смислів світоглядних універсалій, що можуть

формування передусім у політичній та правовій свідомості. Такий аналіз є метою перш за все суспільствознавчих наук. І сьогодні це не суто абстрактна діяльність, а практична потреба визначити з наукової точки зору можливі стратегії розвитку суспільства.

Сьогодні потребує розуміння й правильної оцінки стану суспільства. Яким чином у сучасній суперечливій соціально-політичній ситуації включити та змусити діяти механізми морального та правового регулювання? Які цінності вважати засадничими? Як можлива розбудова вільного та справедливого суспільства в Україні? Подібні запитання адресовані насамперед суспільствознавцям. Відтак філософія, політологія, соціологія в їхньому зверненні до цінностей та ідеалів набувають громадянської значущості й затребуваності в інших галузях наукового знання.

Дуже символічно, що цей перший номер виходить у рік, коли побачив світ сотий номер часопису «Проблеми законності», який також видається академією. Це свідчить про те, що науковці нашої академії не стоять на місці, а роблять усе для того, щоб ще більше підняти науковий рівень навчальних дисциплін, які викладаються студентам академії, озброїти їх сучасними досягненнями з філософії, філософії права, політології, соціології, соціології права. Сучасний світ, що знаходиться у стані глобалізації, потребує правників, які б володіли не лише глибокими юридичними знаннями, а і мали фундаментальну освіту, що як свої складові має філософську, політологічну та соціологічну підготовку. Лише людина, яка засвоїла тенденції розвитку сучасного світу, розуміється в світі політичного, спроможна ефективно діяти як професіонал у світі правотворчості. Тому цілком зрозуміла та увага, яку приділяє ректорат саме цим напрямам з підготовки майбутнього юриста.

Крім того, ми сподіваємося, що поява першого номера Вісника за зазначеним напрямом стане прикладом для фахівців з окремих галузей науки, що сприятиме розбудові правової держави, удосконаленню законотворчості у нашій країні, створить умови для всебічного забезпечення прав і свобод громадян, формування громадянського суспільства, виключить в майбутньому політико-правові кризи з життя нашого суспільства.

Сподіваюсь, що цей Вісник стане осередком найкращих дослідників з проблем філософії, політології і соціології, наукові статті яких були б яскравою подією у житті не лише України, а й зацікавили науковців ближнього і далекого зарубіжжя, спонукали б їх до співпраці з українськими вченими на шляху до пошуку Істини, розв'язання найактуальніших проблем сьогодні і майбутнього.

В.Я. Тацій,
академік, ректор Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14: (316.48 + 316.83)

докт. філос. н., проф. О.Г.Данильян

ПРОТИРІЧЧЯ ПРОЦЕСУ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ В ТРАНЗИТИВНОМУ СУСПІЛЬСТВІ ТА МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНІ КОНФЛІКТИ

У статті розглядається культура як складна система, що містить безліч елементів і рівнів, а також особливості формування духовної культури в перехідних соціальних системах. Аналізуються основні протиріччя, які виникають у сфері культури в процесі трансформації суспільства, форми і типи їхнього прояву. Здійснюється порівняльний аналіз категорій “субкультура” і “контркультура”, а також розглядаються основні положення концепції С.Хантінгтона про конфлікт цивілізацій. Робиться висновок про необхідність глибокого вивчення протиріч у сфері культури транзитивного суспільства з метою мінімізації їхніх негативних наслідків.

Ключові слова: розвиток культури, транзитивне суспільство, протиріччя у сфері культури, субкультура, контркультура, міжцивілізаційні конфлікти.

Актуальність проблеми. Відомо, що трансформація суспільства від однієї форми суспільно-політичного буття до іншої закономірно викликає загострення соціальних протиріч у всіх сферах життя суспільства, у тому числі й у сфері культури. Суспільству доводиться платити за загострення протиріч у сфері культури високу ціну: наслідком їх стали етична деградація, настання бездуховності, речовизм, поширення шаблонної псевдокультури. Водночас формування культури в транзитивному суспільстві, у тому числі й українському, є достатньо складним і суперечливим завданням. З одного боку, створення демократичної, соціальної, правової держави припускає достатньо високий рівень культури населення; з іншого боку, в транзитивному суспільстві, як правило, відсутні необхідні умови для формування культури населення. Тому не випадково проблема протиріч у сфері культури в транзитивному суспільстві є сьогодні особливо актуальною. Достатньо злободенним є і питання про цивілізаційний розлом світової спільноти, про зіткнення між західною цивілізацією (соціокультурою) та іншими цивілізаціями сучасності.

Аналіз основних джерел і публікації. Конфліктогенні процеси, притаманні сучасним транзитивним державам, значно підсилили увагу дослідників багатьох країн як до проблеми власне соціальних протиріч, так і до протиріч процесу розвитку культури. Це сприяло появі цікавих робіт, в яких тією чи іншою мірою досліджуються прояви протиріч у сфері культури перехідного суспільства (П.Кеннеді, М.М.Гуревичов, М.С.Бургін, С.Стоянович, Е.Тоффлер, Ф.Фукуяма, М.Х.Фарукшин, А.Н.Юртаєв та ін.), в тому числі і в міжетнічній, міжцивілізаційній сферах (В.К.Волков, Дж. Мейс, С.Хантінгтон, В.Л.Хеслі та ін.). Проте проблема залишається дуже важливою для українського суспільства і вимагає подальшого вивчення.

Формулювання цілей. У статті передбачається розглянути культуру як складну систему, що складається з безлічі елементів і рівнів; проаналізувати основні протиріччя, які виникають у сфері культури в процесі трансформації суспільства, а також форми і типи їхнього прояву. Ставиться також завдання здійснити порівняльний аналіз категорій “субкультура” і “контркультура”; передбачається розглянути відомі положення концепції С.Хантінгтона про конфлікт цивілізацій з позиції протиріч, що виникають у сфері культури в процесі трансформації суспільства.

Відомо, що культура будь-якого суспільства, у тому числі і посттоталітарного, є складною системою, елементами (підсистемами) якої є традиційні й інноваційні культурні форми, субкультури різних соціальних прошарків, груп, етносів, релігійних конфесій. У цій системі розрізняють також певні рівні: елітну культуру, народну культуру, масову культуру [1].

Усі соціокультурні елементи об’єднуються в єдину систему на основі загальнозначущих для даного суспільства цінностей, які є певним фундаментом, на якому базується культурна різноманітність. Найважливішими консолідуючими засадами суспільства, “полем тяжіння”, що об’єднує його суб’єктів в єдиний соціокультурний організм, є: спільність історії, економічного життя, психічних якостей, мови, релігійних і етичних цінностей тощо. Загальнозначущі цінності є й у різних соціокультурних системах. Ця множина загальних рис, властивостей культур різних народів, етносів, що дозволяє зробити висновок про глобалізацію культури людства, одержала назву культурних універсалій (Дж. Мердок) [2, с.45-46].

Окрім певних рис єдності, між елементами соціокультурної системи, а також між культурами в цілому, існують певні відмінності, які в процесі взаємодії суб’єктів суспільства можуть перебувати в різних станах: від гармонії до конфлікту. Найтипівішими видами конфлікту у сфері культури є: колізія між традиційними й інноваційними формами в її розвитку, аномія, культурне відставання (культурний розрив), зіткнення соціокультурної системи і субкультури, міжцивілізаційні (міжсоціокультурні) конфлікти тощо.

Розвиток культури є складним, суперечливим процесом. У ньому мають місце як традиційні форми, зв'язок з раніше досягнутими цінностями культури, так і інноваційні форми, що сприяють розвитку. Традиційні та інноваційні форми в культурі – діалектично взаємопов'язані явища, які багато в чому визначають процес її розвитку [3]. Є всі підстави стверджувати, що рухома, інноваційна сторона в культурі пов'язана з проблемами та конфліктними ситуаціями в її розвитку і визначається реальними суперечностями суспільного життя.

Під час зміни соціально-економічної основи життя суспільства або виникненні нових потреб в житті соціальних систем старі культурні традиції вже не в змозі виконувати свою регулятивну функцію, що призводить до появи культурних інновацій. Інноваційні і традиційні культурні цінності, як правило, співіснують разом якийсь час, в ході якого старі культурні форми поступово витісняються або трансформуються. Конфлікт, що виникає між культурними цінностями, які протистоять між собою, гостро переживається людьми, оскільки заміна старої традиції на нову пов'язана з ламанням культурного стереотипу.

В умовах соціально-політичних, економічних криз суспільства, в перехідні періоди його розвитку (наприклад, в посттоталітарних системах), коли руйнація старої, традиційної культури набагато випереджає процес генерації інноваційних культурних форм, виникає культурна аномія. Під аномією мається на увазі порушення єдності культурного процесу, стан ціннісно-нормативного вакууму в суспільстві (Е.Дюркгейм), внаслідок чого традиційні культурні норми і цінності вже не працюють, а інноваційні відсутні або ще не повністю встановилися [4, с.34]. Культурна аномія в соціальних системах на пострадянському просторі призводить до етичної деградації суспільства, настання бездуховності, речовизму, поширенню шаблонної псевдокультури.

Важливим компонентом культури є духовна культура, яка виконує особливу роль в процесі трансформації суспільства. Якщо суспільства тоталітарного й авторитарного типів для підтримки гомогенності соціальної системи, підвищення її стійкості і керованості використовують метод придушення небажаних цінностей та інтересів, уніфікації основних компонентів духовної культури, то перехідні соціальні системи втрачають штучний монізм цінностей та інтересів, місце якого починає займати плюралізм нових орієнтацій. Проте такий псевдоплюралізм, не заснований на консенсусі з приводу базових, життєво важливих для суспільства цінностях та інтересах, призводить не до вдосконалення соціуму і його консолідації, а до розвитку його за найдраматичнішим сценарієм. Одна частина суспільства прагне повернутися до колишньої єдності, гомогенності, інша бажає ще більшої плюралізації сфери духовної культури, цінностей та інтересів, заперечуючи моральний контроль і оцінки, вважаючи вищим благом існування самий плюралізм.

Тому, крім соціальних, економічних, політичних протиріч, в таких системах закономірно загострюються і суперечності у сфері духовної культури [5, с.27-43].

В умовах зміни суспільно-політичного ладу найшвидших змін зазнають політична та економічна сфери. Духовні цінності суспільства також змінюються достатньо швидко, проте їм властива більша фундаментальність, існування в латентній формі. Найістотніші зрушення у сфері духовної культури спостерігаються в скороченні розриву між теоретичною і буденною свідомістю. Остання починає оперативніше реагувати на актуальні життєві проблеми, однак із запізненням реагує на події у сфері теоретичної свідомості. Врешті-решт співвідношення теоретичної і буденної свідомості визначається не швидкістю їхньої трансформації, а шаблоном, на якому в даний момент триває ідеологічний процес в суспільстві. Якщо взяти до уваги традиційну чотириетапну диференціацію даного процесу (акумуляція, розробка, пропаганда, офіціалізація), то можна констатувати, що більшість транзитивних держав на даний час перебуває тільки на другому етапі, що зумовлює згадане вище співвідношення, а також гостроту ідеологічних протиріч.

Особливість формування духовної культури в перехідних соціальних системах полягає також і у тому, що в даний період в ній відтворюються і вступають в гостру боротьбу форми свідомості, кожна з яких в розвиненому вигляді характеризує певний історичний етап. Це авторитарна і ліберально-демократична, комуністична й антикомуністична, релігійна й атеїстична, етатистська й анархістська форми свідомості. Це призводить до небезпечної поляризації духовної культури суспільства, виникнення в ній екстремістських рухів різноманітного гатунку, що актуалізує суперечності в інших сферах життя суспільства та ускладнює їхнє розв'язання.

Іншим, неусувним в сучасних умовах конфліктом в розвитку культури, є конфлікт між її основними формами, частинами, тобто між матеріальною і духовною культурою. Цей конфлікт має назву культурного відставання (культурного розриву). Найвидатніші представники концепції “соціокультурного відставання” О.Огберн, Л.Уайт, А.Фіркандт зазначали, що накопичення інноваційних форм культури відбувається в постійно зростаючому темпі; різні сфери сучасної культури розвиваються з неоднаковою швидкістю. Наприклад, матеріальна культура розвивається відносно швидко, а духовна (“адаптивна”) – повільніше. Звідси виникають значні культурні відставання в духовному житті суспільства, тобто конфлікт у сфері культури. Необхідно також зазначити, що у ряді випадків фіксується і зворотний феномен, коли на певному часовому інтервалі духовна культура випереджає матеріальну [6, с.45-52].

У будь-якому суспільстві разом з елементами загальнолюдської культури і домінуючою соціокультурною системою (суперкультурою)

можна виокремити і субкультури (підкультури) – культурні зразки, що їх використовують суб'єкти суспільства як антипод панівним цінностям. Іноді такі моделі культури, що формуються під впливом етнічного походження, релігії, способу життя тощо, знаходяться в стані конфлікту з суперкультурою, тобто є контркультурою.

Прийнято вважати, що виникнення субкультур пов'язане з певним рівнем розвитку суспільства. Існує також точка зору, що субкультури відсутні в примітивних формах суспільного буття. Іноді цей момент акцентують ще більше, вважаючи, що субкультури – сучасне породження міського устрою життя. Думається, що причин для виникнення субкультур чимало і певною мірою вони мають загальнозначущий характер, проте через певні обставини увагу на них стали звертати тільки останнім часом.

Субкультура – це необов'язково негативна характеристика; важливим нюансом її змісту є момент іншості, несхожості, неспільності в розвитку ціннісних переваг за певної самостійності і навіть автономності. Субкультура має два різновиди: традиціоналістська субкультура й інноваційно-авангардна субкультура.

Особливістю першого виду субкультури є те, що вона не претендує на заміщення собою панівної культури, витіснення її як даності. Така субкультура негативним ставленням до панівних культурних норм не відрізняється. Вона, як правило, спокійно уживається з існуючими настановами суспільної культури, займаючи своє місце в її структурі.

До традиціоналістської субкультури можна віднести маргінальні культури. Маргінальність – поняття, що вказує на проміжність, неадаптивність, “пограничність” становища людини між якими-небудь соціальними групами. Спочатку цей термін використовувався для позначення соціально-психологічних наслідків неповної адаптації мігрантів з сільських районів до вимог міського способу життя. Згодом термін набув ширшого значення. До маргінальних субкультур, наприклад, відносять “культурні гібриди”, що виявилися між домінуючою соціальною групою, яка не приймає їх повністю, і групою походження, що їх відштовхує. Під маргіналами також мають на увазі індивідів, що втратили соціальні зв'язки і не вписалися в певну соціокультурну ситуацію (наприклад: деякі мігранти, емігранти у першому поколінні, біженці тощо) [7, с.220].

Особливість інноваційно-авангардної субкультури полягає в наступному. Іноді в культурі складаються ситуації, коли локальні комплекси цінностей починають претендувати на якусь універсальність. Вони виходять за рамки власного культурного середовища, сповіщають нові ціннісні і практичні настанови для широких соціальних спільнот. В цьому випадку говорять не про субкультуру, а використовують термін «контркультура». Поняття контркультури акцентує момент вираженого

протистояння фундаментальних ціннісних настанов стосовно панівної культури.

Автором терміна “контркультура” є американський соціолог Теодор Роззак, який під час студентської революції 60-х рр. ХХ ст. в США так назвав культуру, створену молодими і протилежну культурі батьків. Для класичної контркультури характерна відмова від сталих соціальних цінностей, моральних норм і ідеалів, стандартів та стереотипів масової культури, а також способу життя, в основі якого лежить установка на респектабельність, соціальний престиж, матеріальне благополуччя. Відмова, як правило, виражається в негативізмі щодо культурних досягнень людства та екстравагантній манері мислення, відчуття, спілкування. Культ розуму і науки замінюється культом несвідомого прояву природних пристрастей і містичного екстазу душі; пуританська мораль – відвертістю інтимних зв’язків; праця – масовими оргіями, наркоманією тощо. Протест проти “масового суспільства” і масової культури одержав практичне завершення в організації різних комун, в яких мав здійснюватися прояв істинно гуманного ставлення людини до світу, інших людей і до себе [8, с.265-266].

Сьогодні контркультурою, крім розуміння її як форми виразу духовного протесту проти культури індустріально розвинених країн, що набула поширення серед частини молоді Заходу в 60-70-х рр. ХХ століття, стали вважати будь-які протиставлення фундаментальним цінностям панівної культури. Контркультура – це така субкультура, яка не просто відрізняється від домінуючої культури, але протистоїть, перебуває в конфлікті з панівними цінностями.

Отже, субкультура і контркультура – явища споріднені, але не тотожні. Субкультура є ширшою дефініцією, ніж контркультура. Проте іноді провести чіткі відмінності між субкультурою і контркультурою складно або неможливо. У таких випадках на рівних правах до одного явища застосовують обидві назви.

У сучасному суспільстві в процесі його трансформації постійно виникають і проявляють себе найрізноманітніші субкультури, які без особливих сумнівів можна кваліфікувати як контркультури.

Дедалі актуальнішою в сучасних умовах стає питання про цивілізаційний розлом світової спільноти, про зіткнення між західною цивілізацією (соціокультурою) та іншими цивілізаціями сучасності. Автор цієї гіпотези, відомий американський політолог С.Хантінгтон, стверджує, що в світі, який народжується, основним джерелом конфліктів буде не економіка, політика, ідеологія, а культура, зіткнення цивілізацій. “Нація-держава залишається головною дійовою особою в міжнародних справах, але значущі конфлікти глобальної політики розгортатимуться між націями і групами, що належать до різних цивілізацій. Зіткнення цивілізацій стане домінуючим чинником світової політики. Лінії розлому між цивілізаціями – це і є лінії майбутніх фронтів” [9, с.33]. Ця

концепція, сформульована на початку 90-х рр. минулого століття, в новому тисячолітті одержала серйозну доказову базу. Достатньо переконливо ідеї Хантінгтона пояснюють і “розлом” між жителями західної і східної України з питань ставлення до різних політичних партій, магістральних напрямів розвитку країни, вступу України до НАТО тощо.

Зростання конфліктності у взаємостосунках між різними цивілізаціями Хантінгтон обумовлює декількома причинами. По-перше, відмінності між цивілізаціями не тільки реально існують в історичному досвіді, мові, культурі, релігії, але й мають глибоке коріння. Вони набагато більш значущі, ніж відмінності між ідеологіями або політичними режимами. Відмінності не обов’язково ведуть до конфліктів, а конфлікти не обов’язково переростають в насильство. Проте слід пам’ятати, що протягом сторіч саме відмінності між цивілізаціями породжували найзапекліші і триваліші конфлікти.

По-друге, внаслідок прогресу інформаційно-транспортних засобів, підвищення відкритості країн взаємодія між народами різних цивілізацій постійно зростає, що, з одного боку, підсилює їхню самосвідомість, а з іншого боку, свідомість відмінностей між ними, що, на думку Хантінгтона, “консервує” ці відмінності і часто супутню їм ворожість та недовір’я, що сягають глибини століть.

По-третє, в багатьох країнах процеси економічної і соціальної модернізації, відриваючи людей від одвічних джерел самотності, створюють умови для відродження релігійних відчуттів, об’єднання населення на основі причетності до певних релігійних рухів, часто фундаменталістського гатунку, що іноді викликає неприязне ставлення до представників інших релігій, культур, світоглядів.

По-четверте, поглиблення цивілізаційного розлому відбувається і завдяки подвійній ролі Заходу. В даний час західна цивілізація знаходиться на вершині своєї економічної, політичної, військової могутності, що викликає в багатьох країнах неприйняття західних ідеалів, відторгнення культурних цінностей, повернення до витоків власного національного буття. Цей феномен виявляється в таких явищах, як “азіатизація” – в Японії, “індуїзація” – в Індії, “туземізація” місцевих еліт – у країнах Азії, Африки, представники яких, здобувши освіту в Оксфорді, Сорбонні тощо, були свого часу головними провідниками західного впливу.

По-п’яте, культурні (цивілізаційні) особливості і відмінності є якнайменше рухомими; тому, на відміну від політичних і економічних протиріч, вони не так легко піддаються гармонізації, примиренню, компромісам. У країнах пострадянського простору, підкреслює Хантінгтон, комуністи можуть стати демократами, багаті – бідними і навпаки, але росіяни при всьому бажанні не можуть стати естонцями, а азербайджанці – вірменами. Тому, якщо в класових або ідеологічних конфліктах ключовим питанням було:

“На чийому ти боці?” і існувала можливість вибору, то в міжцивілізаційних зіткненнях питання лунає інакше: “Хто ти такий?”. На це питання, що передбачає певну етнічну або релігійну належність, неправильна відповідь може означати смерть. Нарешті, міжцивілізаційним конфліктам сприяє і зростаючий економічний регіоналізм.

Припинення існування ідеологізованих держав у Східній Європі і на території колишнього СРСР, наголошується в дослідженні американського політолога, спричинило висунення на передній план традиційних форм етнічної ідентичності та протиріч. Тому відмінності в культурі і релігії в посттоталітарних державах (і поміж ними) породжують розбіжності з широкого кола політичних питань, будь то права людини або еміграція, комерція або екологія, а географічна близькість стимулює взаємні територіальні претензії.

Таким чином, “конфлікт цивілізацій розгортається на двох рівнях. На мікрорівні групи, що мешкають уздовж ліній розлому між цивілізаціями, ведуть боротьбу, часто кровопролитну, за землю і владу один над одним. На макрорівні країни, що належать до різних цивілізацій, змагаються через вплив у військовій і економічній сфері, борються за контроль над міжнародними організаціями і третіми країнами, прагнучи затвердити власні політичні і релігійні цінності” [8, с.37].

Як **висновок** можна констатувати, що соціальні трансформації закономірно викликають загострення протиріч у всіх сферах життя суспільства, у тому числі й у сфері культури. Тому складні соціальні процеси в сучасному світі неможливо раціонально пояснити, а тим більше ефективно ними управляти без розуміння ролі в їхній динаміці соціальних протиріч у всьому їхньому різноманітті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пелипенко А.А. Культура как система / А.Пелипенко, И.Яковенко. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 376 с.
2. Смелзер Н. Социология / Н.Смелзер; пер. с англ. З.П.Вольская; ред. В.А.Ядов. – М.: Феникс, 1994. – С.45-46.
3. Гуревич П. Фундаментализм и модернизм как культурные ориентации / П.Гуревич // Общественные науки и современность. – 1995. – №4. – С.154-162.
4. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Метод социологии / Э.Дюркгейм; пер. с фр. А.Б.Гофмана. – М.: Наука, 1991. – 431 с.
5. Див.: Данильян О.Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв’язання / О.Г.Данильян. – Харків: Основа, 1998. – 253 с.
6. Ерасов Б. С. Социальная культурология / Б.С.Ерасов. М.: Аспект-Пресс, 1997. – 341 с.
7. Тараненко В.М., Тищенко В.Н. Культурология / Под ред. д-ра филос. наук, проф. О.Г.Данильяна: [учебник для вузов]. – Х.: Коллегиум, 2008. – 500 с.
8. Сучасний словник із суспільних наук / За ред. О.Г.Данильяна, М.І.Панова. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / С.Хантингтон // Полис. – 1994. – №1. – С.33-48.

ПРОТИВОРЕЧИЯ ПРОЦЕССА РАЗВИТИЯ КУЛЬТУРЫ В ТРАНЗИТИВНОМ ОБЩЕСТВЕ И МЕЖЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ КОНФЛИКТЫ

Данильян О.Г.

В статье рассматривается культура как сложная система, состоящая их множества элементов и уровней, а также особенности формирования духовной культуры в переходных социальных системах. Анализируются основные противоречия, которые возникают в сфере культуры в процессе трансформации общества, их формы и типы проявления. Осуществляется сравнительный анализ категорий «субкультура» и «контркультура», а также рассматриваются положения концепции С.Хантингтона о конфликте цивилизаций. Делается вывод о необходимости глубокого изучения противоречий в сфере культуры транзитивного общества с целью минимизации их негативных последствий.

Ключевые слова: развитие культуры, транзитивное общество, противоречия в сфере культуры, субкультура, контркультура, межцивилизационные конфликты.

CONTRADICTIONS OF PROCESS OF CULTURE DEVELOPMENT IN TRANSITIONAL SOCIETY AND INTERCIVILIZATION CONFLICTS

Danilyan O.G.

A culture as a complicated system, which contains a great number of elements and levels, and also features of forming of spiritual culture, in the transitional frames of society is exposed in the article. Basic contradictions, which arise up in the field of culture in the process of transformation of society, their forms and types, are analysed. The comparative analysis “subculture” and “contrculture” is carried out and also the Huntington’s is drawn about the necessity of study of contradictions in the field of culture of transitional society, with the purpose of minimization of their negative consequences.

Keywords: development of culture, transitional society, contradictions in the field of culture, subculture, contrculture, intercivilization conflicts.

УДК 37:316.722

доктор філософії, проф. Є.М.Мануйлов

ЕСТЕТИЧНА КУЛЬТУРА ЯК ЗМІСТ ОСВІТИ МАЙБУТНЬОГО ФАХІВЦЯ ПРАВА

У статті зроблена спроба уточнення сутності й змісту естетичної культури в контексті змісту освіти фахівців права. Зазначається, що сьогодні на перший план виходять процеси самовизначення особою власних ціннісних орієнтирів на основі безпосередньої інтеграції культурних цінностей, що набувають характеру етичного та естетичного виміру буття. Підкреслюється, що естетична культура має стати ціннісно-змістовною основою освітнього процесу у сучасній вищій освіті України з підготовки майбутніх фахівців права.

Ключові слова: естетична культура, право, освітній процес, мистецтво, виховання.

Постановка проблеми. Сучасна цивілізація знаходиться на критичному етапі свого розвитку. Вже сьогодні видно контури абсолютно нового людського світу, який формується в суперечностях і напрузі нашої епохи. Зміни, що відбуваються, є справді фундаментальними, вони торкаються всіх сфер людського життя, сприяючи трансформації таких культурних утворень, як традиції.

Бурхливі зміни у сфері державної політики, соціальної динаміки, науково-технічний прогрес, створення глобальної мережі Інтернет радикально оновлюють наявне культурне середовище, в якому безпосередньо відбувається життєдіяльність людини. Виникають абсолютно нові форми кооперації людської праці, нові типи комунікацій, способи збереження й передачі інформації, зв'язки й відносини в людських спільнотах, нові форми взаємодії різних культурних традицій. Якщо раніше історія людства була історією окремих народів, племен, регіонів, історією окремих, багато в чому автономних, сфер культури, техніки, науки, філософії, релігії, то тепер на наших очах вона стає глобальною історією.

Нинішні загальносистемні зміни у взаємовідносинах людини та її соціального оточення можна розглядати як принципово новий спосіб інтеграції людини в соціокультурне середовище, що робить проблему естетичної культури стрижнем навчання та виховання майбутніх фахівців взагалі й фахівців права зокрема.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що, незважаючи на достатньо широке коло наукових доробок в даній царині, стосовно змісту освіти фахівців права естетична культура досліджена недостатньо повно. Отже, **метою цієї статті** є аналіз естетичної культури, її формування й розвиток у майбутніх фахівців права під час їхнього навчання у вищих навчальних закладах (ВНЗ)¹.

На сучасному етапі в суспільстві відбуваються значні зміни, у тому числі на рівні змісту культури як системи відносин людини й світу та змісту самої людини як суб'єкта цієї культури. Як зазначено у документах ЮНЕСКО, саме культура є засадничим елементом життя індивіда й суспільства. Отже, в основі історико-культурної реконструкції мають бути проблеми сьогодення, які виступають основними критеріями естетичної культури людини. “Не можна зневажати проблеми минулого, – підкреслює у зв'язку з цим відомий західний філософ-культуролог Г.Кюнг, – пріоритет потрібно надавати широкому колу багатозарових проблем людей і людського суспільства сьогоднішнього дня” [1, с.181].

Людська культура є класичною системою з безліччю підсистем. Більше того, зараз людська культура є найскладнішою з відомих нам

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР “Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

цілісних систем. У зв'язку з цим важливо, що одна система (наприклад, певний культурний елемент, культура однієї країни або регіону) існує в рамках іншої системи (загальнолюдської культури) і між ними є взаємодія. Культурний елемент не приживеться, якщо він конфліктуватиме з культурною складовою вищого порядку: він або буде відторгнутий, або трансформований, або (будучи достатньо могутнім) стане домінуючим, змінивши під себе вищий елемент.

Що ж мається на увазі під естетичною культурою сьогодення? Як стверджують автори довідкового видання, “естетична культура – це одна зі складових духовного “обличчя” людини, певного соціуму, людства в цілому, комплексний феномен створення, ствердження й реалізації сутнісних сил людини й людства на засадах досконалості, гармонії, міри краси. Естетична культура сприяє формуванню креативного, одухотвореного характеру буття, глибокого, багатогранного осягнення світу” [2, с.82]. Виходячи з цього, у найзагальнішому вигляді формування естетичної культури майбутнього фахівця має стати змістом освіти у вищих навчальних закладах.

У першу чергу йдеться про зміну культурної ідеології як ціннісно-орієнтаційної основи освітнього процесу, адже система освіти, що ґрунтувалася на ідеології радянських часів, за справедливим зауваженням професора М.Романенка, “позбавляла людину можливості самостійно обирати способи поведінки, нав'язувала єдиний стандарт ціннісної орієнтації” [3, с.68-69].

У сучасних умовах культурна ідеологія в освітньому процесі повинна сприяти засвоєнню майбутніми фахівцями цінностей світової та національної культури, що визначатиме ціннісні установки їхньої поведінки у ХХІ столітті. Тим більше це стосується естетичної культури, яка є однією з умов соціалізації та максимальної реалізації особистості, визначення нею свого місця у світі.

Проблема формування естетичної культури є сьогодні об'єктом численних досліджень, у тому числі й у освітньому процесі. Майже всі дослідники дотримуються думки, що цей процес пов'язаний з характером зміни типу культурно-історичного наслідування в українському суспільстві в епоху модернізації самого суспільства.

У період модернізації динамізм суспільного життя сприяє переміщенню культурних зразків зі сфери масової свідомості та масової поведінки, що функціонують на стихійних засадах, у предмет сфокусованої уваги, аналізу і навіть свідомого перетворення та конструювання. Утверджується новий тип культури та людини, коли культура стає основою самого буття.

Процес модернізації висуває принципово нові вимоги до системи освіти. Сучасна освіта більше не може однозначно орієнтуватися на трансляцію зразків минулої культури. Сьогодні, як вважають сучасні дослідники, мета освіти ускладнюється, оскільки вона, з одного боку,

повинна виконувати традиційне завдання – підключення майбутнього фахівця до сукупного людського досвіду, зафіксованого у культурних нормах, укорінення підростаючого покоління в історії та культурі, а з іншого – виникають нові завдання освітньої системи: підготовка людини до життя у суспільному оточенні, що постійно змінюється, через розвиток у неї таких універсальних культуротворчих здібностей, як мислення, розуміння, рефлексія, креативність, комунікабельність тощо. Крім того, перехід до інформаційного суспільства змушує переглянути основну парадигму освіти – від передачі знань від покоління до покоління до розвитку вміння оформити різноманітну інформацію, самостійно генерувати нові знання, у тому числі й методи отримання їх та при цьому сприймати їх не як абстрактні символи, а як вираз та елемент соціокультурного значення, що пов'язує пізнання з ціннісними орієнтаціями людини у даному соціальному середовищі [3, с.63; 4, с.56-57].

Освіта фактично має перейти від вторинної функції підготовки майбутніх фахівців до функції джерела та генератора розвитку всього українського суспільства, що принципово змінює її місце в усій системі суспільного життя і насамперед її взаємовідносини з культурою. Культура може і повинна стати змістом освіти і підготовки фахівців для різних галузей суспільства.

В цілому необхідність культурологічної переорієнтації освіти можна розглядати як один з елементів соціальних перетворень, що здійснюються нині у нашій країні. У найзагальнішому вигляді ці зміни можна визначити як форму принципово нового типу зв'язку людини та суспільства з культурою, внаслідок чого формується нове культурне соціальне середовище діяльності людини. Головною рисою цього середовища виступає безпосередня вкоріненість людини у культуру, коли відсутні чи не відіграють особливої ролі сковуючі ініціативу людини жорсткі корпоративні норми поведінки та ментальності (ідеологія, традиція, етатизм), що раніше опосередковували зв'язок людини та культури.

Відтак на перший план виходять процеси детермінації, самовизначення особою власних ціннісних орієнтирів на основі безпосередньої інтеграції культурних цінностей, що набувають характеру етичного та естетичного виміру індивідуального та соціального буття. Саме такий тип детермінації поведінки людини, на думку М.І.Романенка, найбільше відповідає динамічним параметрам того соціокультурного проекту, який зараз реалізується в Україні в результаті синтезу модернізаційних та національно-державних процесів [3, с.67].

Виходячи з цього, естетична культура має посісти чільне місце у змісті освіти майбутніх фахівців, оскільки естетичне виховання, на нашу думку, здійснюється найефективніше саме у процесі навчання, коли людина систематизовано засвоює основні теоретичні положення естетичної теорії, коли здійснюється формування правильного сприйняття краси у навколишньому середовищі, у суспільстві, житті, у

самих людях, у природі, мистецтві тощо. У формування здатності розуміти, цінувати, берегти, співчувати і створювати цю красу, у здатності активно творити, діяти “за законами краси” [5, с.89, 90]. Іншими словами, в процесі навчання та виховання у вищих навчальних закладах здійснюється гармонійне єднання естетичної свідомості та естетичної діяльності майбутніх фахівців, що відбиває рівень їхньої причетності до естетичного досвіду людства та самоусвідомлення в системі духовних ціннісних орієнтацій майбутніх фахівців.

На сучасному етапі в Україні створюються всі умови для повного естетичного розвитку у системі вищої освіти.

По-перше, відроджується, удосконалюється і багато у чому заново створюється національна українська культура, на базі якої можуть і мають розвиватися естетичні смаки майбутніх фахівців.

По-друге, прийнята в Україні система освіти дозволяє ефективно естетично освічувати і розвивати майбутніх фахівців. Державна програма “Освіта (Україна ХХІ століття)”, Закон України “Про освіту”, національна доктрина розвитку освіти якраз орієнтують вищу школу на створення умов для формування й самореалізації кожної особистості, на здійснення комплексу заходів із залучення студентської молоді до художньо-естетичної культури.

У системі вищої освіти це передбачається реалізовувати у ході соціально-гуманітарної освіти, тобто викладання спеціальних дисциплін: “Етика і естетика”, “Українська і зарубіжна культура”, “Культурологічні проблеми юридичної практики”, “Культура поведінки та етикет” тощо.

По-третє, у ВНЗ створюються і створені різноманітні художні колективи і об’єднання, клуби, секції, у тому числі за інтересами, де здійснюється передача естетичного досвіду і знань, що їх набуло суспільство і старше покоління. Крім того, на формування “естетичної культури студентів, – вважає Н.С.Безгодова, – великий вплив мають культурні традиції регіону, профіль вищого навчального закладу й факультету, культурне середовище” [6, с.168].

По-четверте, важливою передумовою естетичного виховання і розвитку студентів є їхня самоосвіта і самовиховання під впливом установок на естетичний досвід попередніх поколінь.

Нарешті, по-п’яте, наявність у системі вищої школи кваліфікованих педагогів і наставників, здатних успішно нести естетичне знання і здійснювати естетичне виховання майбутніх фахівців.

Такий підхід стосується всіх вищих навчальних закладів, але правомірно казати і про специфіку підготовки фахівців, наприклад, у технічних, педагогічних або медичних навчальних закладах [6, с.168, 169]. Є своя специфіка у естетичному вихованні та розвитку майбутніх фахівців права, які переважно мають справу зі спілкуванням з різними категоріями населення. Вони повинні володіти естетикою людських стосунків, вміти сприймати їхню красу.

Отже, сутність естетичного виховання у вищих юридичних навчальних закладах зводиться до формування певного естетичного ставлення майбутніх юристів до дійсності, до вироблення здатності сприймати, розуміти, цінувати, берегти, співчувати і створювати красу в усіх сферах життєдіяльності і юридичної практики.

Ведучи мову про мету й завдання естетичного виховання у вищих юридичних навчальних закладах, варто зазначити, що вони не можуть бути розглянуті ізольовано від інших сторін формування особистості майбутнього фахівця права, оскільки саме естетичне виховання є обов'язковим елементом формування всієї сукупності духовного багатства індивіда. Ядром і внутрішнім двигуном цілеспрямованості естетичного виховання є суспільний ідеал естетичної культури. Виходячи з цього, можна визначити мету і завдання формування і розвитку естетичної культури у майбутніх фахівців права у вищих навчальних закладах.

1. Розвиток задатків і здібностей майбутніх юристів до естетичного сприйняття, співчуття, творчості.

Естетична культура особистості має віддзеркалювати рівень творчої самовіддачі, спрямованість духовних орієнтацій у системі духовних цінностей.

2. Формування таких компонентів свідомості, які виступають регуляторами (на різних рівнях). Це естетичний смак та естетичний ідеал. Узяті разом, вони орієнтують майбутніх фахівців у розмаїтті реальних естетичних цінностей і антицінностей, спрямовуючи зусилля на утвердження прекрасного, піднесеного, на боротьбу з потворним та низьким.

3. Одним з головних завдань формування естетичної культури майбутніх фахівців права є вироблення естетичного ставлення до їхньої праці, адже вона стає прекрасною, коли у ній розкривається естетика людських взаємин, творчі здібності людини.

4. Збіг мотивів та поведінки майбутніх юристів з точки зору естетичної зміни дійсності як основного прояву людської цілісності, тобто сприяння “максимальному розкриттю особистісного емоційно-почуттєвого потенціалу індивіда, гармонізація його стосунків із соціумом та світом” [2, с.85].

5. Формування естетичного ставлення до побуту, навколишнього середовища, аби облаштування помешкання, зовнішній вигляд, організація навчання та культурного відпочинку майбутніх юристів відповідали естетичним нормам, виховували у них почуття прекрасного, адже “прекрасне виступає як втілення краси у конкретних речах” [7, с.515].

6. Розвиток через основні види мистецтва таких здібностей майбутніх фахівців (необхідних також у професійній діяльності), як увага, спостережливість, пам'ять, нестандартність мислення, доброзичливість,

справедливість, об'єктивність, рішучість тощо.

7. Розвиток у майбутніх юристів особистих схильностей і талантів у галузі художньої творчості. Йдеться про художнє виховання правників, вироблення у них здібностей та умінь власної творчості у тих чи інших видах мистецтва.

Така основна мета і завдання формування естетичної культури майбутніх фахівців права. Вони здійснюються у трьох головних, тісно пов'язаних між собою, сферах естетичного виховання: 1) практична сфера – у ході навчально-виховного процесу, у побуті, у взаємовідносинах студентів; 2) сфера художнього виховання; 3) сфера художньо-творчої діяльності.

Кожна з цих сфер має свої особливості, вимоги, що можуть бути реалізовані різними методами і засобами формування і розвитку естетичної культури майбутніх фахівців права.

Таким чином, як **висновок**, зазначимо, що естетична культура має стати ціннісно-змістовною основою освітнього процесу у сучасній вищій освіті України з підготовки майбутніх фахівців права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кюнг Г. Куда идет христианство? / Г.Кюнг // Путь. Международный философский журнал. – 1992. – № 2. – С. 47-59.
2. Морфологія культури: тезаурус / [за ред. проф. В.О.Лозового]. – Х.: Право, 2007. – 384 с.
3. Романенко М.І. Освіта як об'єкт соціально-філософського аналізу: Монографія / М. І. Романенко. — Дніпропетровськ: Вид-во “Промінь”, 1998. – 131 с.
4. Образование, общество, культура: Монографія / [под общ. ред В. Ф. Сухиной]. – Х.: Изд-во НУА, 2006. – 252 с.
5. Мануйлов Е.Н. Эстетика: Курс лекцій / Е.Н.Мануйлов. – Х.: ХВУ, 1996. – 100 с.
6. Безгодова Н.С. Виховання естетичної культури майбутніх учителів природничого профілю засобами мови / Н.С.Безгодова. – Міжнародна наукова конференція [“Соціально-гуманітарні аспекти педагогіки вищої школи”], (Харків, 17-18 квітня 2008 р.): Збірник матеріалів. — Харків: ХДАДМ, 2008. – С.168-170.
7. Новейший философский словарь. – 2-е изд. – Минск: Книжный дом, 2001. – 1280 с.

ЭСТЕТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩЕГО СПЕЦИАЛИСТА ПРАВА

Мануйлов Е.Н.

В статье предпринята попытка уточнения сущности и содержания эстетической культуры в контексте содержания образования специалистов права. Отмечается, что сегодня на первый план выходят процессы самоопределения личностью собственных ценностных ориентиров на основе непосредственной интеграции культурных ценностей, приобретающих характер этического и эстетического измерения бытия. Подчеркивается, что эстетическая культура должна стать ценностно-содержательной основой образовательного процесса в современном высшем образовании Украины по подготовке будущих специалистов права.

Ключевые слова: эстетическая культура, право, образовательный процесс, искусство, воспитание.

THE AESTHETIC CULTURE AS MAINTENANCE OF EDUCATION OF FUTURE SPECIALIST IN RIGHT

Manuylov E.N.

In the article the attempt of clarification of essence and maintenance of aesthetic culture is undertaken in the context of maintenance of education of specialists in right. Marked that today on the first plan the processes of self-determination of own values of personality go out on the basis of direct integration of cultural values, gaining character ethics and aesthetic measuring of life. It is underlined that an aesthetic culture must become valued-rich in content basis of educational process in modern higher education of Ukraine on preparation of future specialists right.

Keywords: aesthetic culture, right, educational process, art, education.

УДК 130.2: 325.81

канд. філос. н. В.А.Суковата

МОТИВ ІНШОГО У ФІЛОСОФІЇ ІМЕНІ ПАВЛА ФЛОРЕНСЬКОГО І В КОНЦЕПЦІЯХ М.БУБЕРА І К.Г.ЮНГА: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

У статті досліджуються погляди П.Флоренського на природу імені як своєрідний культурний і духовний феномен соціального буття. Доводиться, що теорія імені Флоренського має спільні риси з психоаналізом К.Г.Юнга і поглядами М.Бубера, зокрема в галузі уявлень про походження Іншого.

Ключові слова: *Інший, іншість, психоаналіз, теорія імені, компаративні студії*

Актуальність роботи зумовлена потребами розвитку теорії Іншого на порівняльному матеріалі російської релігійної філософії, психоаналізу і комунікативної теорії початку ХХ століття.

Мета роботи: показати витоки філософії Іншого в релігійній філософії П.Флоренського та близькість його ідей до психоаналізу

К.Г.Юнга та теорії М.Бубера.

Новизна роботи пов'язана з долученням західної методології в українську філософію і розвитком компаративних досліджень у філософській антропології.

Павло Флоренський є одним з найбільш видатних російських філософів Срібної епохи, якого вважають фігурою, що за своїм масштабом і різноманітністю діяльності може бути порівняна з геніями італійського Відродження. Але попри цю популярність за життя, вагома частина творчості Флоренського донині залишається не дослідженою, і сам він виявляється однією із суперечливих постатей в культурі порубіжжя. І ця суперечливість пов'язана, по-перше, з його ідеями, які випереджали сучасне їм категоріальне і проблемне поле на багато років. Традиційно коло проблем російської філософії співвідносять з богословсько-етичними питаннями [3], такими як ідея християнського порятунку і залучення людини до релігійного досвіду, взаємозв'язок моралі і мети життя. Проте, якщо проаналізувати філософські погляди Флоренського, виходячи з історії ідей ХХ століття, ми знайдемо в них прообраз тих вчень, які співзвучні постмодерністським підходам сучасності. Мета мого дослідження: показати пре-постмодерністські мотиви концепції Іншого в ідеях П.Флоренського.

Найчастіше творчість Флоренського пов'язують з філософією Всеєдності [4], феноменологією ікони, розвитком ідей про естетику православного культу [6], і набагато менш уваги приділяється вченню Флоренського про Ім'я. Проте саме цю теорію Флоренського можна вважати предтечею теорії Іншого, яка є однією з впливових концепцій кінця ХХ століття. До створення концепції Ім'я Флоренський звертався протягом більше тридцяти років, починаючи з гімназичних творів і аж до листів, що були написані в Соловецькому таборі. Робота, що узагальнює погляди Флоренського, "Біля водорозділів думки", була присвячена проблемам символізму Імені Божого в мові. Роботу до Словника Імен Флоренський продовжував до кінця життя. Цю концепцію Імені Флоренського ми вивчимо більш детально.

Можна стверджувати, що підходи Флоренського до теорії Імені відбивають практично весь спектр філософсько-теологічних дискусій сучасного йому часу. З одного боку, в роботі Флоренського "Імена" очевидним є вплив платонізму і піфагореїзму: Флоренський інтерпретує Ім'я в контексті пластичного і цілісного світу, подібності "музичного всесвіту", і при цьому як якоїсь ідеальної "оболонки", яка концентрує в собі єство особи: "Ім'я є форма внутрішньої організації. Їй відповідає число як форма організації зовнішньої. Число космологічно є те ж, що ідея онтологічно, а ім'я відбиває ідею пневматологічно" [5, с.85-86]. У своїй роботі Флоренський стверджує, що Ім'я – це доля, саме воно визначає психологічний склад і етичний характер людини, має власну

духовну форму, яка може бути визначена через геометрію, музичні і літературні твори, а також життєписи святих.

З іншого боку, у вченні Флоренського про Ім'я є вагомий відгук стародавніх містичних рухів Сходу, в яких саме Ім'я Боже розумілося як найважливіше джерело релігійного досвіду. “Що є Бог?” – міркує Флоренський в роботі “Про ім'я Боже”. “Ім'я Боже є Бог; але Бог не є ім'я. Істота Бога вище за енергію Його, хоча ця енергія виражає суть Імені Бога” [5, с.328-329]. Поряд з цим, дослідник семіотики Г.Г.Почепцов відносить Павла Флоренського до “релігійного напрямку” семіотичної школи, яка тільки народжувалася в Європі і Росії [2]. Пильне прочитання робіт Флоренського дає змогу побачити близькість його поглядів до сучасних йому лінгвістичних теорій Ф. де Соссюра, М.Трубецького, В.Гумбольдта, а також до пізніших структурно-семіотичних теорій московсько-тартуської школи Ю.Лотмана, Б.Успенського, В'яч. Вс. Іванова, В.Топорова. Але окрім того, що філософія Імені співзвучна з пізнішим структурно-семіотичним підходом, у цій теорії можна знайти передбачення майбутнього психоаналізу і теорії Іншого. Ми маємо на увазі філософію Іншого, що оформилася в самостійний напрям інтелектуальної рефлексії в другій половині ХХ століття.

Прийнято вважати, що філософія Іншого зародилася на Заході в середовищі філософів, пов'язаних з протестантською та іудейською релігійною традицією. До найяскравіших представників теорії Іншого відносять Мартина Бубера, Іммануїла Левінаса, Жана-Поля Сартра, Мішеля Фуко, Жака Дерріду, Симону де Бовуар, Юлію Крістеву, які звертаються до фігури Іншого, коли бажають виразити, підкреслити найгостріші суперечності суспільства і буття, нації і гендеру, стосунків людини із суперечливістю всередині себе самої. Тому постає питання: чи можна знайти в рамках православної філософії концепції, в яких би відбувалося осмислення стосунків суб'єкта з Іншими, іншості як форми сприйняття світу, різності і розрізнення? На мій погляд, вчення Павла Флоренського про Ім'я дозволяє інтерпретувати його в цьому ключі, оскільки в ньому можуть бути знайдені образи і мотиви, аналогічні уявленням майбутньої філософії про Іншого.

Якщо ми звернемося до філософії Іншого Мартина Бубера, то побачимо, що, за Бубером, Інший – це “вічне Ти”, звернене до людини за допомогою різноманітного життєвого досвіду. У Бубера Інший завжди вимагає діалогічної участі, уважного і дружнього ставлення Я, який тільки в діалозі здатний сприйняти “послання” від Ти, якому Я вимушений відповідати, тобто брати на себе відповідальність. Також Бубер неодноразово підкреслює, що Бог не “коханець” і не “коханий”, але сама їхня любов. Робота Бубера “Я і Ти” була видана в 1923 році, в той же час, коли Флоренський працює над теоретичною частиною трактату “Імена”. Навряд чи можна говорити про безпосередні впливи Бубера на

Флоренського, швидше про те, що надзвичайно чутливе мислення Флоренського немовби передбачає шлях філософських дискусій подальших десятиліть. У роботі 1905 року “Гамлет” Флоренський розмірковує про те, що пізнання Іншого завжди є діалектичним (інакше кажучи, діалогічним), і є формою стосунків, тобто комунікацією. Якщо перефразувати Флоренського, можна сказати, що також як діалектика не є ні началом, ні кінцем, а тільки “шляхом”, так і стосунки з Іншим – це шлях, отримання нового знання замість старого. Можна побачити, що в роботі “Імена” Флоренський вибудовує модель, яка вельми нагадує модель Бубера і майбутнього М.Бахтіна, оскільки робить акцент на взаємостосунках Я – Ти і Я – Він: Я, яке проявляє себе перш за все через Ім’я, що виступає як концентрат енергії Я.

Якщо перенести цю дискусію в площину психоаналізу, який також був одним із витоків сучасної теорії Іншого, то Ім’я (за Флоренським) виявляється посередником між внутрішнім і зовнішнім: “Я є Ім’я, – пише Флоренський. – В імені й ім’ям Я ставить вперше себе об’єктивно перед самим собою. До імені людина ще не є людина ні для себе, ні для інших, а лише можливість людини” [5, с.62]. У Флоренського Інший постає і як гендерний Інший (в його антропології чоловіча і жіноча іпостасі доповнюють одна одну), і як внутрішній Інший, який перетворюється на “річ” в результаті відчуження власного Я, тобто відмови від імені. “Є воно, або виявляє себе – як Ти і як Він. Як Ти воно виявляє себе особою, а як Ти – річчю” [5, с.88]. Воно в концепції Флоренського виконує функції Іншого, аналогічного юнгіанській Тіні або фрейдівському Воно. Ця частина можливої суб’єктивності – це той Інший, який є потенційним розвитком особи. Ім’я, за Флоренським, є “героїчним” шляхом особи, тобто ухваленням власної суб’єктивності шляхом співвіднесення особистості з фігурою святого, якому належить ім’я.

Існує й інший аспект близькості ідей Флоренського до психоаналізу. Можна сказати, що російська культура модерну створила свою теорію сексуальності, тісно пов’язану з ідеями символізму: російський символізм, на відміну від французького, не був суто літературною течією, це був світогляд, який поширював свій вплив на широкий спектр інтелектуальних рухів і тілесних практик. Підтверджує наші спостереження А.Еткінд, за твердженням якого “російський символізм намагався виконувати приблизно ті ж ролі, ті ж соціально-культурні і психологічні функції, які в німецько- й англомовних країнах приблизно в ті ж роки виконував психоаналіз” [10, с.93]. Так само як і для фрейдизму, для російського символізму був характерний глибокий інтерес до питань статі й уявлення про сексуальність, яка розлита по всій істоті людини. Згідно з поглядами російських символістів, специфічна статева функція є результатом диференціації загального прасексуального життя. Розділення статі є наслідком гріхопадіння Адама, оскільки істинний Адам був андрогіном (М.Бердяєв, “Значення творчості”). Софійність людини (в

російській традиції) відповідає його андрогінності, і лише цілісна бісексуальна людина відбиває лик Божий (тому що Бог не має певної статі, він і жінка, і чоловік водночас). Тому все духовне життя людини є болісними шуканнями загубленого андрогінізму. В цьому контексті розвивалось вчення про Ім'я Павла Флоренського: його думки про двокомпонентну структуру імен можна зрозуміти як віддзеркалення уявлень про гендерно досконалу Людину.

Ідеї Флоренського про Іншого виглядають найближчими до концепції Юнга про колективне несвідоме як резервуар духовної спадщини всієї попередньої еволюції людства, сховищем первинних моделей і сюжетів культури, або архетипів, в термінології Юнга. Якщо Фрейд трактував лібідо переважно як сексуальну енергію, то Юнг розглядав його як дифузну творчу і життєву силу, що проявляється різними шляхами, в тому числі, в релігії, в мистецтві, в прагненні до влади. І в цьому можна побачити подібність уявлень Флоренського і Юнга: на відміну від Фрейда, що використав трикомпонентну модель особи (Я – Супер-Его – Воно), Юнг вводить складнішу структуру, він долучає окрім “Я”, також “Тінь” (комплекси особи), Персону (соціальну маску особи), Аніму, або Анімус (ідеальний партнер), і Архетип – сценарій або модель, образ якої особа реалізує в своїй суспільній поведінці. Архетипи, за Юнгом, це первинні моделі, які містяться в міфах, казках, сновидіннях, і є символічним втіленням єдності і цілісності “Я” суб'єкта.

Аналогічну систему ми можемо побачити в концепції Імені Флоренського, який використовує ті ж шість елементів Юнга, але дає їм інші термінологічні позначення, проте тлумачить їх схожим чином. За Флоренським, ідея імені може бути визначена на основі вивчення долі того святого, чиє ім'я носить людина, і чиєму сценарію, нібито неусвідомлено, слідує все життя. Якщо використовувати термінологію Юнга, доля святого є немовби архетиповим сценарієм реалізації імені, а “Святий – це старший брат імені, але не батько” [5, с.34], – пише Флоренський. Якщо аналізувати ідеї Флоренського в контексті юнганства, то звертає на себе увагу той факт, що Флоренський використовує двокомпонентну гендерну структуру опису імен, підкреслюючи неодноразово, що Соф'я – є жіночий аспект чоловічого імені Василь, Костянтин є парою жіночого імені Олена, а Володимир – Ольги. Флоренський підкреслює, що жіноче ім'я не є “чоловіча норма”, а самостійна жіноча норма, але аналогічна чоловічій за своєю метафізичною природою, вираз духовного вигляду, але в жіночій іпостасі. Флоренський пише, що всі ці пари – Микола і Катерина, Павло і Людмила, Віра і Михайло – рівноправні за значенням і виступають як чоловічий або жіночий прояв єдиної цілісної суті, того, що в концепції Юнга можна співвіднести з Анімою і Анімусом, різностатевими елементами єдиної структури особи. Флоренський розуміє Ім'я як

символічний вираз Духа – Душі – тіла людини, призначення і Всесвіт особи, а саме концепція імені виглядає у Флоренського як закодований, “голографічний месадж”, що концентрує в редукованому вигляді теоретичні напрями, які виникли вже після смерті філософа. Поза сумнівом, філософія Імені Флоренського є складовою частиною його антропології і антроподицеї, в якій Ім’я є своєрідним засобом пізнання світу і людини в цілісності їхніх зв’язків і індивідуації. Ми можемо побачити, що Флоренський передбачив у своїй творчості деякі теорії Іншого і виступив в російській православній філософії як пре-постмодерністська фігура, чия творчість увібрала в себе багато інтелектуальних шляхів майбутньої філософії ХХ століття.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бубер М. Два образа веры [Текст] / М.Бубер; [Перевод с нем.]. – М.: Республика, 1995
2. Почепцов Г.Г. Русская семиотика. Идеи и методы, персоналии, история [Текст] / Г.Г.Почепцов. – Москва – Киев: Рефл-бук Ваклер, 2001.
3. Фараджаев К. Русская религиозная философия [Текст] / К.Фараджаев. – М.: Изд-во «Весь мир», 2002.
4. Фарыно Ежи «Антиномии языка» Флоренского // Флоренский: Pro et contra. Личность и творчество Павла Флоренского в оценке русских мыслителей и исследователей [Текст]: Антология. – СПб.: Изд-во РХГИ, 2001.
5. Флоренский П. Имена [Текст]: Священник Павел. Малое собрание сочинений. – Вып.1. – М.: РХГИ, 1993.
6. Хоружий С. После перерыва. Пути русской философии [Текст] / С.Хоружий: уч. пос. – СПб.: «Алетейя» – Русский Гуманитарный Православный Институт, 1994.
7. Эткин А. Эрос невозможного. История психоанализа в России [Текст] / А.Эткин. – СПб.: МЕДУЗА, 1993.
8. Юнг К.Г. Об отношении аналитической психологии к поэзии / Юнг К.Г. Нойман Э. Психоанализ и искусство [Текст]; [Пер. с англ.]. – М.: REFL-book, К.: Ваклер, 1996. – С.9-30.

МОТИВ ДРУГОГО В ФИЛОСОФИИ ИМЕНИ ПАВЛА ФЛОРЕНСКОГО И В КОНЦЕПЦИЯХ М.БУБЕРА И К.Г.ЮНГА: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Суковатая В.А.

В статье исследуются взгляды П.Флоренского на природу Имени как особый культурный и духовный феномен социальной жизни. Доказывается, что теория имени Флоренского во многих аспектах совпадает с психоаналитическими идеями К.Г.Юнга и коммуникативной теорией М.Бубера, в частности о происхождении и статусе Другого в культуре.

Ключевые слова: Другой, друговость, психоанализ, теория имени, компаративные студии.

**THE MOTIF OF OTHER IN THE PHILOSOPHY OF NAME BY
P.FLORENSKY AND IN THE CONCEPTIONS OF M. BUBER AND K.G.JUNGE:
COMPARATIVE ANALYSIS**

Sukovakaya V.A.

This article is devoted to Florensky's views on origin of Name as a special cultural and spiritual phenomenon. The author argues that Florensky's ideas are close to K.-G. Jung's and M.Buber's philosophies in area of theory of Other.

Key words: Other, otherness, psychoanalyses, theory of Name, comparative studeis.

УДК 111.852

*докт. філос. н., доц. О.В.Рябініна,
канд. істор. н. М.В.Болотських*

**ВЗАЄМНА ПРЕДСТАВЛЕНІСТЬ СУБ'ЄКТА І ОБ'ЄКТА
В “ЕСТЕТИЧНІЙ ТЕОРІЇ” ТЕОДОРА АДОРНО**

У статті подано аналіз ідей Т.Адорно щодо соціально-естетичного буття мистецтва у контексті актуальних змістів культурної рефлексії. Схарактеризовано дискурс Т.Адорно в аспекті тематизації суб'єкт-об'єктної контраверсії і її долання мистецтвом. Досліджено спосіб, у який, за посередництвом аналогій між художньою діяльністю та матеріальним виробництвом і в опорі на теорію загального труда, Т.Адорно експлікує перетворення художнього твору на товар, що визначає етапну роль його ідей у процесах теоретичного осмислення факторів комерціалізації і девальвації мистецтва.

Ключові слова: твір мистецтва, діалектика, іронія, трансгресія, суб'єкт, поняття генія, комерціалізація.

Мистецтво – парадоксальне свідчення цивілізації. Їхні відносини могли виявлятися у контрасті, скажімо, картин Босха – й інквізиції, храмів Візантії – і свавілля в її політиці; набували таких ступенів опосередкування художнім соціального універсуму, що його обрис танув у образах “невідомої вітчизни”. Цей парадокс маркує прозорі нібито зв'язки між цивілізацією, націленою на підпорядкування матеріальних її передумов, і замкнутою на самоцільності людського культурою; практичною та символічною формами освоєння світу. Та раніше ці відносини не набували стану дифузії; такої, коли надскладність соціокультури обрушується у нуль неопрimitиву і в естетиці проголошується колапс мистецтва. Попри радикалізм слогану, механізми втягання мистецтва у кругообіг споживання малодосліджені.

У загальному вигляді проблема, яка і підіймається естетикою Т.Адорно й актуальність якої впливає з очевидної втрати культурно-естетичними практиками векторних прагнень, полягає у неготовності

ментальної конструкції, що, зважаючи на відносну автономію мистецтва від конкретних виявів суспільної життєдіяльності і дискусійність проблеми його природи, нестиме онтологічні підвалини означених взаємодій. Конструкції, рух до якої означає рекреацію історичності за посередництва призматичного заломлення традиційних схем. Досвід Т.Адорно прочитується як безкомпромісне висвітлення їхніх дискусійних вузлів, виступає індикатором наявних тенденцій культури. Невипадково специфічність проваджуваної ним версії неомарксизму зумовила і неоднозначність її характеристик у роботах В.Арсланова, Ю.Давидова, Т.Любимової, О.Михайлова, Т.В.Чередниченко, з одного боку, і В.Штро, А.Новака й інших західних фахівців, з іншого. Ними, через більшу близькість дискурсивному полю Т.Адорно, були органічніше сприйняті і трансгресивні видозміни діалектики, і невизнання ним реалізму мистецтва, і ідея товарної фетишизації твору. Аналіз симптоматики культури під формою інтерпретації ідей Адорно утворює комплементарний досвід, на який і *спираються* наші розвідки.

Реалією, у резонанс із якою входять інтенції Адорно, є комерціалізація мистецтва і, ширше, озвнення взаємної представленості обміну практичного і символічного, – наслідки “перемоги” цивілізації над культурою, які несуть утрату самістю спроможності до символічного переборення межі існування. І водночас, під знаком смерті суб’єкта дано не розпадання минулої єдності, а амбівалентність креативного і репресивного як її власний устрій, прихований фантомом самовизначення – самотності – доти, доки вона жила у символі; трансформація трагедії в іронію як форму досвіду, в яку, в її самоцільності, відлився сплав ностальгічних і комерційних налаштувань і яка з властивості ракурсу умогляду перетворюється на універсальний теоретичний інструмент.

Метою статті є виявлення специфіки дискурсу Т.Адорно по демаркаційній лінії, яка пролягає через колізію суб’єктності, як вона представлена в його “Естетичній теорії”.

Актуалізація феномена Адорно – це є звернення до специфічної для нього, етапної перверсії діалектики, за якою йде її ухід в основу і в якій уже емансиповані властиві самій діалектиці механізми трансгресії; відкрите робиться синонімом смислу, – адже він по суті є інше за те, що дано. Та інше, Інший – предметності, що потрапляють до такого поля зору, в якому і вони, і акт думки розгорнуті горизонтально, – проте не на зразок готичного собору у відомій метафорі фуги Баха, а за типом проекції трансцендентального вектора на цивілізаційну площину. Тут інше – те, чим у своїй соціально-рольовій грі прагне здатись самість, і в цій номінації пов’язується з доступністю самого трагічного – тиражування. Іронія стає механізмом спадковості. Слід згадати, що фермент іронії, діючи і в діалектиці, є атрибутом думки, якій метафізична конструкція дана в остороненні, що не несе компенсації. Як досвід, неминуче вторинний, іронія є інше символу, або умоглядної конструкції,

що до нього приурочене. Іронія – як мотив культури, зокрема представлений ієнським романтизмом – задала трансдукцію Марксом діалектичного методу і якісні характеристики його філософії, які дозволяють вбачати у ній риси іншого щодо системи Гегеля. Досвід Т.Адорно, чийм наміром була зокрема інверсія Гегелівської системи, став її своєрідною іронічною трансформацією, яка балансує на грані парафразу; і водночас варіантом синтезу цих учень.

У Адорно соціальна деонтологія свідомості постає як реалія, яка надає змогу уявити буття ідеального, і водночас – суперечить ідеї суб'єкта. Будь-яка символічна конструкція єднає соціальний і метафізичний універсум і лиш у цьому вигляді може бути образом-універсалією. Суб'єкт же, як загальне за визначенням, є екзистенціальним міфом. З'ясовуючи витoki креативного акту, так, щоб не уніфікувати суб'єкта, ми ризикуємо втратити саме особливе. Адже переводячи погляд на своєрідність такого акту чи процесу, або, за Адорно, “інформальне”, ми потрапляємо в царину унікуму, одиничного. Характерно, що початок динамічної лінії, яка зв'язує постаті Адорно і Бодрійяра, лежить у царині романтичної містики свободи, – тоді як її закінчення поринає у стихію буденного, у промовляння її суцільності, у мікст перетворених форм, яким стала надскладність соціальних опосередкувань. Специфічність дискурсу, що торкає терени соціального і трансцендентального аналізу, стає тенденцією, – до речі, провіщеною спадковим зв'язком “безсуб'єктних” дискурсів Маркса і Гуссерля. У Маркса долання тяжіння психологічних змістів я уможливилось розумінням свідомості як атрибуту системи (соціальних) зв'язків, а не власно відбиття речі в я; що стало однією з передумов онтології свідомості. Концепт трансестетичного дещо подібним чином заданий негативною діалектикою і розвиває аналітику обставин, що примушують цінності трансцендувати себе, в просторі абсолютної іронії. Це означає й подобу статички в самій іронії, яку і несе термін “симулякр”. Бліц-суперечності у русі музичної символізації, які Адорно називає “двотактами”, заміщені в явищі стагнації кліше-клонами. Та річ у тому, що ті й інші мають спільну природу, ім'я якій – відчуження. Витвір, не належачи художнику, вливається, як показує Адорно, в кругообіг обміну; він сам по собі несе позаперебування художньої самості і далі стає по суті товаром. Звідси специфічний постфактум, у якому з'являється “пастиш” – сурогат. Самовиявлення цих обставин, досі вуальованих, у силу естетичної змістовності мистецтва, його метафізичними трактуваннями, означає нагальну необхідність перегляду теоретичних уявлень щодо “територіальних” меж і самої специфіки мистецтва.

Втрата критеріїв мистецтва, у новоєвропейській культурі пов'язаних із ідеєю творчої індивідуальності, і невідновна, і, головне, цілком закономірна. Глибинна правота думки Адорно – в дійсній належності цих критеріїв до своєї історичності. Велич геніїв, вважає він, змушує нас

приймати унікал – одиничне – за загальне і зумовлює аберацію скерованої до нього свідомості. Цій позиції, – залишаючи осторонь факт нез'ясованості повною мірою природи генія, чия постать усе-таки завжди оповита таїною, – можна в історичному вимірі протиставити лише той аргумент, що в новочасній своїй порі мистецтво саме і виокремлюється, через примат самовиразу художника, в самодостатню форму буття культури і навіть – принаймні, музика – бере на себе суттєві функції культу. Художній символ, у такому розумінні, та ідея суб'єкта – історично взаємопов'язані культурні реалії. Але, знов-таки, цей злет зумовили більш загальні фактори, що визначають саму природу художнього.

Віднайти шлях до засад мистецтва – значить, по-перше, звернутись до об'єктивних, не замкнутих на індивідуальності, і, по-друге, в цій якості, – для Т.Адорно, – соціокультурних детермінант художньої діяльності.

“Естетична теорія” – робота, в якій жорстко прокламована аналогія між мистецтвом і виробництвом у їх матеріальних передумовах, які суб'єкт за визначенням підпорядковує. Незважаючи на синхронність з “Філософією нової музики”, де драма особливого набуває стильової аналітики, адекватної музично-звуковій “рослинності, що ллється” (Т.Адорно), та провадиться ідея самовиразу художника, – пошук опорних критеріїв мистецтва в “Естетичній теорії” має на меті звести цей момент до мінімуму. Але відмінність між цими працями виявляється скоріше зовнішньою. *Neue Musik* – це, для її поборника Адорно, є зразок такої сили прориву, за якого новаторство, унікальність, – не що інше, як спосіб діалектичного утвердження загального. Відтак, описана в даній роботі культурно-стильова ситуація є радше випадком закономірностей загального порядку, аналіз яких Т.Адорно пропонує в “Естетичній теорії”.

У розгляді питання об'єктивності естетичного судження смаку філософ на прикладі знайденої у Канта суперечності між ідеєю суб'єктивної природи такого судження і об'єктивністю засад мистецтва вказує на необхідність для естетики самовизначення щодо власної суб'єктивної чи об'єктивної форми і, отже, щодо відносин твору і автора, об'єкта і суб'єкта; пропонує діалектичну схему їх взаємної представленості. “Форма должна строиться субъективно в соответствии с требованиями объекта” [1, с.241], який, разом із тим, є знятий суб'єкт. Їхня неусталена рівновага визначається постійним переважанням того чи іншого на різних етапах шляху до цілого – твору як тексту культури. При цьому “деятельность художника минимальна... Если инструмент художника назван продолжением его руки, художника можно назвать продолжением инструмента... перехода от потенциальности к актуальности” [1, с.242]. Адже художник не суб'єкт твору. Дійсним суб'єктом є деяка “емпірична функція духовного”, у якій конститується

надособове Я. “Мовний характер” творів формує певна колективна сутність, представником якої є індивід-художник. На правах її представника він і здатен потенційно досягти такого рівня індивідуалізації своєї праці, який призводить до загального, в разі повного підпорядкування себе художником інтересам справи. Незалежність твору від художника – “выражение самой природы произведения как общественного отношения..., только в качестве вещи произведения искусства становятся антитезой... несущественного. Этому... соответствует главный практический момент, суть которого в том, что из произведений... говорим Мы, а не Я” [1, с.243]. Далі, підіймаючи видову специфіку мистецтва як найбільш органічне з них у вимірі реалізації колективного (хорового) Я, Адорно називає музику. Мотив колективного авторства здається спорідненим із ідеями, характерними для радянського варіанту марксистської естетики. Але змістовна специфіка того “Ми”, яке має на увазі Т.Адорно, і його номінація терміна “колективне Я” суттєво інші, акцентовано дистантні і від ідеї зображення такого Я в мистецтві, і від ідеї уподібнення останнього до життя, – від реалізму у будь-яких його формах. “Искусство истинно, когда говорящее из него и оно само вступают в непримиримый конфликт..., но эта истина становится доступной ему, когда оно синтезирует расколотое: и только посредством этого определяет – в его непримиримости... искусство должно выявлять непримирившееся и в то же время... умиротворяют его; это возможно осуществить только с помощью его недискурсивного языка... Но то, что говорит из недр искусства, – это действительно его субъект, – в той степени, в какой он говорит из искусства, не будучи изображен им“ [1, с.244]. Колективне Я у Адорно – суб’єкт історії, відповідником якого є розуміння під категорією “дух” актуалізованого буття змісту і зв’язків традиції. Однак переведення суб’єктом соціокультурного процесу цих змістів у актуальний досвід (тобто, по суті, канон: не випадково Т.Адорно з повагою згадує А.Хальма, у чийх метафізичних викладах обстоюється ідея неспростовності вищих форм музики) становить лиш одну сторону суперечливої єдності, тоді як другою її стороною є докорінна зміна сталих порядків мистецтва внаслідок динаміки самого колективного Я. Суб’єкт не просто презентує себе через “мовний характер” твору, але – твір є суб’єктом, тобто відношенням, в якому реалізується сам спосіб підпорядкування ним власних передумов. У тому ж ракурсі твір є й об’єктом, що набуває власного існування і зазнає трансформацій. Той факт, що художник має справу з матеріалом, який обробляє і який зберігає свою матеріальність у подальшому, є для Адорно виявом об’єктної сторони, – як і обставини цього подальшого існування. Водночас, зважаючи на цілковиту виробленість твору, Адорно спростовує поширене уявлення щодо його буття-в-собі. Твір у його розумінні – це тотальний суб’єктивний посередник, який несе у собі змісти праці й відіграє в універсальному

контексті уречевлення своєю роллю. По суті, йдеться про вироблення, у процесі оживлення минулої праці, і якісних характеристик суб'єкта у взаємодії з тією якістю, продуктом якої твір є, і відповідних відносин, – за логікою теорії загальної праці Маркса. Така можливість художньо-творчої діяльності визначається тим, що вона є живою працею, в якій ці відносини продукуються у вигляді твору. “Произведения... в силу неизбежной необходимости так отражают отношения живого труда, как будто они являются конкретно-предметными”.

У чому полягає відмінність між працею як процесом суто матеріально-виробничої діяльності і працею художника? Як впливає з дискурсу Т.Адорно, вона має два взаємопов'язані моменти. Перший – це символічний (на відміну від практичного) характер освоєння світу, яке здійснює художник. Зазнають змін не об'єкти природного світу, а сам суб'єкт, у його ставленні до світу і якісній динаміці. Змістами суб'єкта опосередковані процеси підпорядкування матеріальних передумов, тобто практика, на рівні можливості, що вже у ній, а не у самому мистецтві, реалізується. Другий – це спосіб зв'язків твору, у його естетично-змістовній специфіці, з конкретно життєдіяльністю соціуму і ширше, світом об'єктів. Це і є необхідність ілюзії, через яку для мистецтва є насущним уникати уподібнення життю, щоб воно змогло примирити сили, в реальному житті непримиренні. Дійсно, позаяк центральним для естетичної змістовності будь-якого акту художнього сприймання є момент гармонізації, а засади гармонії, цілого, полягають у діалектичній взаємодії самодостатніх начал, – твір, у його актуальному бутті, є символом – фактом свідомості, що не просто не вимагає, але не має позитивних відповідників. Також ясно, що ментальним центром символу є суб'єкт, – причому центром, який негайно зазнає власної трансгресії у процесі конститування цілого (відкритого) і все ж не може перейти ні грані, за якою відкрите може бути дане в безпосередній очевидності, ні меж суб'єктивності. Тож ідеї Т.Адорно щодо нездійсненності такої цілісності у конкретно-соціальних умовах, її суб'єктної змістовності і опосередкування нею, при цьому, конструкції соціального універсуму, щодо взаємного переходу суб'єкта й об'єкта при домінуванні останнього на правах змісту мистецтва і його єдиної “істини” з цим станом речей цілком збігаються. Питання в іншому: чи існує необхідність застосовувати до тексту культури критерії, які характеризують процес цивілізації? Вочевидь, справа в тому, що саме під формою констатації утопічності гармонії Адорно характеризує трагедію культури, яка і коріниться в самому її суб'єкті.

Через взаємну представленість об'єкта і суб'єкта Адорно розкриває своє бачення феномена генія.

Геніальність, ця нескоренна вершина особливого, характерним чином мислиться Адорно в опорі на експлікації гегелівської феноменології духу, що дозволяє розгорнути возведення оплодотвореної об'єктивацією

суб'єктності в ранг універсалії, явленої художнім твором. “Суб'єктивність, необхідное условие существования произведения искусства, сама по себе не является эстетическим качеством. Она становится им... в результате объективации; в этом отношении субъективность в произведении искусства отрешена от себя самой и скрыта” [1, с.245]. “Необхідною умовою” суб'єктивність певно є лиш як носій естетичної чуттєвості. Не вона, за Адорно, визначає здатність твору бути власним мірилом, – а об'єктивація, спряжена, наразі, з відчуженням від індивідуального Я. Піднесення останнього як унікаму і применшує загальну значущість продукту творчості, і ігнорує принципову відмінність суб'єкта від індивіда, – і водночас є захисною ілюзією саме за відчуження. Від мистецтва очікують його пом'якшення, але «брендом» автора послуговуються ті, хто його твір продає. Зазначимо, що ця остання ремарка влучає більше в нинішні, ніж у традиційні реалії, – хоч, дійсно, артистичний месіанізм є набутком тієї ж ідеології. Це так, але ідея авторства є синонімом автономії мистецтва, як форми культурного буття, так і у видовому розгалуженні (звідси і ідея абсолютної музики, “тільки” музики) – автономії, виниклої історично, а саме шляхом виділення з *ф'єчнз*, – аби вернутись до нього через ідею виробленості витвору, актуалізацією якої Гайдеггер підіймав Аристотелеве бачення форми, що створена. Історичним моментом є й емансипація мистецтва від культу, – у вимірі, звісно, не обов'язково тематичному, але – драматургічному. Ці вияви несуть кореляцію між ідеєю суб'єкта і повнотою художнього символу, яка є, зрозуміло, породженням загальноісторичних закономірностей. Але, – як той самий парадоксальний свідок цивілізації, який промовляє від першої особи і лише так відокремлений новочасною культурою від її попередників, – суб'єкт (мистецтва) і не перестає бути соціальним суб'єктом взагалі, і, однак, не вкладається у схему товарних відносин. Незалежно від того, чи мислить себе митець служителем вищих сил, чи – відтепер – вільним художником, унікаму у вищому прояві – геніальності – є живою зримістю свободи духу, або феноменом самоцільності твору. Резонанс екзистенціальної повноти і цілісної загальності задає масштаб, яким “нескінченність” переводиться з розряду абстрактних величин у величину актуального досвіду – масштаб символу, як речі загально значущої. Проте у творі – між іншим, теж феномені новочасної історичності – дані необхідність і трансгресія суб'єктного центру. Прямуючи до відкритості символу, що постає і як свого роду ностон, твір утверджує тим самим не відчуження, але присвоєння сутнісних сил суб'єкта. Суб'єктивність як центр, конституційований за роботи свідомості з символом, не є гомункулом автора або, наприклад, слухача, а є моментом даного в апперцепції Я, суб'єкта як загального. Отже, ніяк не скасовується той факт, що суб'єкт є цілокупним Я, представник якого – геній – реалізує його потенціал так, що всіма іншими це сприймається як їхнє власне символічне безсмертя і свобода. Отже,

геній – той, хто здатен принести свободу. Мистецтво – слід погодитись із Т.Адорно – не приурочене до мотивів сповідальності, пророцтва митця. Та, намагаючись пояснити його парадокс через відчуження, опиняємося і поза мистецтвом, з його незадалим народженням геніїв у різні епохи, – і поза історією, наразі – її формаційним, динамічним концептом. Мистецтво витискається на периферію цивілізації, воно трансформується, – однак і ці реалії, – а може, саме вони, – є радше фактами його специфіки та можливості клонувати і експлуатувати її, ніж можливості уніфікації самого мистецтва за зразком виробництва. У суб'єкті їхні гени сплетені, як з'єднані, за визначенням, одномоментно всі здобутки й можливості людського, – однак драму суб'єктності являє не плаский процес озвнення й ховання якоїсь із них, а наразі їхнє постійне співбуття в одному.

Тематизація генія – “тестовий” момент у розумінні діалектики суб'єкта і об'єкта; вважати ідею генія містифікацією, як Адорно, – значить редукувати і суб'єкта і твір; бути носієм умонастрою ПОСТ, що прагне підвести під його стан – стан іронії – історичну ретроспекцію. В такому вимірі теоретизування Адорно і є іронічною ремінісценцією Гегеля. Він і визнає, що “в искусстве подлинность, универсальный момент невозможно выразить иначе, как через *principium individuationis*”, а “геній должен быть индивидом, спонтанность которого совпадает с деятельностью абсолютного субъекта” [1, с.247], – і, при цьому, геній, як факт мистецтва, бачиться ним на кшталт фантома, за яким стоїть *фЭчнз*. Трактовка креативної спонтанності у Адорно – як чинник об'єктивації – характерна для актів іронії, таємна пружина якої – заклинання смислу – і діє під формою жаги спонтанності. Ми маємо таку критику Канта, якій нічого протиставити йому. Однак – і позицію цілком зрозумілу як намір викрити спекуляцію на набутках мистецтва, що під формою сенсаційності провокує споживацькі апетити. Зброя Адорно виявляється обоюдогострою.

Тотожність суб'єкта й об'єкта в естетиці Т.Адорно – у тому ж модусі іронічної (і соціоцентричної) перверсії ідеї об'єктивного духу – спряжена з дистанціюванням від візій твору як чогось об'єктивного в собі. Відчуження ж твору – це відчуження самого суб'єкта, якщо і маюче спільне з уречевленням, то – лише в аспекті подальшого комерційного репродукування текстів. Звідси, об'єктивація – це і така суб'єктивація, яка утримує твір як загальний, – але, між тим, уже саме позиціонування суб'єкта є ступеневою характеристикою руху до трансуб'єкта – “абсолютно трансцендуючого” в цивілізаційному горизонті буття. “Каждый шаг к совершенству призведенный искусства – это шаг к их самоотчуждению” [1, с.254].

Художник – дійсно, служитель “справи”, не завжди маючий уявити і, тим більше, охопити всі поспіль виникаючі змісти створеного. Повертаючись до факту нез'ясовності інстанції мистецтва через

виробничу його редукцію, ми тим самим знов змушені визнати частковість цього критерію, як і потребу в субстанційній опорі, рід якої він пропонував, – і пропонував як цілковито реалістичний проект, де мистецтво є постійною трансформацією загального. Більш за це: він ставить перед питанням, чи має воно власну сутність, – чи не є, зокрема, абсолютна музика піднесенням моменту динамічної рівноваги під формою *Я*. Питання – а, власне, проблема засад мистецтва, – досі лишається відкритим. І, можливо, сама ця відкритість є виявом специфіки мистецтва. Це припущення укріплюється при зіставленні позиції Т.Адорно з позицією його “антипода” – О.Лосева. У Лосева константа мистецтва, музики – її сутнісний момент як меональної, гілетичної стихії ейдосу, тобто такої якості, яка несе його відбите світло; ейдосу, в котрому – симетрично колективному *Я* Т.Адорно – лежить інстанція всякого художнього явища. Музика сама – є інобуття. Видається, спільність цих позицій – і спільність культурно-етапна – є глибшою за вододіл “основного питання” філософії. Момент цієї спільності – неіснування – в собі – ідеальної самодостатності мистецтва. “Двотакт” у Адорно – фігура суперечності, що не має синтезу – відповідник “алогічного обертання в собі” ейдосу у Лосева. Та головне, чим ця спільність обмежена – субстанційна опора християнського неоплатонізму Лосева, – опора, якій, завдяки апеляції до невідчужуваного суб’єкта, знов нічого протиставити, як еквівалент, з позиції, породженої трансгресією суб’єктом культури самого себе. Симетрія основ неповна. Якщо у О.Лосева музика прямує до відповідності “своєму поняттю” і так само є “сутністю світу”, то у Т.Адорно таке прагнення є і динамікою відчуження. Реалії поглинання цивілізацією – культури роблять подібну редукцію і неминучою аберацією, і прогностично значущою з погляду долі мистецтва позицією. Найближчою її наступницею стає аналітика соціокультури у Ж.Бодрійяра.

Трансгресія естетичного, за якої механізм відчуження в мистецтві сягає межі його симуляції, підіймає цивілізаційний вимір проблеми, пов’язаний з актуалізацією через символічний обмін – обміну практичного; і це найбільш зримо постає перед нами у доробку Т.Адорно і Ж.Бодрійяра. Між тим, і для Адорно диспозиція репресивного і креативного в художньому “шифрі соціального” залишається антиномією. Повнота суб’єкта є і ступеневою характеристикою відчуження. В цій площині “абсолютно трансцендуюче” буття постає буттям уявним, що компенсується фетишизацією видимостей.

Як *висновок* зазначимо наступне. Позаяк гармонізація соціального буття мистецтвом стала потребою, задоволення якої, водночас, відходить до розряду ідеалів, які можуть бути зокрема дані в розумінні свободи як необхідності, – тема утопічності гармонії, піднята Адорно, і безкомпромісна констатація відчуження як фактора, що діє і на рівні соціально-естетичного буття мистецтва, й на рівнях конкретного

естетичного процесу й артефакту, відкрили шляхи для естетики у вимірі виявлення “нерву” колізії девальвації та симуляції мистецтва; стали знаковими. Йдеться про оновлення соціально-філософської аналітики естетичних явищ не стільки всупереч нещодавній її деактуалізації, скільки – у масштабі тенденції філософської культури – задля виявлення закономірностей, через які мистецтво виявилось поставленим перед вибором – залишатись у музеї чи трансцендувати себе.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адорно Теодор В. Эстетическая теория / Теодор В. Адорно [Пер. с нем. А.В.Дранова]. – М.: Республика, 2001. – 527 с.

ВЗАИМНАЯ ПРЕДСТАВЛЕННОСТЬ СУБЪЕКТА И ОБЪЕКТА В “ЭСТЕТИЧЕСКОЙ ТЕОРИИ” ТЕОДОРА АДОРНО

Рябинина О.В., Болотских М.В.

В статье представлен анализ идей Т.Адорно относительно социально-эстетического бытия искусства в контексте актуальных содержаний культурной рефлексии. Дискурс Т.Адорно охарактеризован в аспекте тематизации субъект-объектной контраверсии и ее преодоления искусством. Исследован модус, в котором, посредством аналогий между художественной деятельностью и материальным производством и в опоре на теорию всеобщего труда, Т.Адорно эксплицирует превращение художественного произведения в товар, что определяет этапную роль его идей в процессах теоретического осмысления факторов коммерциализации и девальвации искусства.

Ключевые слова: произведение искусства, диалектика, ирония, трансгрессия, субъект, понятие гения, коммерциализация.

THE RECIPROCAL PRESENTATION OF THE SUBJECT AND THE OBJECT IN THEODOR ADORNO'S “THEORY IN AESTHETICS”

Ryabinina O.V., Bolotskich M.V.

The article is devoted to Th. Adorno's ideas on social and aesthetical characteristics of music being in the actual contests of culture reflection's context elaborated. Th. Adorno's discourse in the aspect of the controversy between subjectivity and object and its conquering by art has characterized. Has researched the modus in which Th. Adorno explicates transformation for a work of art to commodity, by the way of analogies between art occupation and material production and on general labour theory has been basing. That is why Th. Adorno's ideas as the stage of the process for theoretic comprehension of the factors of commercialization and devaluation of art may be defined.

Key words: work of art, dialectics, irony, transgression, subjectivity, conception of genius, commercialization.

УДК 168.521 : 304.2

канд. філос. н., доц. І.В.Владленова

РОЛЬ І МІСЦЕ ТЕОРІЇ СУПЕРСТРУН У СОЦІАЛЬНОМУ ПРОСТОРИ

У статті аналізується роль та місце теорії суперструн у соціальному просторі. Показано, що не зважаючи на те, що теорія суперструн не дає жодних істотних результатів для фізики, вона торкається важливих онтологічних проблем. Статус теорії суперструн у соціальному просторі неоднозначний, основні ідеї і методи теорії суперструн поділяє не все фізичне співтовариство, але не дивлячись на критику, вона успішно функціонує в сучасному суспільстві, розвивається і є новим науковим напрямом, який розробляється сучасними фізиками.

Ключові слова: теорія суперструн, парадигма, соціальний простір, наука.

Постановка проблеми. Теорія суперструн – це новий напрям теоретичної фізики. Але ця теорія не підтримується всіма науковцями як абсолютно істинна, бо вона має багато нових ідей, розробок та методів, які суперечать деяким науковим теоріям. Багато ідей, які продукує теорія суперструн, суперечать усталеним уявленням про структуру реальності. Тому теорія суперструн потребує визначення свого місця та ролі в постнекласичній науці та сучасному суспільстві.

Актуальність теми дослідження зумовлена, перш за все, соціальними процесами, які відбуваються в сучасній культурі: глобалізація, трансформація цінностей і, як наслідок – зміна наукової парадигми та світосприйняття. Сучасна епоха характеризується прискореним процесом об'єднання людства у всесвітньому масштабі, вона стимулює філософію звертатися до проблем, що породжуються новими соціальними феноменами, і перш за все, тими, що породжуються новими науковими теоріями.

Об'єктом дослідження даної статті виступає новий напрям сучасної теоретичної фізики, що претендує на роль єдиної теорії всіх фундаментальних взаємодій, включаючи квантову гравітацію, теоретичні положення якої підтримуються не всім фізичним співтовариством.

Предметом дослідження виступає соціальний простір, в якому розвивається теорія суперструн.

Мета дослідження – визначити статус теорії суперструн у соціальному просторі.

Аналіз досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. По-перше, треба визначити, що таке соціальний простір. З початку 70-х років ХХ століття починає переважати трактування соціального простору як соціальної категорії, яка визначається людським досвідом. Тому головним об'єктом соціального простору є індивіди, форми їхньої соціалізації, способи організації соціального середовища,

форми стосунків. Вперше проблеми, які можуть бути віднесені до соціального простору, розкриваються в роботах І.Канта, Е.Дюркгейма, Р.Зіммеля. Поняття “соціальне поле” використовує П.Штомпка, фізичний та соціальний простір – Б.Верлен. Аналіз підходів до розуміння, що таке соціальний простір у вітчизняній думці показує, що це поняття трактується, як проблема взаємодії простору та часу, як форма соціального буття (Я.Ф.Аскін, М.А.Барг, В.Г.Виноградський, Г.Е.Зборовський, В.К.Потьомкін, В.Г.Черніков, В.П.Яковлев).

Важливу роль у визначенні соціального простору, в якому функціонує наука, відіграє фізична картина світу. Визначенню деяких аспектів ролі та місця квантової теорії поля та теорії суперструн в сучасній фізичній картині світу присвячені дослідження А.В.Маршакова. Історія розвитку, основні проблеми і досягнення, терміни і поняття теорії суперструн аналізуються в роботах В.Г.Кніжника, К.Л.Зарембо. Критика неспроможності теорії струн як неповноцінної наукової теорії міститься в дослідженнях Б.Шрьора, який розглядає її як наслідок кризи в сучасній фізиці та пояснює її появу наслідками соціальних процесів. Навпаки, нобелівський лауреат, фізик С.Вайнберг обґрунтовує ідею про те, що теорія суперструн є найбільш глибокою, математичною теорією, сумісною з принципами квантової механіки та теорією тяжіння, і що саме теорія суперструн є єдиним кандидатом на остаточну “теорію всього”. Необхідно відзначити роботи теоретиків, в яких не тільки є математичні та фізичні засади теорії суперструн, а також різні інтерпретації, епістемологічні та філософські обґрунтування отриманих висновків: Б.Грін, Л.Смолін, Дж. Шварц, Е.Виттен, П.Уест, Дж. Полчінські, А.М.Поляков, Ч.Торн С.Шенкер і Д.Фрідан, У.Зігель, Б.Цвібах і Т.Бенкс. Слід відзначити, що сьогодні немає досліджень, в яких повною мірою аналізувався б статус теорії суперструн у соціальному просторі.

Теорія суперструн має неоднозначний статус. З одного боку, вона є розділом теоретичної фізики. Як обґрунтування наукового статусу теорії суперструн можна використовувати запропонований Т.Куном підхід парадигмального розвитку науки в рамках наукового співтовариства [1]. Дійсно, в основному вирішенням задач-головоломок в суперструнній теорії займаються фізики-теоретики, захищаються дисертації, а основні положення і висновки друкуються у наукових виданнях. Теорія суперструн відіграє важливу роль у постановці нових математичних завдань, одночасно вказуючи можливі шляхи їх вирішення (інтерпретація ряду складних нелінійних рівнянь: рівняння Ейнштейна і Янга-Міллса як принципу симетрії квантової теорії поля (конформної симетрії двовимірної сигма-моделі і тому подібне). Струнні теоретики розробили поняття “симетрія дзеркала”, яке використовують в алгебраїчній геометрії, а також конформну польову теорію) [2].

З іншого боку, існує безліч епістемологічних недоліків теорії суперструн, завдяки чому деякі фізики вважають суперструнну парадигму

не науковою теорією, а всього лише великою сукупністю ідей і методів, покликаних дати широке узагальнення стандартного формалізму квантової теорії поля.

Теорія суперструн поки що не робить жодних явних передбачень про фізичні явища в експериментально доступних енергіях, а також не робить точних наукових передбачень. Один з основних постулатів теорії струн – припущення про теоретичну унікальність, тобто однозначність низькоенергетичних передбачень (саме тих, які доступні безпосередній емпіричній перевірці), що веде до заперечення можливості фальсифікації теорії (результати експериментів можуть дати лише непрямі докази теорії). Досягнення (планківської) енергетичної сфери, в якій лише і можуть повною мірою виявитися квантові властивості гравітації, нашій цивілізації не доступні, оскільки в подібних умовах народжувався наш Всесвіт. Як фізичний недолік теорії струн можна назвати недоробки розмірної константи, в якій три основні недоліки: по-перше – її “закладання” в теорію струн “руками”, що означає, що значення цієї константи не є наслідком формальних теоретичних міркувань. Друге – неможливість визначити її точне значення емпіричним шляхом [4]. Я.В.Тарароєв виділяє основний істотний недолік теорії струн – емпіричну неverifiedованість: “дійсно, зважаючи на те, що теорія струн описує мінімально можливі (на теперішній час) масштаби мікросвіту, які знаходяться за межами сьогоденних емпіричних можливостей фізики, необхідно визнати, що такий опис можливий лише на теоретичному рівні” [4, с.147]. Проте філософ відзначає, що “мінімальні критерії “емпіричної несуперечливості” виконуються” [4, с.147]. Наступний момент: теорія струн не має достатнього формалізму, щоб проводити розрахунки фізичних ефектів “без інтуїції” [4, с.148].

Треба відзначити роль теорії суперструн як засобу популяризації науки. Щорік виходить безліч науково-популярних статей з теорії суперструн, вийшов цикл фільмів на каналі “Discovery”, орієнтованих на широку аудиторію, книга “Елегантний Всесвіт” Б.Гріна, що популярно викладає теорію суперструн, визнана бестселером [5]. Таким чином, теорія суперструн завойовує все більше прибічників. Відомий методолог науки П.Фейєрабенд обґрунтовує ідею про те, що вибір між конкуруючими альтернативними теоріями не підкоряється жодним “розумним селективним критеріям”. Інакше кажучи, вибір ірраціональний: нова теорія перемагає не внаслідок того, що вона ближче до істини (за Фейєрабендом, істина не є метою науки, а її мета – задовольняти потреби вченого у вільному творчому самовираженні) або краще відповідає емпіричним фактам, а завдяки риториці та пропаганді її прибічників [6].

Ще одна важлива характеристика теоретичного каркаса теорії суперструн – пояснювальна. Д.Дойч вважає, що наукова теорія, яка позбавлена свого пояснювального змісту, не буде корисною [7]. Нові ідеї,

привнесені теорією суперструн, не просто витіснили, узагальнили старі – вони розширили людське розуміння до сфер, про існування яких людство не здогадувалось. Згідно з Дойчем, передбачувальна функція в науці не така важлива, як пояснювальна, бо потрібно не передбачати, а пояснювати світ. Теорія суперструн органічно об'єднує в собі “чотири нитки” (за Дойчем), за допомогою яких людина намагається зрозуміти структуру реальності: квантова теорія, епістемологія, теорія еволюції, теорія обчислення, які формують зв'язну пояснювальну структуру, яка має широкі перспективи в контексті побудови “теорії всього”, та за допомогою яких людина намагається зрозуміти структуру реальності.

Соціолог науки М.Малкей вважає, що когнітивні структури і спеціальні методики визначають соціальну поведінку учених. Самі ці норми наповнюються реальним змістом лише в термінах наукового знання і наукової практики. Малкей ставить науку в залежність від суб'єкта наукової діяльності і соціальних умов її розвитку, які визначають усі передумови знання: характер спостережень, інтерпретацію фактів, оцінку наукових теорій і принципи методології [8]. Наука не може розглядатися як явище, повністю замкнуте в собі або, навпаки, повністю підпорядковане зовнішнім чинникам, проте для пояснення чинників розвитку науки необхідно враховувати соціальну зумовленість пізнання: історичні і культурні, соціально-економічні умови. Таким чином можна прийти до глибшого розуміння самої природи соціальності науки та її компонентів: теоретичних ідей, понятійного апарату, світоглядних передумов, які виявляються вкоріненими в культурі суспільства. Соціальність – це важливий чинник, який необхідно враховувати при дослідженні науки.

Розвиваючи ідеї про соціальну зумовленість наукового пізнання, Шрьор називає п'ять тез, які необхідно враховувати під час розгляду нових тенденцій в сучасній фізиці: 1) фундаментальне знання про теорію елементарних часток продовжує втрачатися; 2) дослідження в теорії струн робляться глобалізованими групами; 3) у сучасній фізиці елементарних часток багато спекулятивних ідей; 4) теоретики струн ігнорують теореми, які не відповідають їхнім умовиводам. Література з теорії струн складається в основному з обчислень, заснованих на певних рецептах і припущеннях, практично відсутні спроби забезпечити теорії концептуальну основу; 5) багато робочих місць у галузі теорії елементарних часток віддається струнним теоретикам. Є серйозні підстави турбуватися, що це може мати довготривалі негативні наслідки для всієї фізики елементарних часток [9, с.12]. Таким чином, Шрьор підкреслює несправедливу із його точки зору підтримку наукового співтовариства теорії суперструн, яка є не науковою теорією, а соціальним феноменом, що добре адаптується в сучасному суспільстві.

Висновки. Отже, наука являє собою продукт розвитку суспільства, який спроможний здійснювати на суспільство зворотний вплив – в цьому

проявляється соціальна функція науки. Наука як соціальний інститут – продукт співтовариства вчених, який являє собою не тільки ставлення вченого до дійсності, але й систему взаємозв'язків між членами цього співтовариства. Наука має матеріальну базу, розвинуту систему комунікацій. У науці існує специфічний склад життя, норми та цінності. Однією із головних функцій науки є світоглядна, саме наука описує будову світу, розкриває основні закономірності розвитку Всесвіту.

Теорія суперструн як нова галузь постнекласичної науки дає новий погляд на уявлення про навколишній світ, про матерію, космос. Не дивлячись на те, що теорія суперструн не дає жодних істотних результатів для фізики, вона торкається важливих онтологічних проблем, що зближує її з філософією. Основне завдання струнної парадигми – об'єднання всіх фундаментальних взаємодій, єдиний опис природи. Проблема теорії великого об'єднання включає ряд завдань, і перш за все відображення не окремих фрагментів світу, а світ як єдине ціле. Статус теорії суперструн неоднозначний, основні ідеї і методи теорії суперструн поділяє не все фізичне співтовариство, але, не дивлячись на критику, вона успішно функціонує в сучасному суспільстві, розвивається. Остаточні результати цієї теорії можна буде отримати в найближчому майбутньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кун Т. Логика открытия или психология исследования? [Текст] / Томас Кун // *Философия науки*. – 1997. – Выпуск 3. Проблемы анализа знания. – С.20-48.
2. *Unified String Theories: Proceedings of the Workshop on Unified String Theories* [Text] / Eds M.B. Green, D.J. Gross. – Santa Barbara, California, 29 July – 16 August 1985. – Singapore: World Scientific, 1985.
3. *Поппер К.* Логика и рост научного знания: избранные работы [Текст] / Карл Раймунд Поппер; [перевод с англ.]; Общ. ред., сост. и вступ. ст. В.Н.Садовский. – М.: Прогресс, 1983. – 345 с.
4. *Тарароев Я.В.* Теория струн как современная физическая концепция «основания мира» – гносеологический и онтологический срез / Яков Владимирович Тарароев // *Вопросы философии*. – №3. – 2007. – С.142-151.
5. *Грин Б.* Элегантная Вселенная. Суперструны, скрытые размерности и поиски окончательной теории / Брайан Грин; [перевод с англ.]; Общ. ред. и пер. В.О.Малышенко; Ред. А.Берков. – 3-е изд., испр. – М.: URSS; КомКнига, 2007. – 286 с.
6. *Фейерабенд П.* Избранные труды по методологии науки [Текст] / Пол Фейерабенд; [перевод с англ.]; Общ. ред., вступ. ст. Игорь Сергеевич Нарский. – М.: Прогресс, 1986. – 544 с.
7. Структура реальности [Текст] / Д.Дойч; [перевод с англ.]; – Ижевск: НИЦ «регулярная и хаотическая динамика», 2001. – 400 с.
8. *Малкей М.* Наука и социология знания [Текст] / Майкл Малкей; [перевод с англ.]. – М.: Прогресс, 1983. – 253 с.
9. *Schroer B.* String theory and the crisis in article physics / *B.Schroer* [Text]. – Rio de Janeiro: arXiv:physics / 0603112.V.4. – 32 p.

РОЛЬ И МЕСТО ТЕОРИИ СУПЕРСТРУН В СОЦИАЛЬНОМ ПРОСТРАНСТВЕ

Владленова И.В.

В статье анализируется роль и место теории суперструн в социальном пространстве. Показано, что, несмотря на то, что теория суперструн не дает никаких существенных результатов для физики, она затрагивает важные онтологические проблемы. Статус теории суперструн в социальном пространстве неоднозначный, основные идеи и методы теории суперструн разделяет не все физическое сообщество, однако, несмотря на критику, теория успешно функционирует в современном обществе, развивается и является новым научным направлением, разрабатываемым современными физиками.

Ключевые слова: теория суперструн, парадигма, социальное пространство, наука.

THE ROLE AND PLACE OF SUPERSTRING THEORY IN SOCIAL SPACE

Vladlenova I.V.

In the article status of theory of superstring is analyzed in social space. A thesis is proved: the theory of superstring does not give substantial results for science. However much a theory affects ontological categories. Status of theory of superstring is ambiguous. This theory is supported by not all scientific association. In spite of it, the theory of superstring successfully functions in society.

Keywords: theory of superstring, paradigm, social space, science.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 1:316.4

докт. філос. н., проф. О.П.Дзьобань

ПЕРЕДУМОВИ ТА СЕНС ПРАВОВОГО НІГІЛІЗМУ

У статті розглядаються деякі загальні передумови правового нігілізму та уточнюється його смисл. Наголошується, що юридичний нігілізм являє собою специфічний соціальний орієнтир, що вказує на спрямування вектора провідних негативних тенденцій в юридичній сфері. Доводиться, що правовий (юридичний) нігілізм необхідно розглядати як своєрідний механізм існування і розвитку правової системи, як особливий механізм адаптації суб'єктів права до його функціонування в рамках того або іншого соціокультурного середовища.

Ключові слова: правовий нігілізм, право, суспільство, правосвідомість.

Постановка проблеми. Нігілізм (від лат. “*nihil*” – “ніщо”), узятий як складна психосоціокультурна цілісність, вважається особливим духовним станом індивіда, соціальної спільноти, однією з форм світогляду, а також специфічною поведінковою установкою. Основним змістом нігілізму виступає прагнення до руйнування традиційних засад суспільного життя. Всі нігілістичні прояви об'єднує ідея заперечення й неприйняття наявної навколишньої дійсності і, як наслідок, девальвація цінностей та ідеалів національної культури, норм традиційної моралі, релігії, суспільних інститутів, зокрема державної влади й законпорядку, історичного минулого тощо.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що нігілістичні настрої й установки як неприйняття існуючого порядку речей, як в широкому сенсі опозиція суть “вічне й невикорінне зло”, оскільки не мають позапросторового й позачасового характеру, завжди були присутні в суспільстві. Так, нігілістичний світогляд супроводжував різні етапи людської історії, він так чи інакше представлений у вченнях софістів, кініків, стоїків, епікурейців, скептиків, у китайському легізмі, в

середньовічній ересі, в рухах Відродження, Реформації, Науковій революції й особливо в нігілізмі XIX і XX ст. – філософському (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше), соціально-політичному (Д.Писарев, М.Бакунін, П.Кропоткін), естетичному (Дж. Байрон, Ш.Бодлер, О.Уайльд, Р.Вагнер), а також в християнстві, буддизмі, вченнях Нагарджуні й Крішнамурті, концепціях марксизму, екзистенціалізму, фрейдизму, постмодернізму тощо.

Поширеність подібних переконань зумовила й наявність великої “бібліотеки” класичних праць з проблематики нігілізму. Так, термін “*nihilista*” зустрічається вже у Блаженного Августина для позначення єретиків і невіруючих. Пізніше латинське “*nihil*” використовується німецьким філософом Фрідріхом Генріхом Якобі для опосередкування переходу від розсудливої метафізики до “філософії віри й відчуття”. Своім поширенням в Європі поняття “нігілізм” зобов’язане роману І.Тургенєва “Батьки і діти”, де воно виступає, згідно з висловом М.Хайдеггера, як “позначення того переконання, що дійсно існує тільки суще, доступне плотському сприйняттю, тобто власному досвіду, і окрім нього нічого. Тим самим заперечується все, що засноване на традиції, владі й будь-якому іншому авторитеті” [1, с.63].

Ґрунтовну розробку й обґрунтування дане поняття отримало в працях філософів XIX-XX ст. і, передусім, Ф.Ніцше, який визнається родоначальником і пропагандистом філософської теорії нігілізму. “Що означає нігілізм? – розмірковував він. – Те, що вищі цінності втрачають свою цінність...”. Нігілізм виникає там, де життя знецінюється, де втрачена кінцева мета соціального існування, де немає відповіді на питання про сенс життя, про сенс самого світу. “Бог помер” – ось серцевина нігілістичного світогляду [2, с.35-36; 3, с.32]. Звідси нігілізм, слідом за С.Франком, можна визначити як “заперечення або невизнання абсолютних (об’єктивних) цінностей”, коли на зміну універсальним імперативам і критеріям розрізнення добра і зла приходить абсолютизація одного лише “людського, дуже людського”, задоволення суб’єктивних людських потреб [4, с.172-176]. Світ розколюється, роздвоюється на реальність справжню й ілюзорну – на суще й цінне, на буття і його сенс. Абсурд, на думку А.Камю, стає глибинною основою людської екзистенції, фундаментальним і єдино можливим типом взаємостосунків між індивідом і соціальним цілим [5, с.269]. Культура як семантична і нормативно-світоглядна система втрачає свою єдність, органічну злитість з дійсністю, вироджується, стає набором порожніх, мертвих форм і мов, перестає утримувати, “каналізувати” думку й дію соціальних агентів [5].

Нігілізм, стверджує О.Шпенглер, “є суто практичним світонастроєм мешканців великого міста, в яких за спиною закінчена культура і нічого попереду... Вчорашні ідеали, великі релігійні, державні, художні форми є знехтуваними, й лише цей останній акт культури – її самозаперечення – ще раз служить виразом пра-символу всього її існування” [6, с.360].

Взятий в такій якості, нігілізм розкривається як всепоглинаючий “історичний рух”, а не якесь кимось представлене вчення або переконання.

М.Хайдеггер вважає, що нігілізм – це “не просто історичне явище серед інших явищ, не тільки духовна течія разом з іншими – християнством, гуманізмом і просвітництвом – в межах європейської історії. Нігілізм по своїй суті – основний рух в історії Західної Європи. Цей рух виявляє таку глибину, що його розгортання може мати наслідком тільки світову катастрофу. Нігілізм є всесвітньо історичним рухом народів Землі, втягнутих у сферу впливу сучасності, його розгортання може мати наслідком тільки світову катастрофу... Нігілізм – внутрішня логіка європейської історії, це наслідок розколу світу на “суще” й “цінне”, відділення реальності від її сенсу” [1, с.164].

Сучасна українська соціогуманітарна думка, на жаль, проблемі правового нігілізму приділяє дуже мало уваги (див. окремі публікації О.Волошенюка, Н.Ємельянової, Т.Лютого, Г.Прістінської [7-10], тому уточнення підходів до розуміння передумов і сенсу правового нігілізму і є *метою* даної статті¹.

Сьогоднішня пострадянська правова наука знає різні варіанти концептуалізації правового нігілізму. Найбільш поширеними і загальноприйнятими серед них є тлумачення правового нігілізму, що вбачають його суть у відсутності позитивного ставлення до права, цінностей і закономірностей правової форми регулювання соціальних зв'язків, в байдужому, скептичному або відкрито зневажливому й ворожому сприйнятті їх. Так, він традиційно характеризується як скептичне й негативне ставлення до права аж упритул до повної невіри в його потенційні можливості вирішувати соціальні проблеми (як того вимагає соціальна справедливість), як сформоване в суспільній та індивідуальній свідомості стійке зневажливе ставлення до права, наявність у посадових осіб і громадян установки на досягнення результатів неправовими засобами або дотримання їх виключно під загрозою примушення чи внаслідок корисливих спонукань. Як підкреслює М.Матузов, спостерігається “зарозуміло-зневажливе, поблажливо-скептичне сприйняття права, оцінка його не як базової, основоположної ідеї, а як другорядного явища в загальній шкалі людських цінностей”, “стійке упередження, невіра у високе призначення, потенціал, можливості й навіть необхідність права” [11, с.6], а, отже, просто індиферентне до нього ставлення.

Разом з наведеною групою дефініцій правовий нігілізм окремими (здебільшого російськими) дослідниками визначається через категорію

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з соціально-філософськими дослідженнями в межах комплексної цільової програми НДР “Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості”, яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

заперечення його як центральної, сутнісної, смислотворчої межі, його родової ознаки. Правовий нігілізм, у такому разі, є правосвідомістю, побудованою на тотальному, гіпертрофованому запереченні права, його соціальної й особистої цінності, розгляді права як найменш прийняттого й досконалого інструменту, способу регуляції суспільних відносин [12, с.79].

Однак при цьому у вітчизняній юридичній теорії традиційно проводяться відмінності між правовим нігілізмом і діалектичним запереченням правових форм, їхньою конструктивною критикою. Діалектичний підхід дозволяє – в межах історичної перспективи – оцінити позитивне значення й роль конкретного феномена соціоправового заперечення (наприклад, боротьби проти антинародних тоталітарних режимів, свавілля диктаторів, знехтування демократією, мораллю, правами людини тощо), побачити в ньому позитивний, закономірний процес. Відповідно, як відзначає російський дослідник М.Матузов, “коли нігілізм зливається з природним об’єктивним запереченням старого, віджилого, він перестає бути нігілізмом” [12, с.4]. Звідси, правовий нігілізм розуміється як заперечення прогресивних ідей, норм, правових ідеалів і цінностей, що підриває правові засади суспільства, гальмуючи його розвиток, на відміну від конструктивної критики права, яка спрямована на заперечення помилкових норм, ідей, консервативних правових звичок, установок, недосконалих юридичних інститутів і є умовою вдосконалення правової системи, чинником соціально-правового прогресу.

З іншого боку, ряд дослідників разом з нігілістичною правосвідомістю виділяють і крайні форми антиправового світогляду й орієнтації. Прикладом останніх є так званий “правовий негативізм” або “негативно-правовий радикалізм” – особливий стан правосвідомості, пов’язаний з активною протиправною (антисоціальною) спрямованістю особи, – від легковажно егоїстичної мотивації неповнолітніх до усвідомлено антигромадської позиції рецидивістів. У зв’язку з цим П.Баранов свого часу ввів поняття “переродження правосвідомості” для характеристики найбільш важкої і соціально небезпечної форми його деформації. “Якщо правовий нігілізм, – вважає він, – є свідомим ігноруванням вимог закону, що виключає злочинний задум, то перероджена правосвідомість відрізняється ступенем суспільної небезпеки, а також мотивацією, заснованою на свідомому запереченні закону з мотивів корисливості, жорстокості, пожадливісті” [13, с.62-63].

Традиційно правовий нігілізм розглядається перш за все як варіант ціннісної свідомості й ставлення до права, правової форми, що виражається в девальвації, ігноруванні, невизнанні останньої. Саме ціннісно-нормативна структура й орієнтація виступає стрижнем та інтегральною правовою характеристикою соціального діяча, спільноти. Проте в сучасній українській юриспруденції є і досвід ширшої

інтерпретації нігілістичної правосвідомості з використанням поняття соціальної (правової) установки. Правовий нігілізм, таким чином, можна представити як стан суспільної свідомості, для якого характерні: 1) юридична некомпетентність (відсутність правових знань); 2) негативна оцінка права (заперечення його як соціальної цінності); 3) поширеність навиків і стереотипів неправової, протиправної поведінки.

Вказані відмінності в обсязі поняття правового нігілізму (як він представлений в наведених вище групах дефініцій) робить необхідною їхню градацію. Під правовим нігілізмом у вузькому сенсі слід розуміти сформовану в індивідуальній, груповій або суспільній свідомості абсолютну, стійку невіру в справедливість, силу й ефективність права, а в широкому сенсі – негативне ставлення, яке сформувалося (або яке тільки формується) в індивідуальній, груповій або суспільній свідомості, до права, до окремих сфер правового регулювання і юридичної діяльності, сумнів у справедливості, силі й ефективності права.

Загалом і в цілому правовий нігілізм традиційно сприймається як особлива форма деструктивності, як негативний, соціально небезпечний і шкідливий феномен, здатний набувати різноманітних форм, проникати в усі сфери життя суспільства й викликати найнесприятливіші соціальні наслідки. При цьому, правовий нігілізм, як правило, пов'язується з гіпертрофованим запереченням і сумнівом, з обранням найгірших, часто радикальних, екстремістських форм активності, що межують з антисоціальною поведінкою, аморалізмом і злочинною діяльністю. Крім того, йому приписується відсутність якої-небудь позитивної, творчої програми або, принаймні, її абстрактність, аморфність.

Необхідно, проте, відзначити, що ряд дослідників вважають альтернативні ідеї, цінності, пріоритети невід'ємним елементом у структурі нігілістичної правосвідомості. Остання розглядається як негативне соціальне явище, девіантна форма суспільної свідомості, що характеризується сукупністю відчуттів, уявлень, настроїв, переживань з приводу заперечення правових форм регуляції і наявністю альтернативних правових ідей і способів організації суспільних відносин [7; 12; 13]. Суть правового нігілізму, таким чином, визначається тим, що регулятори суспільних відносин цілеспрямовано пропонуються, виробляються як альтернативні офіційним юридичним формам і замінюють їх соціальні норми і механізми.

Негативна оцінка нігілізму багато в чому пов'язана з тими соціальними наслідками, які зумовлені поширеністю в суспільстві нігілістичних настроїв і установок. Серед найбільш небезпечних з них, зокрема, називаються: дестабілізація і дезорганізація суспільного життя, підвищена соціальна конфліктність і напруженість, посилення соціальної пасивності і відчуженості від діяльної, творчої участі в суспільному і державному розвитку, моральна деградація, знецінення людського життя, зниження соціальної захищеності особи, а також підірив основ

гармонійної і взаємно відповідальної взаємодії між державою і населенням, нівелювання довіри до офіційно-правових інститутів, правова дезорієнтованість, роз'єднаність, численні порушення законності, криміналізація суспільних інститутів тощо.

Сучасні автори відзначають широкий спектр причин і умов правового нігілізму, пов'язаних як з історичною спадщиною України (кріпацтво, командно-адміністративна система, декларативність і репресивність законодавства й правосуддя, суперечності християнського і соціалістичного в недалекому минулому світогляді), так і з метаморфозами поточної модернізаційної трансформації нашого суспільства (соціальна й економічна криза, корупція державного апарату, зростання злочинності, відсутність об'єднуючої державної ідеології і правової політики, недосконалість механізму законотворчості і реалізації юридичних розпоряджень).

Нігілістична спрямованість часто пояснюється через ідейно-психологічні особливості особистості, її соціалізації, а також специфіку вітчизняної суспільної свідомості, культури. Наприклад, В.Бачинін концептуалізує правовий нігілізм як “мінливу форму автономії індивідуальної й суспільної свободи, спрямовану проти регулятивної дії норм права”. При будь-яких його формах “уявна автономія від нормативно-регулятивних дій механізму права є зворотною стороною прагнення до самоствердження і самозвеличення над існуючим порядком речей за рахунок його заперечення” [14, с.199].

Розкриваючи загальне поняття правового нігілізму, не можна не відзначити тісну пов'язаність його концептуалізації з проблематикою праворозуміння: очевидно, що самий об'єкт заперечення задається початковим поглядом на право, його репрезентацією в системі життєвого світу індивіда, соціальної спільноти. Отже, уявляється можливим виділення різних типів правового нігілізму. Так, є сенс розрізняти, принаймні, три варіанти анігіляції права (його цінності): юридичний (юспозитивістський, легістський), природно-правовий і соціологічний. При цьому заперечується значущість, цінність, відповідно, норм і принципів офіційного права (законодавства), ідеї (сенсу) права або ж правопорядку.

Деякі дослідники (наприклад, Е.Соловйов) намагаються осмислити феномен правового нігілізму як “нормативну систему, яка дозволяє лімітувати адміністративно-бюрократичне свавілля і перешкоджає тому, щоб могутня централізована влада перетворилася на деспотичну й диктаторську” [15, с.223].

Виходитимемо з того, що право як своєрідна онтологічно нероздільна цілісність, психосоціокультурна система, фактично здійснювана в суспільному житті у взаємодіях соціальних діячів, співвіднесених між собою за допомогою системи сенсів (цінностей, норм), що спільно визнаються ними, вважається невід'ємною складовою

соціального буття. З цих позицій уявляється некоректним ототожнення правового нігілізму із запереченням цінності яких-небудь норм-положень або ж кризою юридичної системи. Він має місце, коли втрачається цілісність суспільства, коли знецінюється самий соціальний світ і соціальні діячі виявляються нездатними до спільного існування. “Кризу права, – підкреслює Ю.Пермяков, – ми спостерігаємо не тоді, коли суспільство розлучається з одними цінностями і проголошує інші, а коли суспільство втрачає себе як ціле, розсипається на безліч окремих одиничних світів, що не пов’язані між собою і не потребують один одного. Він має місце в тих випадках, коли особа не мислить своє життя в рамках соціального цілого, коли знецінюється самий соціальний світ” [16, с.39-52]. Звідси, позитивний сенс правового нігілізму полягає в тому, що формальне заперечення права соціальними діячами, по суті, означає ствердження ідеї правового порядку і єдності, нереалізованої в особистому досвіді індивіда, в житті соціальної спільноти.

З урахуванням згаданого вище, спробуємо окреслити перспективи осмислення нігілістичної правосвідомості в контексті її взаємодії з цінностями і нормами офіційного права, відсутності позитивного до них ставлення, іншими словами, розглядаючи правовий нігілізм як нігілізм юридичний.

Вважатимемо за доцільне розглядати правовий (юридичний) нігілізм як інтерсуб’єктивний феномен, що виступає характеристикою як правосвідомості, так і права, а рівно і всієї правової дійсності як світу правового сенсу в різноманітних його проявах – на рівні мислення, текстів (знакових систем), загальних культурних форм, архетипів. Юридичний нігілізм, таким чином, є не епіфеноменом суспільно-політичного життя, але фактичним небуттям права, руйнуванням його соціокультурної онтології, цінності, сенсу, а значить – чинником ентропії всієї соціальної системи.

Проте юридичний нігілізм може відіграти і позитивну роль у правовій дійсності. Наприклад, він виступає важливим засобом зміцнення існуючих правових інститутів і принципів, своєрідною перевіркою їх на міцність і життєздатність, стимулятором їхніх інтеграційних і захисних параметрів. Юридичний нігілізм є механізмом зворотного зв’язку в рамках правової системи, що дозволяє враховувати різницю між цілями її функціонування і реальними результатами. Він показує, наскільки активно здійснюється перехід від загальних роздумів про об’єктивні потреби в тих чи інших законах до розробки реалістичної програми соціальної взаємодії в системі “особистість – суспільство – держава”. Недосконалість норм права, що відображається в нігілістичній оцінці, є джерелом, мотивом і двигуном пошуків нових юридичних конструкцій. Правовий нігілізм – показник реальної якості нормотворчої, інтерпретаційної й правозастосувальної діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, місця і ролі їх в житті суспільства [17].

Як **висновок** зазначимо, що юридичний нігілізм являє собою специфічний соціальний орієнтир, вказуючий спрямування вектора провідних негативних тенденцій в юридичній сфері. Тим самим він може сприяти певному розчищенню, вивільненню історичного простору для можливо більш адаптивних форм суспільного життя, мобілізувати й акумулювати енергію соціальних діячів на конструювання і відтворення. Юридичний нігілізм, таким чином, необхідно розглядати як своєрідний механізм існування і розвитку правової системи, як особливий механізм адаптації суб'єктів права до його функціонування в рамках того або іншого екоосоціокультурного середовища.

Розуміння юридичного нігілізму як інтегрального феномена правового світу зумовлює його своєрідну багатовимірність, можливість його концептуалізації як у зв'язку з індивідуальними сенсами, мотивами, конкретними повсякденними практиками, так і стосовно його інституціоналізації, об'єктивування в рамках суспільної системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Хайдеггер М.* Время и бытие: статьи и выступления / Мартин Хайдеггер: [сост., вступ. ст., коммент., указ.], пер. с нем. В.В.Бибихина. – СПб.: Наука, 2007. – 620 с.
2. *Ницше Ф.* Ессе Номо: Антихрист / Фридрих Ницше; [пер. с нем. Ю.Антоновского, В.Флеровой]. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 222 с.
3. *Ницше Ф.* Так говорил Заратустра: книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницше; [пер. с нем.]. – М.: АСТ: Хранитель, 2007. – 380 с.
4. *Франк С.Л.* Этика нигилизма / С.Франк // Вехи. – 1991. – №2. – С.172-176.
5. *Камю А.* Миф о Сизифе / Альбер Камю: [пер. с фр.]. – СПб.: Азбука-классика, 2007. – 251 с.
6. *Шпенглер О.* Закат Европы. Гештальт и действительность: очерки морфологии мировой истории / Шпенглер Освальд; [пер. с нем., вступ. ст. и примеч. К.А.Свасьяна]. – М.: Эксмо, 2006. – 797 с.
7. *Волошенко А.В.* Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика / А.В.Волошенко. – Х.: ООО «Прометей-Прес», 2005. – 103 с.
8. *Смельянова Н.М.* Феномен європейського нігілізму: традиції і новації / Смельянова Н. М. – Донецьк: ТОВ "Лебідь", 2002. – 252 с.
9. *Пристінська Г.Я.* Соціально-філософські основи нігілізму (XIX-XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.03 "Соціальна філософія та філософія історії" / Г.Я.Пристінська. – Донецьк, 2004. – 18 с.
10. *Лютій Т.В.* Нігілізм: анатомія Ніщо / Лютій Т.В. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2002. – 296 с.
11. *Матузов Н.И.* Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали» / Н.И.Матузов // Правоведение. – 1994. – №2. – С.3-8.
12. *Темнов Е.И.* Теория государства и права / Е.И.Темнов. – М.: Наука, 2003. – 345 с.
13. *Баранов П.П.* Теория систем и системный анализ правосознания личного состава органов внутренних дел: Монография / П.П.Баранов. – Ростов н/Д.: Феникс, 1997. – 166 с.

14. Бачинин В.А., Сальников В.П. Философия права. Краткий словарь / В.А.Бачинин, В.П.Сальников. – СПб.: Лань, 2000. – 400 с.

15. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права / Э.Ю.Соловьев // Квинтэссенция: Философский альманах / Сост.: В.И.Мурадей, В.И.Усанов. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.

16. Пермяков Ю.Е. Право как история и исторический факт / Ю.Е.Пермяков // Юридический аналитический журнал. – 2002. – №1. – С.39-52.

17. Дзьобань О.П. Правовий нігілізм як феномен ціннісного відношення до права / О.П.Дзьобань, Є.М.Мануйлов // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків: ХАІ, 2006. – №3. – С.34-40.

ПРЕДПОСЫЛКИ И СМЫСЛ ПРАВОВОГО НИГИЛИЗМА

Дзебань А.П.

В статье рассматриваются некоторые общие предпосылки правового нигилизма и уточняется его смысл. Подчеркивается, что юридический нигилизм является собой специфический социальный ориентир, указывающий направленность вектора ведущих негативных тенденций в юридической сфере. Доводится, что правовой (юридический) нигилизм необходимо рассматривать как своеобразный механизм существования и развития правовой системы, как особый механизм адаптации субъектов права и его функционирования в рамках той или иной социокультурной среды.

Ключевые слова: правовой нигилизм, право, общество, правосознание.

PRE-CONDITIONS AND SENSE OF LEGAL NIHILIZM

Dzeban A.P.

In the article some general pre-conditions of legal nihilizm are examined and his sense is specified. It is underlined that legal nihilizm shows by itself specific social indicator of the orientation of vector of leading negative tendencies in a legal sphere. Led to, that legal nihilizm must be examined as an original mechanism of existence and development of the legal system, as special mechanism of adaptation of subjects right his functionings within the framework of one or another socio-cultural environment.

Keywords: legal nihilizm, right, society, sense of justice.

УДК 340.12

докт. філос. н., проф. С.В.Шефель

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В КОНТЕКСТІ ЕКОСОФСЬКОЇ ПАРАДИГМИ

Пропонована до уваги читачів розвідка розглядає функціональне призначення правової культури у контексті екоософського осмислення її місця у розбудові правової державності в сучасній Україні, що дає можливість краще усвідомити нагальну потребу у здійсненні глобальної екологізації правосвідомості громадян, яка виступає умовою формування їх як екогармонійно розвинутих правових особистостей.

Ключові слова: екософія, правосвідомість, правова культура, правова держава, правова особистість, екологізація, екогармонізація.

Актуальність теми. Проблема формування правової культури, що є адекватною конституційно визначеному орієнтиру розбудови правової держави в Україні, вже понад десять років є стрижнем суспільного дискурсу [1-8]. Це є свідченням її практичної й теоретичної актуальності, а також і складності опрацювання її як предмету міждисциплінарного дослідження. Тут перетинаються різноманітні види рефлексії: філософської, соціологічної, правознавчої, культурологічної, політологічної.

Метою статті є перша у філософсько-правовому досвіді спроба поглибленого розгляду цієї теми на підставі пост(мета)некласичного екософського типу рефлексії як складового елемента сучасного інтерсуб'єктивістського аналогу праворозуміння.

Аналіз проблеми на тлі екософсько-правової рефлексії досвіду її розв'язання. Виходячи з загальновизнаного визначення категорії “культура”, ми розуміємо під правовою культурою відповідну підсистему культури, що має поділ на ідеальний та матеріальний виміри її як прояву соціальної реальності. До першого традиційно належать ментальні елементи, такі як правові знання, переконання, почуття, акти правового волевиявлення громадян, а до другого – законодавчі акти, судові рішення та інші матеріали судочинства, приписи органів прокуратури, документи органів виконавчої влади, місцевого самоврядування тощо, тобто все те, що складає документальну основу правової сфери соціуму, а також правовідносини, втілені у діях їхніх суб'єктів.

У цьому сенсі можемо припустити, що явище правової культури, виступаючи змістовним визначенням феномену правової реальності, є поняттям, тотожним їй. Це підтверджується обопільністю їхньої соціальної природи та похідністю від антропного начала буття чи пріоритетного принципу її походження, якщо ми не тримаємося ортодоксального теоцентричного підходу щодо дослідження цієї проблеми. Це дає нам розуміння правової культури як способу буття людства, детермінованого не тільки потребами його соціальної самоорганізації, але більш широкими потребами соціоприродного гомеостазу.

Керуючись екософською парадигмою світосприйняття, подивимося на правовий вимір культури.

Погоджуючись з думкою відомого дослідника проблем культури О.Ф.Лосева про наявність у сучасному світовому соціумі елементів усіх світоглядних типів культури [9], можемо припустити й довести, що в нашому соціумі маємо певне співвідношення цих типів культури як відповідних світоглядних аспектів правової культури: міфологічного, релігійного й наукового. Тому явище сучасної правової культури ми уявляємо як багатоаспектну цілісність світоглядно протилежних, але взаємодоповнюючих світоглядних типів. Це цілком узгоджується і з

підходом до аналізу соціокультурних феноменів сучасності, запропонованим ще у середині ХХ ст. відомим соціологом й філософом П.О.Сорокіним. Йдеться про його формулу “поляризації” суб’єктів соціокультурної динаміки [10, с.200].

Питання про сутність функціонування цих аспектів правової культури в нашому соціумі вимагає привернути увагу до розуміння її генези у напрямку формування на їхньому підґрунті в нашій країні правової державності та з’ясувати відповідь щодо домінування того чи іншого з них як у цілому в суспільстві, так і в площині кожного його соціального шару.

У цьому сенсі важливо також долучити до арсеналу засобів нашої рефлексії цього явища ще один критерій визначення відмінності елементів правової культури, яким є також загальновідомий принцип співвідношення тих з них, які є системоутворюючими для всієї духовної сфери буття суспільства. У даному випадку мова йде про саме такі, що визначають **рівень розвитку свідомості**, є її головними шарами. Це два фундаментальні типи свідомості: повсякденна (так звана побутова) й теоретична. Останній тип притаманний лише доволі вузькому колу правознавців, які головним чином ґрунтуючись на принципах наукового типу світогляду, професійно займаються продукуванням правової теорії. Решта населення, включаючи навіть значну частину інтелігенції, у тому числі й управлінської, є репрезентантом повсякденного типу свідомості з меншим чи більшим елементом у її шарі фрагментів теоретичної свідомості. Тому для переважної більшості громадян сучасної України притаманне переважно несистематизоване, неконцептуалізоване уявлення щодо проблем походження й функціонування права й держави.

Таким чином, реальною межею, що окреслює сферу функціонування міфологічного, релігійного та наукового аспектів правової культури, є, на нашу думку, чинник соціальної стратифікації нашого суспільства. Враховуючи його, можна уточнити, для якого з прошарків населення світоглядно більше притаманний той чи інший з цих аспектів та яким є співвідношення між ними у світогляді усередненого референтного представника кожного з цих прошарків населення України.

Для повноцінного розуміння сутності функціонування правової культури в нашому соціумі ми також повинні застосувати ще один важливий критерій її типологізації, який пов’язаний з **онтологічним принципом** її поділу на таку, що має як фундаментальні шари основні рівні правової реальності, а саме: світ ідеї права, світ змісту норм права (світ законодавства) та світ правовідносин й правозастосування. У цьому сенсі правова культура будь-якого суспільства, у тому числі й нашого, не може не поділятися за таким принципом на ці три фундаментальні свої шари.

Ще одним важливим критерієм типологізації правової культури, що опосередковує специфіку її функціонування в українському соціумі, є поділ її

за **типом ментальності**. Тут йдеться про такі її типи, якими є: егалітарно-патерналістський, елітарно-інституціоналістський та демократично-лібералістський. Перші два з цих типів правової культури органічно притаманні сучасному українському суспільству більшою мірою ніж останній, що має ще незначне поширення.

На нашу думку, домінуючим, таким що перекочував із попереднього, тобто радянського, правового ладу, та, навіть, з часів царату, є патерналістський тип правової культури, глибинне коріння якого можна відшукати у надрах феномену правового нігілізму, який парадоксально виступає антиподом явища правової культури взагалі. Він цілком характеризує той стан правосвідомості, генеральні пріоритети якої формувалися під впливом сталої традиції соціальної опіки щодо підлеглого населення жорстко централізованої системи влади, що прийшла українській козацькій державі у спадок і від Київської Русі, і від Великого князівства Литовського, та, навіть, від Речі Посполитої. Такий тип правової культури, на наш погляд, характеризує найменш розвинуте у правовому сенсі суспільство, в якому влада насаджувала й втілювала у життя соціуму ідею жорсткої схеми правовідносин за принципом “панування-підкорення”. Це за своєю природою суто соціетальне явище, яке слід “зняти” принципово новою моделлю правової культури сталої соціальної або ліберальної демократії на кшталт сучасної правової культури, що утвердилася у другій половині ХХ ст. у скандинавських країнах, так само як антитеза “знімає” тезу внаслідок дії реальних законів діалектики суспільного розвитку.

Завдяки втіленню цієї моделі у життя нашого соціуму повинен, з нашої точки зору, відійти в історичне минуле й елітарно-інституціоналістський тип правової культури, який є іншим боком патерналістської правової культури, що разом складають у цілому правову культуру соціетального суспільства.

Елітарно-інституціоналістська правова культура породжує як патерналістські, так і нігілістичні настрої у соціально розшарованому соціумі, де діє як панівний принцип соціального й правового “панування-підкорення”. Ця культура є за своєю соціальною природою протилежністю історично попередній первіснообщинній культурі відносної правової рівності. Вона жорстко ієрархізована відповідно до визначеної владою зверхності соціального статусу одного прошарку суспільства до іншого. Вона є соціальним відповідником олігархічного, аристократичного та абсолютистського, тобто недемократичних типів політичних режимів, відомих історії людського соціуму, що ґрунтувалися на закріпленні виключних правових переваг вузького кола представників панівних прошарків населення. Ця культура завжди була ворожою щодо визискуваних прошарків населення, які мали виключне право на “обов’язок” сумлінно коритися паничам й очікувати за це як винагороду “пільгу” піклування про себе з боку влади у вигляді дозволу ледве

жеврїти, породжуючи собі подібних. Тому така правова культура чи, точніше, такий її провідний аспект виявляли всю її антигуманну, антилюдяну сутність.

Що стосується соціально-ліберального типу правової культури, то, як відомо, більшість дослідників проблем історії права й держави, пов'язують її виникнення й становлення з добою раннього капіталізму спочатку у вигляді ідеальних проектів гуманістів доби Відродження та Реформації, а потім й Нового часу (наприклад, Лоренцо Вала, Мартін Лютер, Томас Гоббс, французькі просвітники та ін.). На початковому етапі виникнення її у вигляді ідейного проекту знаходимо в її підґрунті категорію права на задоволення приватного інтересу, узгодженого з загальносуспільною правовою традицією, що просякнута концептом утилітаризму. Значно пізніше, у ХХ ст., з'явилася нова модель розвитку такої культури, що ґрунтувалася на ідеях правової соціальної демократії, правового соціального партнерства (правова ідеологія міжнародної соціал-демократії), яка й висуває як примат в системі принципів розбудови соціальної, демократичної, правової державності принцип верховенства права, правового закону [11-16]. На відміну від попередніх типів правової культури чи її аспектів, цей тип культури є найперспективнішим в сенсі шляхів подальшої трансформації правової культури не тільки окремих країн, а й глобальної правової культури світового соціуму. Він є гуманістичним й демократичним виявом самої природи права як способу буття людини та її суспільства. Такою цю модель правової культури бачать провідні представники сучасної правової антропології й аксіології, зокрема лідери сучасної генерації прихильників франкфуртської і тьобінгенської шкіл соціальної філософії й філософії права Юрген Габермас [17] й Отфрід Гьофе [18], та, без сумніву, представники екоософської школи, на чолі з її духовними батьками Ф.-Е.Шварцкопфом [19] та К.І.Шиліним [20].

Зрозуміло, що ми не можемо оминати й такий критерій характеристики правової культури (що також екстраполюється на площину сучасного українського соціуму), як класифікація за типами праворозуміння. В історії українства кожному з них знайшлося своє місце: і об'єктивістському, і суб'єктивістському, і позитивістському, і, нарешті, інтерсуб'єктивістському. І якщо перші два з визначених типів праворозуміння домінували як аспекти суперечливої в їх поєднанні цілісності правової культури у історичному минулому, то нині акцент, без сумніву, зміщується на суперечливе поєднання останніх з двох визначених типів праворозуміння у цій цілісності сучасної правової культури українського соціуму. При цьому слід зауважити, що обидва вони віддзеркалюються у просторі цієї культури як взаємодоповнюючі тенденції, з яких одна, а саме, пов'язана з юридичним позитивізмом, що втілюється головним чином завдяки зусиллям професійних правознавців та практикуючих юристів [21], сприяє поміркованій стабілізації у

функціонуванні правової сфери українського соціуму, а інша, інтерсуб'єктивістська, лише починає себе стверджувати як провідна перспективна ідея, що динамізує процес розбудови правової державності в нашій країні на ґрунті оновлення усього корпусу законодавчих актів, передусім юридичних кодексів, у світлі вимог сучасного Основного Закону (Конституції) України. Саме остання тенденція глибоко пов'язана з такими характеристиками правової культури нашого соціуму, як органічне поєднання в її світоглядному підґрунті раціонально-наукових та релігійно-християнських традицій, ліберального соціал-демократичного сенсу, гуманізму, ідей соціального партнерства тощо.

Правова ментальна традиція нашого народу у цьому сенсі не відірвана від загальносвітових тенденцій і може, долаючи свою обмеженість у вигляді настроїв правового нігілізму та екофобії, безболісно інтегрувати до сучасної інтернаціоналізованої генерації моделі глобального правового простору, сутнісною метою якої, власне, є забезпечення світовим співтовариством за допомогою права, яке рефлексується з екософських позицій, гармонійного стану соціоприродного гомеостазу.

Об'єктивними підставами для цього є історично тривале співіснування у ментальності нашого народу традицій толерантного ставлення до соціокультурного досвіду інших етносів й критично-творчого його переосмислення та застосування у власній соціально-правовій практиці жаги до суб'єктивно-індивідуалізованого самовираження і поваги до суспільної думки й кращих здобутків суспільної практики, інтуїтивно-сердечного світосприйняття і спілкування та раціонально обґрунтованого світорозуміння й прагматичного волевиявлення тощо.

Висновок. Долаючи вади пострадянського типу правової культури, громадяни України можуть стати творцями своєї нової, вже екофільно-гуманістичної правової культури як підмурка й результату свідомої розбудови правової державності й громадянського суспільства на тлі здійснення концептуально нового проекту екологізації правосвідомості. Саме у сенсі вимог цього складного й тривалого творчого процесу, взагалі як реального способу буття сучасного українського соціуму, й виявляються наступні основні функції такої моделі правової культури, сутнісним призначенням якої є забезпечення гармонійного соціоприродного гомеостазу:

1) екологізації її як емпіричної бази для здійснення правового виховання громадян з метою засвоєння ними сучасних правових знань, утвердження відповідних правових переконань, навичок, звичок правомірної поведінки через формування відповідного типу правосвідомості;

2) гармонізації співвідношення всіх її світоглядних традицій;

3) екологізації правосвідомості, тобто теоретичного рівня (шару) правової культури громадян;

4) екологізації правових почуттів громадян як одного з ключових засобів угармонювання відносин між людьми у соціумі та алгоритму його розвитку з алгоритмом природної еволюції;

5) екологізації правотворчості (законодавчої діяльності);

6) екологізації правозастосовної діяльності суб'єктів правовідносин;

7) подолання феномену правового нігілізму;

8) утвердження ліберальної моделі правової культури соціального партнерства;

9) утвердження у ментальному шарі структури сучасної правової культури українського соціуму органічного співіснування двох основних типів праворозуміння: інтерсуб'єктивістського й позитивістського, що зумовлено дією діалектичного принципу "позитивної поляризації" її взаємодоповнюючих в онтологічному сенсі начал: світу буття ідеї права та світу її матеріалізації у формі правотворчості й правозастосування.

Наш соціум знаходиться тільки на початку такої своєї трансформації, головними вадами на шляху практичної реалізації якої постають:

1) одвічне зло суб'єктивної зацікавленості представників народу у владних структурах держави використовувати делеговані їм повноваження для задоволення власних потреб;

2) стала тенденція продукування суспільною свідомістю феномену правового нігілізму як вияв ментальної реакції значної частини населення країни на зазначене вище зло;

3) відсутність суспільної традиції не революційним шляхом, а у конструктивний спосіб помірковано розв'язувати будь-які правові питання;

4) відсутність демократичної практики самоврядування, спрямованої на правову зміну системи політичної організації суспільства та державного управління, виходячи з ліберальних принципів соціального партнерства в сенсі відносин між громадянами й органами влади, створеними ними.

Долати ці вади як об'єктивні тенденції історичного розвитку соціетального суспільства надзвичайно важко, але можливо. Потрібна лише суспільна сила опору цим тенденціям, що може дати нову якість духовної сфери нашого соціуму, а саме його принципову морально-політичну єдність, що не залежатиме від суб'єктивізму бюрократії, а породжуватиме нову генерацію харизматичних лідерів, виявляючи екологічну чистоту їхньої правосвідомості, дійсну гідність й гуманістичну міць. Надзвичайну роль тут повинна відіграти юридична громада, принципова правова позиція якої сприятиме накопиченню критичної маси прихильників ідеї утвердження правової, соціальної, демократичної держави в Україні. Тільки за таких умов можлива принципово нова детермінація руху нашого соціуму у новий вимір його

буття – світ соціального партнерства, духовної гармонії, добробуту та усталеного соціоприродного гомеостазу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Берега С.В.* Правова культура: поняття та загальна характеристика / С.В.Берега // Держава і право: Юрид. і політ. науки. – 2005. – Вип. 28. – С.89-94.
2. *Бургарт Т.І.* Значення права як соціального атрактора в умовах суспільства, що трансформується / Т.І.Бургарт // Молодь і ринок: наук.-пед. журнал. – 2007. – №8(31). – С.26-29.
3. *Бургарт Т.І.* Екоософія права як методологічне знаряддя формування екоправової культури в Україні / Т.І.Бургарт // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Тацій. – 2008. – Вип. 93. – С.209-214.
4. *Данильян О.Г.* Деякі причини, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві / О.Г.Данильян // Проблеми законності: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я.Тацій. – 2004. – Вип. 68. – С.145-153.
5. *Данильян О.Г.* Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві / О.Г.Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування: Зб. наук. праць АПрНУ. – 2004. – Вип. 7. – С.14-25.
6. *Клімова Г.П.* Поняття і структура правової культури / Г.П.Клімова // Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості: наук. конф. виклад. кафедр суспіл. наук НЮОУ ім. Ярослава Мудрого за підсумками викон. план. наук. робіт, 12-13 квіт. 2001 р.: тези доп. – Х., 2003. – С.48-50.
7. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления / Максимов С.И. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
8. *Тодыка Ю.Н.* Конституционные основы формирования правовой культуры / Тодыка Ю.Н. – Х.: РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
9. *Лосев А.Ф.* Типы античного мышления / А.Ф.Лосев // Философия. Мифология. Культура. – М., 1991. – С.453-466.
10. *Сорокин П.А.* Главные тенденции нашего времени / Сорокин П.А.; пер. с англ. – М.: Наука, 1997. – 351 с.
11. *Маритен Ж.* Человек и государство / Маритен Ж.; пер. с англ. Т.Лифинцева. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 196 с.
12. *Фуллер Лон Л.* Мораль права / Фуллер Лон Л.; пер. с англ. Н.Комаров. – К.: Сфера, 1999. – 232 с.
13. *Legal Positivism / Edited by Mario Jori.* University of Cagliari. – NY: New York University press, 1992. – 481 p.
14. *Natural Law / Edited by John Finnis.* University of Oxford. – NY: New York University press, 1991. – Volume I. – 414 p.
15. *Natural Law / Edited by John Finnis.* University of Oxford. – NY: New York University press, 1991. – Volume II. – 354 p.
16. *Postmodernism and Law / Edited by Dennis Patterson.* University of New Jersey. – Dartmouth: Publishing Company Limited, 1994. – 443 p.
17. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность / Хабермас Ю. — М.: Наука, 1992. — 176 с.
18. *Гьёфе О.* Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу / Гьёфе О. ; пер. з нім. Л.А.Ситниченко, М.Д.Култаєва. – К.: Альтерпрес, 2003. – 264 с.
19. *Шварцкопф Ф.-Э.* Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания / Шварцкопф Ф.-Э.; пер. с англ. Н.Леняшин. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 232 с.

20. Шилин К.И. Экоософские начала социологии будущего / Шилин К.И. – М.: Социум, 2000. – 320 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия).

21. Харт Х.Л.А. Концепция права / Харт Х.Л.А.; пер. з англ. Н.Комаров. – К.: Сфера, 1998. – 236 с.

ФУНКЦИОНАЛЬНОЕ НАЗНАЧЕНИЕ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В КОНТЕКСТЕ ЭКОСОФСКОЙ ПАРАДИГМЫ

Шефель С.В.

В предлагаемой вниманию читателей статье рассматривается функциональное назначение правовой культуры в контексте экоософского осмысления ее места в созидании правовой государственности в современной Украине, что позволяет лучше понять необходимость глобальной экологизации правосознания граждан как условия их формирования как экогармонично развитых правовых личностей.

Ключевые слова: экософия, правосознание, правовая культура, правовое государство, правовая личность, экологизация, экогармонизация.

FUNCTIONAL PURPOSE OF LEGAL CULTURE IN THE CONTEXT OF ECOSOPHIC PARADIGM

Shefel S.V.

In the article, proposed to the readers, the functional purpose of legal culture in the context of ecosophic comprehension of its place in the creation of legal statehood in modern Ukraine, that permits to understand, in a better way, the necessity of global ecologization of the legal conscience of the citizen as the condition of their formation as ecoharmonically developed juridical personalities, has been considered.

Key words: ecosophy, legal conscience, legal culture, the rule of law, juridical personality, ecologization, ecoharmonization.

УДК 340.12+1:316.3

канд. філос. н. І.І.Коваленко

ОСМИСЛЕННЯ ФЕНОМЕНУ ПРАВА В СОЦІОКУЛЬТУРНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПИТИРИМА СОРОКІНА

У статті показано евристичні можливості застосування теорії розвитку соціально-культурних суперсистем П.Сорокіна як методології дослідження правової культури сучасного соціуму. На основі онтологічних та гносеологічних поглядів мислителя, а також виходячи зі співвідношення правових та моральних цінностей розкриті основні особливості ідеаційної, сенситивної та ідеалістичної морально-правових систем.

Ключові слова: соціокультурна динаміка, право, правова культура, правові цінності.

Актуальність обраної теми. Особливості розвитку правової культури сучасного українського соціуму багато в чому нагадують

духовний лабіринт, вихід з якого неможливий без розмови про правові та інші соціальні цінності, що організують людське життя. Процес становлення нової системи ціннісних орієнтацій суспільства й особистості потребує уважного вивчення та перегляду філософсько-етичної спадщини. На жаль, на сьогоднішньому етапі розвитку філософсько-правової рефлексії масштабна соціокультурна концепція Пителима Сорокіна, де право розглядається у тісному взаємозв'язку, співіснуванні та взаємодії з іншими культурсоціальними системами (мораллю, релігією, політикою, економікою тощо), використовується нечасто, хоча й набула статусу класичної. Однак фундаментальні ідеї головних праць філософа можуть плідно використовуватися в філософсько-правових дослідженнях, складаючи їхню методологічну основу.

Аналіз вітчизняних джерел і публікацій, присвячених вивченню теоретичної спадщини П.Сорокіна свідчить, що традиційну увагу вчені приділяли аналізу теорії соціокультурних суперсистем передусім в соціологічному та історичному контексті [1; 2; 3]. У філософських працях головну увагу було зосереджено на етичному та релігійному аспектах творчості П.Сорокіна [4; 5], в яких показано логіку світоглядної еволюції мислителя, а також важливість для нього виробити синтетичне вчення, головною засадою якого стали б моральні принципи, що відіграють у житті суспільства керівну роль.

Метою даної статті є розгляд деяких положень концепції соціокультурної динаміки П.Сорокіна, які, на наш погляд, мають беззаперечний евристичний потенціал і заслуговують на активне використання в подальших розробках правокультурної проблематики в аксіологічному аспекті.

У масштабній культурологічній концепції мислителя розвиток культури нерозривно пов'язаний із динамікою соціальних процесів. Причому рушійними силами такого розвитку, за Сорокіним, є вроджене прагнення людей до духовних цінностей, а саме – Істини, Добра і Краси у поєднанні з суспільно значущим критерієм Користі. Ще одним світоглядним підґрунтям побудови теорії Сорокіна стає розуміння простору реальності як тривимірного, на протиположність попередньому “онтологічному монізму” в соціальній теорії, згідно з яким єдиним легітимним виміром реальності вважалося земне, природне буття, що вивчається науками. “Чувственна наука... проявляла схильність редуцировать реальность или к материи, или к тому, что воспринимается нашими органами чувств... и имела агностическое отношение к любой не-чувственной реальности”, – писав автор [6, с.33]. Більш широка та адекватна концепція абсолютної реальності дозволяє Сорокіну говорити про “невизначене розмаїття” реальності, найсуттєвішими онтологічними аспектами якої є чуттєвий, раціонально-розумний та понадраціонально-понадчуттєвий. Відповідно, осягнення цих аспектів в культурі

відбувається через три гносеологічні канали, що не зводяться один до одного, а співіснують на основі принципу доповнювальності та взаємної зумовленості. З цього випливає принципова для Сорокіна ідея “гносеологічного рівноправ'я” та “культурної рівноцінності” наукового, філософського та релігійно-містичного знання, що слугують джерелом достовірного пізнання в чуттєвій, раціональній та інтуїтивній системах.

Первинна функція культури, за Сорокіним, належить пізнанню об'єктивної, позакультурної реальності. У зв'язку з цим культурно-соціальні форми автор розподіляє на два класи, перший з яких утворюють наука, філософія та релігія, а другий, відповідно – інші форми, до яких належить і право, поряд з етикою, мистецтвом, технікою тощо. Форми другого класу набувають статусу пізнавальних та сутнісно відбивають панівний тип культури, осмислюючи та регулюючи соціальну реальність залежно від розуміння “першореальності” (божественної, матеріальної або ідеальної).

Слід також зазначити, що феномен права та правової культури у вченні Сорокіна розглядається згідно з традиціями психологічної школи (Л.Петражицький та ін.), внаслідок чого було сформовано новий напрямок філософсько-правової рефлексії, що ув'язала правову теорію з соціологічною.

Аналізуючи розуміння права, Сорокін критикує традиційні теорії праворозуміння: помилковість теорії, що ув'язує право з обов'язковими веліннями верховної державної влади, він вбачає в тому незаперечному факті, що право виникло задовго до появи держави, тобто вже в родовому суспільстві. “Во всяком постоянном человеческом обществе право в виде определенных правил поведения существует... Правильным будет положение: без права нет государства, а не наоборот” [7, с.86]. Неприйнятним є для Сорокіна й поняття права як примусових правил поведінки: якщо примусовість розглядати як головну ознаку права, то це означало б визнати вищим правом “голу силу”. Право не може бути витлумачене і як загальна воля, адже частіше за все воно проявляється в історії як дещо прямо протилежне. Тракткування права як охорони свободи та захисту інтересів також відкидається: якщо закон надасть необмежені права деспоту над народом, то він відніме свободу у цього народу й порушить його інтереси.

У працях Сорокіна право розглядається як одна з соціокультурних підсистем, що уподібнюються до частин певного соціального організму, макросистеми. Право, відповідно, – це сукупність певних правил поведінки, що мають свої відмінні риси, а саме: головна риса правової норми полягає в тому, що вона надає одній особі ту чи іншу правомочність, а іншій особі того чи іншого обов'язку. Інакше кажучи правова норма завжди встановлює певний зв'язок між двома правовими центрами – суб'єктом права та суб'єктом обов'язку, а також встановлює, що може вимагати одна особа і що має зробити інша. Тому “всякое

правило поведіння, которое обладает этим признаком, будет нормой права” [7, с.86].

Таким чином, правова норма з психічного боку відрізняється від інших норм поведінки тим, що вона завжди є двобічною: усвідомлення чи переживання її завжди супроводжується наданням тих чи інших правомочностей одним та тих чи інших обов’язків іншим. Однак, на відміну від свого вчителя Л.І.Петражицького, Сорокін визнає об’єктивні прояви права, вважаючи, що правова норма є даною не тільки у вигляді об’єктивного психічного явища, правового переконання, але проявляється і в множині інших об’єктивних форм, наприклад, вчинках людини. До них належать мова, символічні жести, писемність тощо. При цьому не тільки окремі вчинки людей, але й їхні психічні взаємини, весь устрій суспільства або держави є уречевленими правовими нормами або переконаннями. Тому “... право – живая реальность, окружающая нас со всех сторон. Оно, в виде убеждений – в нас, и в виде словесных и письменных формул, в виде поступков и общественно-правовых институтов – вне нас. Подобно электричеству, оно невидимо, но двигает людьми, вызывает к жизни акты борьбы и мира, ненависти и любви, оно создает и свергает троны, возводит и разрушает государственные и общественные организации... Право – социальная сила, и сила могучая” [7, с.87].

Особливе місце в ідейній спадщині Сорокіна посідає його трактування співвідношення права і моралі в житті суспільства. Можна цілком впевнено говорити, що дана тема стає наріжним каменем вчення філософа, так само як і творчості його вчителя Л.І. Петражицького. Отже, у права та моралі, за Сорокіним, різне ставлення до мотивів людської поведінки. Наприклад, особливість моральних правил полягає в тому, що вони “указывают поведение, но не обязывают”. Право, на відміну від таких правил, зобов’язує з примусом та наділяє учасників відповідними повноваженнями. Право мириться з виконанням його третіми особами, натомість моральність цього не робить.

Однак правовий прогрес, вважає Сорокін (коли за правом закріплено функцію щеплення людству переважно гарних вдач), необхідно проявляється як морально-правовий. Дані характеристики присутні і в “основних законах розвитку права”, які, по суті, мають комплексний морально-правовий вимір і є критеріями або “об’єктивними мірками” правового прогресу.

У своїх фундаментальних працях П.Сорокін [6; 8; 9] виклав культурно-історичну концепцію трьох типів морально-правових систем – ідеаційної (умоглядної, або релігійної), чуттєвої (суто світської, або атеїстичної) та ідеалістичної (що посідає проміжне місце між першими двома). Підкреслюючи своєрідність кожного типу культури, філософ фокусує увагу на єдиних і незмінних тенденціях, ідеях та проблемах, що характеризують зміст кожної культури та виражає її головну цінність,

яка, в свою чергу, є “основой и фундаментом всякой культуры” [9, с. 429]. На думку Сорокіна, історія має не такий, що прогресує, а циклічний характер змінного панування кожного з трьох типів ціннісно-нормативних систем.

Ідеаційна морально-правова система характеризується наступними головними рисами: реальність розуміється як нематеріальне, неминує Буття; цілі та потреби суспільства – переважно є духовними; ступінь задоволення їх є максимальним; засобом задоволення є добровільна мінімізація більшості фізичних потреб.

З цього випливає, що ідеаційна фаза розвитку культури сфокусована на первинності “понадчуттєвої реальності” Божественного. Формування культури тут відбувається під визначальним впливом релігії. Культура такого типу розвиває і вдосконалює ті “органи”, що мають сприймати, артикулювати, транслювати та зберігати в соціальній пам’яті трансцендентну реальність. Правова культура в подібних умовах формує свої традиції та канони суто в релігійному ключі за визначального впливу священних безумовних встановлень. Відтак морально-правові цінності офіційно й безпосередньо виводяться з релігійних заповідей. Так, абсолютний пріоритет душі над тілом в естетиці середньовічної християнської культури (яка справедливо атестується саме як ідеаційна) зумовив правокультурну ситуацію, коли покарання за злочин зумовлювалось не жорстокістю скоєного чи ступенем страждання жертви, а порушенням сакрального принципу, встановленого авторитетом духовної/світської влади, тобто посяганням на священний авторитет. “Суть кар, – зазначає П.Сорокін, – заключается в большей степени не столько в предотвращении преступления, в перевоспитании грешника или в защите утилитарных интересов общества, сколько в искуплении греха, совершенного против Бога: любое нарушение абсолютной нормы требует защиты самой нормы и не может обойтись без искупления греха. Преступник всегда sacer esto; поэтому он всегда должен быть наказан вне зависимости от того, является ли с чувственной точки зрения такое наказание полезным для общества или для обвиняемого” [9, с.495].

З точки зору засобу задоволення духовних потреб Сорокін виокремлює два основні види ідеаційної ментальності: аскетичний ідеаціонізм та активний ідеаціонізм. Перший шукає задоволення потреб та реалізації цілей шляхом надмірної мінімізації плотських потреб і навіть відмови від них, що супроводжується відчуженістю від чуттєвого світу й власне тіла, що розглядається як дещо нереальне, як ілюзія. Другий шукає “удовлетворения потребностей и реализации целей не только путем минимизации телесных потребностей индивидов, но также путем преобразования чувственно воспринимаемого, особенно социокультурного мира в направлении духовной реальности и целей, избранных в качестве основной ценности. Его носители не “бегут от мира иллюзии” и не растворяют целиком его и собственные свои души в

последней реальности, но стремятся приблизить их к Богу, спасти не только свои души, но и души других людей” [8, с.48].

Ідеаційна етика, нехтуючи матеріальними благами та іншими соціальними цінностями, розглядає земне життя як дещо другорядне й малозначуще. Головна мета та вищий сенс життя вбачаються в єднанні з надчуттєвим абсолютом, тобто Богом. До ідеаційної етики й моральності безпосередньо примикає ідеаційне право, яке спирається на абсолютні та незмінні принципи, дані Богом. Юридичні ж норми розглядаються як божественні заповіді та є абсолютними приписами, що потребують беззаперечного виконання; причому послухання закону рівнозначне послуханню Богу, а злочин перед людьми розглядається як гріх перед Богом. Правосвідомість такого типу культури є вільною від будь-яких сумнівів, а також не припускає критики та обговорення.

Ідеаційне право, будучи тісно пов'язаним з моральністю, приписує всім людям ставитися одне до одного по-братськи, оскільки всі є дітьми єдиного Бога. В державах, що належать до ідеаційної правової системи, легітимність мають лише ті правителі, чиї корені сягають богів, а також ті, хто має пряму божественну санкцію на правління, тому в таких державах, як правило, монархія водночас є і теократією.

Другий тип морально-правової системи Сорокін називає чуттєвим, (сенситивним). У культурі такого типу відбувається еволюція цінностей у зворотному напрямку. Відтак значущої і зростаючої легітимації набуває цінність “земного”, що призводить до зміщення балансу засадничих соціальних цінностей у бік сенситивної культури. Чуттєва ментальність вважає реальністю тільки те, що є даним органам відчуттів: вона не вірить в понадчуттєву реальність і займає агностичну позицію щодо світу, який перебуває по той бік відчуттів. Потреби й прагнення носія чуттєвої ментальності – переважно є фізичними, і все робиться задля того, аби такі потреби були максимально задоволені; при цьому спосіб реалізації їх полягає не в перетворенні чи експлуатації духовного світу індивідів, а в перетворенні та експлуатації зовнішнього світу.

У рамках чуттєвої морально-правової системи Сорокін виокремлює головні різновиди: 1) активна чуттєва культурна ментальність (активне “епікурейство”), що шукає задоволення своїх потреб шляхом найефективнішого перетворення зовнішнього середовища: технологія, медицина, прикладні науки є знаряддям такого виду ментальності; 2) пасивна чуттєва ментальність (пасивне “епікурейство”), що характеризується прагненням задовольняти потреби не шляхом внутрішнього перетворення “себе” і не шляхом активної реконструкції зовнішнього світу, а через паразитарну експлуатацію та утилізацію зовнішньої реальності в тому вигляді, як вона є, і яка розглядається лише як засіб для отримання задоволення “Їж, пий, радій” – це гасла такої ментальності [8, с.49]; 3) цинічна чуттєва ментальність (цинічне “епікурейство”): цивілізація, де перебуває такий тип ментальності, у

пошуках засобів задоволення своїх потреб використовує “своєобразну техніку попеременного надевання тех идеационных масок, которые сулят принести материальную выгоду. Образцами этой ментальности являются все тартюфы мира сего – те, кто привык менять свой психосоциальный “цвет” и свои ценности, для того чтобы плыть по течению” [8, с.50].

Право в системі чуттєвої ментальності також спирається на принципи гедоністичного світовідчуття й виступає як інструмент експлуатації одних соціальних груп іншими. Норми чуттєвого права, переважно відносні та умовні, захищають права еліти, її добробут та доступ до різних життєвих благ. Особисті та майнові відносини в системі чуттєвого права регулюються міркуваннями доцільності та взаємної вигоди, при цьому релігійні цінності не мають регулятивної сили, що дозволяє правосвідомості обходитися без божественних санкцій.

Третій тип морально-правової цивілізації – ідеалістичний, являє собою своєрідний синтез норм і цінностей обох систем, “логічно інтегрований” тип культурної ментальності. “В количественном отношении это более или менее сбалансированное соединение идеациональных и чувственных элементов, с преобладанием, однако, элементов идеациональных. В качественном отношении она синтезирует послышки обоих типов в одно внутренне согласованное и гармоничное единство. Реальность для нее многогранна, имеет аспекты и непреходящего Бытия, и вечно изменяющегося Становления – духовного и материального. Ее потребности и цели – духовные и материальные, однако материалистически подчинены духовным. Способы их реализации заключаются и в самосовершенствовании в преобразовании внешнего чувственно воспринимаемого мира: другими словами, эта ментальность и идеациональному и чувственному воздаст *suum cuique* (каждому – свое)” [8, с.50]. На тверде переконання Сорокіна, цивілізація, суспільство та людина не можуть існувати без Бога, без релігійно-моральних природно-правових цінностей абсолютного характеру й рано чи пізно західна цивілізація повернеться до ідеациональних цінностей моралі та права з властивою їй повагою до універсальних нормативних абсолютів.

Висновки. Філософське осягнення змісту правокультурних проблем в перехідні епохи, а також пошук можливостей практично вплинути на навколишній світ характеризують творчу спадщину Пителима Сорокіна. Стан сучасної культури українського соціуму характеризується переважно прагненням до чуттєвої насолоди і споживацтва на збиток розвитку системи духовно-правових цінностей та ідеалів. Творчі ідеї П.Сорокіна стосовно пояснення масштабних соціокультурних змін можуть плідно застосовуватися при дослідженнях актуальних проблем української правової культури і дозволяють сподіватися на сприятливий прогноз стосовно шляху суспільства до “культури творчого завтра”.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Маулина Н.Н.* Культурно-историческая концепция Питирима Сорокина: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.09 / Н.Н.Маулина. – Казань, 1991. – 20 с.
2. *Голосенко И.А.* Питирим Сорокин: Судьба и труды / И.А.Голосенко. – Сыктывкар: Коми кн. изд-во, 1991. – 246 с.
3. *Голосенко И.А.* Социология Питирима Сорокина: Русский период деятельности / И.А.Голосенко. – Самара: Социол. центр "Социо", 1992. – 154 с.
4. *Воробьева М.З.* Логико-философский анализ концепции теоретической социологии П.А.Сорокина: замысел, воплощение, судьба: дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук: 09.00.03 / М.З.Воробьева. – М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 1997. – 174 с.
5. *Зюзов Н.Ф.* Философия Питирима Сорокина / Н.Ф.Зюзов. – Сыктывкар: Эском, 2005. – 319 с.
6. *Сорокин П.А.* Главные тенденции нашего времени / П.А.Сорокин; пер. с англ.; [Рос. акад. наук, Ин-т социологии]. – М.: Наука, 1997. – 350 с.
7. *Кучумова Е.В.* Формирование правового дискурса в российской культуре конца XX века: дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 24.00.01 / Екатерина Валентиновна Кучумова. – Санкт-Петербург, 2003. – 186 с.
8. *Сорокин П.А.* Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и обществ. отношений / П.А.Сорокин; [пер. с англ. В.В.Сапова]. – СПб.: Изд-во Рус. Христиан. гуманитар. ин-та, 2000. – 1054 с.
9. *Сорокин П.А.* Человек. Цивилизация. Общество / П.А.Сорокин; [пер. с англ.]. – М.: Политиздат, 1992. – 543 с. (серия "Мыслители XX века").

ОСМЫСЛЕНИЕ ФЕНОМЕНА ПРАВА В СОЦИОКУЛЬТУРНОЙ КОНЦЕПЦИИ ПИТИРИМА СОРОКИНА

Коваленко І.І.

В статье показаны эвристические возможности использования теории развития социально-культурных суперсистем П. Сорокина в качестве методологии исследования правовой культуры современного социума. На основе онтологических и гносеологических взглядов мыслителя, а также исходя из соотношения правовых и моральных ценностей раскрыты основные особенности идеационной, сенситивной и идеалистической морально-правовых систем.

Ключевые слова: социокультурная динамика, право, правовая культура, правовые ценности.

COMPREHENSION OF LAW PHENOMENON IN SOCIO-CULTURAL CONCEPTION BY PITHIRIM SOROKIN

Kovalenko I.I.

This article shows up heuristic possibilities of employment of Sorokin's theory of development of socially-cultural supersystems as researching methodology of juridical culture of modern society. On the ontological and epistemological basements of thinker and proceeding from the juridical and moral values correlation exposed basic peculiarities of ideational, sensitivical, idealistical morally-juridical systems.

Key words: sociocultural dynamics, law, juridical culture, juridical values.

УДК 1:316.3 +340.1

канд. політ. н., доц. Ю.Ю.Калиновський,
канд. філос. н., доц. С.Б.Жданенко

КОМУНІКАТИВНО-СИМВОЛІЧНА ПРИРОДА СУСПІЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті розглядається сутність суспільної правосвідомості як системи взаємодії знаків та символів. Стверджується, що символи та значення суспільної правосвідомості ретранслюються у соціумі насамперед через засоби масової комунікації. Підкреслюється особлива роль носіїв професійної правосвідомості під час формування загальносуспільних настанов щодо права, закону, справедливості та свободи.

Ключові слова: правосвідомість, суспільна правосвідомість, професійна правосвідомість інтерсуб'єктивізм, символи, знаки.

Постановка проблеми. У сучасному науковому світі значно посилилась дослідницька зацікавленість комунікативною взаємодією як підґрунтям різноманітних суспільних процесів. Це пов'язано з тим, що якість, кількість та інтенсивність міжсуб'єктної комунікації наприкінці ХХ – початку ХХІ століття набули нових форм, швидкостей та технологічної оснащеності. В цьому контексті доречним є дослідження суспільної правосвідомості як результату комунікативно-знакової взаємодії багатьох суб'єктів правовідносин. Таке розуміння правосвідомості базується на інтерсуб'єктивістській парадигмі і дозволяє подолати протиставлення суб'єкта та об'єкта правовідносин, характерне, відповідно, для суб'єктивізму й об'єктивізму.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Науковим підґрунтям для вивчення означеної вище проблеми є праці таких вчених, як Р.Барт, Ж.Бодрийяр, Л.Карпенко, М.Кастельс, Т.Мартинюк, Д.Реут, В.Речицький.

Визначаючись термінологічно, необхідно зазначити, що у науковій літературі дещо розрізняються за своїм значенням поняття “комунікація” та “спілкування”. Так, у “Філософському енциклопедичному словнику” поняття “спілкування” тлумачиться як процес взаємозв'язку та взаємодії суспільств, суб'єктів (класів, груп, осіб), в якому відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями та навичками, а також результатами діяльності [1, с.447]. В свою чергу у цьому ж самому виданні “комунікація” трактується як спілкування, обмін думками, ідеями, даними та передача того або іншого змісту від однієї свідомості (колективної або індивідуальної) до іншої за допомогою знаків, зафіксованих на матеріальних носіях [1, с.269]. Таким чином, виходячи з цих визначень можна зробити попередній висновок, що комунікативні акти є основою суспільної правосвідомості як джерела

постійної інформації про правові ситуації та особливості реалізації права у соціальному просторі.

У “Новітньому філософському словнику” за редакцією А.Грицанова поняття “спілкування” відсутнє, а комунікація визначається як смисловий та ідеально-змістовний аспект соціальної взаємодії [2, с.497-498]. Проблема комунікації ґрунтовно розглядається в екзистенціалізмі К.Ясперса та сучасному французькому персоналізмі. У загальному вигляді комунікація в цих теоріях інтерпретується як свідомо встановлений взаємозв’язок, протилежний договору (контакт замість контракту) [3, с.79]. Саме у міжсуб’єктних взаємодіях відбувається апробація права, воно з формально проголошених правил стає частиною суспільного життя, суспільної правосвідомості. Особливості такої комунікації залежать від багатьох факторів: кількості та якості учасників комунікації, їхнього правового досвіду, рівня освіти, мови комунікації, впевненості у своїй правоті, бажання йти до логічного завершення комунікативного акту. На думку російського дослідника Д.Реута, міжсуб’єктна комунікація здатна творити власну (соціальну) реальність, наприклад, сформувати колективний корпоративний суб’єкт, який почне комуніціювати з іншими наявними суб’єктами соціального середовища. Якщо у майбутньому обсяг внутрішньокорпоративної комунікації впаде нижче критичного рівня, корпорація припинить своє існування [4, с.148]. Отже, якщо суб’єкти соціального простору не застосовують право, не вбачають в ньому ефективний засіб вирішення конфліктів, їхня правосвідомість, образно кажучи, “розпадається”, деформується, оскільки зникають, як не потрібні, значеннєві сутності та символи, на яких базується комунікативна природа суспільної правосвідомості. В такому випадку право продовжує існувати як символічно-знакова система, зрозуміла лише певному колу осіб, наприклад, юристам, науковцям, держслужбовцям. У свою чергу, пересічні громадяни більшою мірою починають орієнтуватися на традиційні, вкорінені століттями звичаї задля реалізації своїх намірів у життєвому просторі.

Вочевидь, що у сучасному світі особливу роль у створенні комунікативно-символічних мереж та кодів суспільної правосвідомості відіграють різноманітні засоби масової комунікації. Всі прояви культури – від гірших до кращих, від найелітніших до найпопулярніших – поєднуються в цьому цифровому всесвіті, що пов’язує в гігантському історичному супертексті минулі, дійсні й майбутні прояви комунікативної думки. Діючи у такий спосіб, вони будують нове символічне середовище. Вони роблять віртуальність нашою реальністю. Як слушно зазначали свого часу Жан Бодрійяр і Ролан Барт, всі форми комунікації засновані на виробництві й споживанні знаків [5; 6]. Таким чином, не існує поділу між реальністю й символічним відображенням. У всіх суспільствах людство існувало в символічному середовищі й діяло через нього. Тому історично специфічним у новій комунікаційній системі,

організованій навколо електронної інтеграції всіх видів комунікації (від типографського до мультисенсорного), є не формування віртуальної реальності, а будівництво реальної віртуальності. Прокоментуємо цю думку через протиставлення понять “віртуальний” та “реальний”. Віртуальний означає можливий, такий, що може або повинен виявитися за певних умов [7, с.318]. Відповідно, реальний – це фактично існуючий. Таким чином, реальність, так, як вона переживається, завжди була віртуальною – вона фіксувалася через символи, які завжди наділяють практику деяким значенням, що відхиляється від їхнього суворого семантичного визначення. На нашу думку, в цьому контексті слід провести певну аналогію з правом, яке може діяти – бути реальним, а може залишатися тільки на папері, тобто нереалізованим, лише можливим для соціальної практики.

Отже, в свою чергу правова реальність представлена символами та знаками, що опосередковують правосвідомість. Саме ця здатність всіх форм мови кодувати двозначність й відкривати розмаїтість інтерпретацій і відрізняє культурні вираження від формального / логічного / математичного світосприйняття. Складність і навіть суперечливість повідомлень, що продукуються суспільною правосвідомістю, проявляє себе саме через цю багатозначність дискурсивних практик. Увесь діапазон культурних варіацій щодо змісту символів дозволяє взаємодіяти суб'єктам соціального простору між собою у множинності вимірів як імпліцитних, так і експліцитних. Так, коли критики електронних ЗМІ стверджують, що нове символічне середовище не відбиває реальність, вони підсвідомо посилаються на примітивне до абсурду поняття “некодованого” реального досвіду, що ніколи не існував. Усі реальності передаються через символи. І в людській інтерактивній комунікації, незалежно від засобів, всі символи трохи зміщені щодо призначеного їм символічного значення. У деякому сенсі вся реальність сприймається віртуально.

Фактично будь-які соціальні відносини, в тому числі й правові, опосередковані, “занурені” у комунікаційну систему, що має національний та глобальний рівні. Саме через цю систему ретранслюються символи правосвідомості від одних суб'єктів до інших, що забезпечує, до певної міри, схоже сприйняття права серед учасників інтерсуб'єктивної взаємодії. З точки зору відомого дослідника М.Кастельса, комунікаційна система – це система, в якій сама реальність (тобто матеріальне/символічне існування людей) повністю схоплена, повністю занурена у віртуальні образи, у вигаданий світ, світ, у якому зовнішні відображення перебувають не просто на екрані [8, с.350].

Таким чином, поява нових засобів комунікації відкрила безкраї обрії щодо створення і поширення символів та знаків у правовій (та неправовій) сферах. Вочевидь символічна складова була і є внутрішнім наповненням комунікаційних каналів. На нашу думку, символічна

реальність і комунікаційна система являють собою на нинішньому етапі розвитку людства єдину систему, що опосередковує, спрямовує і репрезентує будь-які види діяльності у соціальному просторі. Як зазначає український дослідник В.Речицький, символічна реальність являє собою простір людської свідомості й уяви, в якому всі предмети й явища навколишньої дійсності виступають як образи, знаки і символи, за допомогою яких ми організуємо свою активність і за допомогою яких здійснюється наша взаємодія з іншими людьми й навколишнім природним середовищем [9, с.71]. За такою логікою право також “мислиться” суспільством у вигляді уявлень про справедливість, свободу, рівність, толерантність і “перевіряється” через конкретні події індивідуального й суспільного значення.

Разом із тим, символи й значення суспільної правосвідомості “створюються” як своєрідна квінтесенція народної думки про право (буденний рівень правосвідомості) та професійної діяльності законодавців, юристів, інтелігенції (професійно-теоретичний рівень правосвідомості). Зазначимо, що зміст правосвідомості визначається умовами формування мислення про соціальну реальність як правову, а також сприйняттям феномена права в суспільстві як такого. На цей процес значною мірою впливають правові ідеї, які включають усвідомлення права, відчуття права, правовий ідеал і правову реальність. Суттєвий вплив на зміст правосвідомості спричиняє система правових понять, вироблена даним суспільством. До них можна віднести поняття, які характеризують структурні властивості права (право, обов’язок, правова норма, правова вимога, правовий статус тощо), функціональні властивості права (застосування права, тлумачення права, правова оцінка, правове регулювання, правотворчість, правове виховання тощо), а також поняття, що відбивають ціннісні властивості права (свобода, справедливість, рівність, суспільне благо, законність, відповідальність) [10, с.29].

Правосвідомість як специфічна форма свідомості має свої характерні ознаки. Насамперед вона характеризується створенням законодавчої бази як підґрунтя для існування й організації держави. Крім того, правосвідомість суттєво залежить від типу мислення, що відбиває систему правових знань і понять, які регулюють суспільні відносини. З нашої точки зору, важливою передумовою поширення правової інформації (яка представлена певними символами й знаками) є наявність відкритої, постійної у часі комунікації між владою й суспільством. Оскільки саме тоді, коли народ підтримує і розуміє владу, а дискурсивно-символічні меседжі сприймаються пересічним громадянином як раціональні, виникає поле демократичної правової комунікації. Отже, комунікативно-дискурсивні практики такого роду є основою для втілення демократичних цінностей у суспільну правосвідомість. При цьому еліта суспільства повинна бути прикладом щодо реалізації проголошених

правових цінностей, інакше у суспільстві створюється “паралельний світ” символів, не пов’язаних з правом, а проголошені правові норми мають віртуальний характер.

Символічний світ права не може повно відбивати суспільні відносини, якщо він не взаємодіє зі світом моралі. Якщо звернутися до історії філософсько-правової думки, то можна констатувати, що проблематика взаємозумовленості моралі та права цікавила багатьох видатних мислителів, починаючи від І. Канта, закінчуючи роздумами П.Юркевича, Л.Фуллера, Р.Дворкіна. Зокрема, Л.Фуллер зазначав, що право містить внутрішнє моральне ядро, яке деталізується у таких принципах:

- загальність;
- відкритість (доступність законів для тих, кого вони стосуються);
- передбачуваність юридичної дії;
- ясність: зрозумілість закону;
- відсутність суперечностей;
- постійність у часі (відсутність частих змін);
- відповідність між офіційними діями і проголошеним правилом [11, с.129].

Таким чином, світ права та світ моралі є взаємопов’язаними регулятивними системами, які не можуть існувати одна без одної. Символи моралі та права становлять змістовне наповнення правопорядку, “фіксуючи” у просторі й часі наявний рівень морально-правової свідомості.

На нашу думку, визначальний вплив на розвиток ціннісного комунікативно-символічного середовища у правовій державі має професійна правосвідомість, насамперед правосвідомість юристів і представників правоохоронних органів. Її зміст становлять не тільки професійні знання в галузі права, а й здатність його застосувати. Для професійної правосвідомості характерна спеціалізація залежно від галузі права (кримінальне, цивільне, господарське, конституційне тощо) і виду юридичної діяльності (суддівська та адвокатська практика, прокурорська та правоохоронна діяльність тощо). Як правило, професійна правосвідомість є груповою і має корпоративний характер, що може спричиняти як позитивні, так і негативні наслідки.

Формування професійної правосвідомості відбувається насамперед в процесі спеціальної підготовки (наприклад, під час навчання в юридичному закладі) та здійснення юридичної діяльності. На особливу увагу заслуговує професійна правосвідомість суддів, співробітників органів внутрішніх справ, СБУ, прокуратури, урядовців та інших груп, діяльність яких, в свою чергу, впливає як на формування правосвідомості населення в цілому, так і на формування правосвідомості окремих осіб.

Розглядаючи професійну правосвідомість, необхідно зазначити, що її символи та значення виникають під час здійснення правотворчої

діяльності, в процесі правозастосування, а також у правоохоронній діяльності. Саме означені вище носії професійної правосвідомості здатні своїм ставленням до закону та права впливати на формування того або іншого типу суспільної правосвідомості.

Висновки. Отже, різноманітні комунікативно-символічні матриці є значенневою основою суспільної правосвідомості й відбиваються у соціальному просторі та часі, визначаючи поведінку окремих індивідів й соціальних груп. Як відомо, простір є вираженням суспільства. Оскільки наше суспільство зазнало структурних трансформацій, можна стверджувати, що відбулися суттєві зміни у знаково-символічному полі суспільної правосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Философский энциклопедический словарь / [редкол.: Л.Ф.Ильичев и др]. – М.: Сов. энцикл., 1983. – 840 с.
2. Новейший философский словарь / [гл. ред. и сост. А.А.Грицанов]. – 2-е изд., перераб. и доп. – Минск: Интерпрессервис: Кн. дом, 2001. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
3. Карпенко Л.А. Категориальный анализ понятий общение и коммуникация / Л.А.Карпенко // Мир психологии. – 2006. – №4. – С.77-85.
4. Реут Д.В. Коммуникация в пространствах активности современного человека / Д.В.Реут // Мир психологии. – 2006. – №4. – С.146-154.
5. Бодрийяр Жан. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Бодрийяр Жан; [пер. с франц. Н.Суслова]. – Екатеринбург: У-Фактория, 2006. – 200 с.
6. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика: / Барт Р.; [пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г.К.Косикова]. – М.: Прогресс, 1989. – 616 с.
7. Сучасний словник із суспільних наук / [за ред. О.Г.Данильяна, М.І.Панова]. – Х.: Прапор, 2006. – 432 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Мануэль Кастельс; [пер. с англ., под науч. ред. О.И.Шкаратана]. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
9. Речицький В.В. Символічна реальність і право / Речицький В.В. – Львів: Внтл-класика, 2007. – 732 с.
10. Мартинюк Т. Розвиток поняття правосвідомості в період трансформації українського суспільства / Т.Мартинюк // Право України. – 2007. – №2. – С.26-31.
11. Філософія права: Навч. посіб. / [О.Г.Данильян, Л.Д.Байрачна, С.І. Максимов та ін.]. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 272 с.

КОМУНИКАТИВНО-СИМВОЛИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОБЩЕСТВЕННОГО ПРАВОСОЗНАНИЯ

Калиновский Ю.Ю., Жданенко С.Б.

В статье рассматривается сущность общественного правосознания как системы взаимодействия знаков и символов. Утверждается, что символы и значения общественного правосознания ретранслируются в обществе, прежде всего, через средства массовой коммуникации. Подчеркивается особенная роль носителей профессионального правосознания во время формирования общественных установок касаяемо права, закона, справедливости и свободы.

Ключевые слова: правосознание, общественное правосознание, профессиональное правосознание, интерсубъективизм, символы, знаки.

COMMUNICATIVE SYMBOLIC NATURE OF PUBLIC LEGAL CONSCIENCE

Kalinovski J. J., Zhdanenko S. B.

In the article the essence of public legal conscience as interaction systems of signs and symbols is considered. It is asserted that the symbols and the values of public legal conscience are relayed in the society, first of all, through the mass media means. The special role of professional legal conscience carriers is emphasized during the formation of public settings concerning law, justice and freedom.

Keywords: legal conscience, public legal conscience, professional legal conscience, intersubjectivism, symbols and signs.

УДК 340.12:349.6

Т.І.Бургарт

СУТНІСТЬ ТА ОБ'ЄКТИВНА НЕОБХІДНІСТЬ ЕКОСОФІЇ ПРАВА

У статті вперше у філософській літературі обґрунтовується проблема сутності та об'єктивної необхідності екософії права як галузі знання, що розуміється як пост(мета)некласична парадигма філософії угармонювання стосунків між людьми у соціумі та з Природою через екологізацію правосвідомості.

Ключові слова: екософія, право, свідомість, гармонізація, екологізація, інтерсуб'єктивізм, пост(мета)некласичність.

Актуальність та стан наукової розробки теми. Вступ України на шлях розбудови правової держави відтоді, як була ухвалена її Конституція 1996 р. [1], визначив початок нового етапу теоретичного обмірковування проблем, що здавалися вже вирішеними на теренах скандинавського досвіду творення такого типу державності. Зараз важливо зрозуміти, що це пов'язано не тільки з посиленням уваги до обґрунтування механізмів удосконалення правотворчості, формування належного рівня правосвідомості громадян, їхнього правового виховання, тобто з так званою практичною складовою наслідків філософського осмислення феномена права. Вирішення цих питань, на нашу думку, вимагає також і нового погляду, а також застосування нового підходу до визначення фундаментальних засад і сучасного правознавства, і філософської рефлексії права, зокрема. Тому не дивно, що останніми роками з'явилися публікації, в яких висувається нова парадигма філософсько-правового мислення – екософія права [2], що, власне, претендує на таку ідентифікацію, як форма пост(мета)некласичної

філософії права.

Сприятливим підґрунтям для формування цієї парадигми виявилася дискусія між прихильниками різних філософсько-правових парадигм, внаслідок чого народилися цікаві знахідки й пропозиції щодо обґрунтування домінації тих чи інших фундаментальних ознак правознавства та засадничих підвалин законодавства [2-9]. І коли наприкінці ХХ ст. філософсько-правова думка піднялася на рівень інтерсуб'єктивізму, з позиції якого, на наш погляд, вдалося суттєво просунути вперед шляхом цілісного й методологічно поглибленого бачення та розуміння цієї проблеми, як раз і підійшов момент кристалізації екософії права як філософії права доби постіндустріального, інформаційного суспільства. З огляду на зростаюче значення екософії права, як одного з провідних напрямів сучасної філософії права, і визначається *мета* цієї статті – з'ясувати сутність та закономірність формування екософії права.

Аналіз проблеми. Наріжним каменем розбіжностей у праворозумінні, з нашої точки зору, є складна діалектика антропного й соціального у природі права. Вона начебто змушує дослідника поринути у площину розгляду питання джерел походження права, щоб розібратися у сутності його феномену. Але це так на перший погляд.

Вважаємо, що проблема джерел походження права у цьому сенсі є, насправді, другорядною з поміж інших і передусім стосовно проблеми співвідношення права та державного закону. Саме остання проблема, повертаючи увагу до їхньої неоднозначної дихотомії, виводить думку на рівень проникнення у глибини одвічної дискусії прихильників теорій природного права та юридичного позитивізму [8].

Полишаючи осторонь полеміку щодо проблеми джерел походження права, тримаємося власної екософської позиції, яка успадковує основоположний висновок Цицерона з приводу того, що держава, а разом з нею й державний закон, виникають лише на певному етапі розвитку людського суспільства, якому право притаманне іманентно. Цілком погоджуючись з велетнем античної філософії, маємо тлумачити його вислів як передумову для екософського визначення права, як феномена антропного за змістом й соціального за формою свого існування та державного закону як форми права, що з необхідністю виникла внаслідок інституціональної диференціації соціуму у вигляді державності.

Це означає, що право є фундаментальною властивістю людини як біосоціальної істоти, користуючись якою на підставі здатності раціонально пізнавати, освоювати й перетворювати як природний, так і власний соціальний світ, вона забезпечує у різноманітних формах своє існування. У цьому сенсі, з екософської точки зору, право є ще й потребою людини як особливої природної істоти, приреченої внутрішньою логікою свого існування (логікою утвердження себе як живої біосоціальної істоти) використовувати його.

Таким чином, право, як ми визначили, є іманентною властивістю кожної людини, даною їй від народження, що перш за все виявляється як її потреба.

Виходячи з розуміння того, що природно кожна людина є унікальною істотою, статус якої позначений діалектикою притаманних їй рис характеру [10, с.235], екософія права обґрунтовує ідею творення людьми своєї громади як відносин, що є свідомо узгодженою моделлю їхнього співіснування між собою. Ця модель можлива за умов вироблення й дотримання ними певних принципів чи правил (норм), на підставі яких ґрунтуються їхні взаємини. Передусім це принцип рівноправ'я, який є основоположним щодо вчинення ними дій, спрямованих на утримання власного життя. Стосовно забезпечення своїх інших життєвих потреб, вторинних відповідно до згаданої вище основоположної потреби, люди, як члени громади, дійшли домовленості щодо реалізації своїх прав на це, спираючись також на екософські міркування. Це означало, що вони враховували природну диференціацію між собою, виходячи зі статевих, вікових особливостей, але, перш за все, виходячи зі специфіки своїх здібностей та здатності до самореалізації. А це передбачало побудову відносин на основі протилежних рівноправ'ю принципів чи норм, зокрема, таких як ієрархія, підпорядкування, підкорення, взаємодопомога, відповідальне ставлення до виконання обов'язків тощо.

Такий екософський підхід до побудови взаємин варто було б назвати партнерським, що засновувався на раціональному гуманізмі.

Можливо, такий правопорядок характеризував той стан людства, який визначається як доба первіснообщинного ладу. Він ґрунтувався на багатовіковому досвіді людства, коли вирішальне значення мала виключна згуртованість членів громади перед загрозою природних небезпек. Це й була свідомо досягнута громадська гармонія первісних людей, що не відчували себе ще панамі Природи, а тільки її складовою часткою [11, с.20-21].

Тому розбудова взаємин у громаді на зазначених засадах взагалі виходила з екологічного уявлення первісної людини про її цілковиту підпорядкованість Природі як одвічно нездоланному чиннику її життя та існування її соціуму (про це свідчили міфологічно-релігійні уявлення людини того часу). Природа уявлялася коліскою первісної людини та її громади, а дія її стихійних сил – карою за прорахунки та помилки, виправити які, на думку стародавніх, давала можливість ритуальна магія, що спонукала до дотримання звичаєвих норм [11, с.24].

Таким чином, право як властивість й потреба людини та її соціуму в цю добу чинилося за звичаєм, а сама правосвідомість мала яскраво виражений екофільний характер. Можна припустити, що така правосвідомість продукувала первісну форму екософії права як вияв архаїчного типу філософсько-правової рефлексії. Це означало, що за доби домінування міфологічного типу світогляду така рефлексія ефективно

виконувала функцію засобу гармонізації відносин між людьми у соціумі та його з Природою.

Неолітична революція призвела до кризи й зрештою до зникнення первісного суспільства та підготувала умови для виникнення класово-антагоністичного соціуму.

З виникненням такого типу суспільства пов'язана інституціональна генеза. Ключовим її елементом постає феномен державності. У зв'язку з цим відбувається метаморфоза права, що знаходить свій вияв у появі феномену державного закону. Відомі ранні форми державності – рабовласницька, феодальна – характеризуються відчуженням права можновладцями, які, власне, ототожнюючись з державницькою інституцією, узурпували статус суб'єкта права, який у первісному соціумі був притаманний усім членам громади.

Унаслідок суттєвої соціальної та інституціональної диференціації у класово-антагоністичному суспільстві відбулося соціетальне викривлення його правової сфери. Простір дії права був свідомо звужений його новими єдиними суб'єктами – можновладцями – до меж комплексу штучно зведених до купи норм державного закону [11, с.6]. Виник новий феномен, пов'язаний з позитивістським його визначенням, коли право почало ототожнюватися з державним законом [8]. У цьому сенсі можна говорити про те, що державний закон, який продукує державна інституція, уособлена певним можновладцем (абсолютним монархом) або групою можновладців (олігархія, аристократія), це соціетально викривлене право. Саме воно використовується як засіб панування людини над людиною (можновладця над підлеглими, працедавця над трудівником, чоловіка над жінкою, батьків над дітьми, а також за принципами расової, етнічної, релігійної зверхності тощо). Саме таке право захищає владу можновладців, а держава як штучне утворення захищає таке право як засіб володарювання можновладців.

Таке соці(ет)альне утворення приречене на загибель, бо воно не містить необхідного для свого тривалого існування екологічного підґрунтя [11, с.7], заснованого на партнерських взаєминах людей як рівноправних за своєю природою біосоціальних істот. Класово-антагоністичне суспільство з його інституційною системою, державним законом як соціетальним правом обмежене в засобах підтримки свого існування й неспроможне запобігти врешті-решт своїй загибелі не тому, що не має необхідного інтелектуального й духовного ресурсу для розв'язання своїх соціальних суперечностей, а тому, що у його керівного кадрового складу, так би мовити, менеджеріального істеблішменту, відсутня воля до екологізації своєї свідомості взагалі й правосвідомості зокрема та здійснення на цій підставі бажаних реформ з трансформації свого соціуму в суспільство соціального партнерства, гуманістичні ідеали якого були б закріплені в нормативній базі законодавства екологічної моделі майбутньої державності їхніх народів.

Тому, виходячи з екософського аналізу історичного досвіду людства, вважаємо, що важливішим для розв'язання практичних завдань гармонізації розвитку людського соціуму, й, зокрема, в сучасній Україні, є принципове зіставлення понять “правова держава”, “правове суспільство”, з одного боку, та “суспільство соціального партнерства”, що вже є історичним фактом принаймні у скандинавському регіоні, з іншого.

Підґрунтям для такого бачення проблеми стала наявність на рівні сприйняття як загальнолюдської цінності керівної домінанти конституційної норми принципу верховенства права [1, ст. 8]. Це відповідає критерію екологічної досконалості правознавства й досягнутого законодавцем рівня правосвідомості [2, с.21; 3-6; 10; 12; 13, с.65-66, 195; 15-17].

Але сама по собі ідея правової державності не може дати бажаних наслідків щодо її втілення, якщо вона органічно не буде пов'язана з двома іншими ідеями: демократизації й розбудови соціальної держави (тобто держави соціального партнерства).

Навряд чи слід сумніватися в тому, що усунення перешкод, які заважають розбудові України як правової держави, можливе лише за умови послідовного приведення до відповідності з принципами верховенства права, імперативів демократизації та соціальної державності всієї законодавчої, нормативної бази. У зв'язку з цим практичного значення набуває потреба суцільної екологічно-правової експертизи чинного законодавства й усього масиву підзаконних актів, яка спиралася б на потужний екософський потенціал правознавства, що оновлюється. Здійсненню її повинна передувати чітка визначеність з приводу критеріїв методологічної бази, на якій має ґрунтуватися така інноваційна діяльність. Серцевиною цієї бази має бути саме екософія права. Вона розуміється як органічний складник пост(мета)некласичної філософії права, в межах якої осмислюються сутнісна природа феномена права, джерела й закономірності його виникнення та механізм формування у прямих і зворотних зв'язках з іншими сферами буття людини як біосоціальної істоти й особистості в поєднанні фундаментальних категорій екологічності та гуманізму на підставі комплексного застосування таких методологічних правових складників, якими є онтологія, антропологія, гносеологія, аксіологія й інституціоналізм. Усвідомлення цього спонукає до поглиблення філософсько-правової рефлексії, предметом якої залишаються умови, за яких домагання різних членів суспільства можна узгодити між собою відповідно до загальних законів Природи [4, с.4].

Розв'язуючи питання стосовно з'ясування методологічних засад права й сутності екософських підстав реформування правознавства, варто окреслити сукупність найбільш фундаментальних категорій, що створюють його концептуальний каркас, а також з'ясувати

співвідношення їх щодо застосування екоософської парадигми мислення як невід'ємної частки природно-правового типу світорозуміння. Тим паче, що у філософії права в такий спосіб це питання ще не ставилося, не акцентувалася увага до такого саме підходу, хоча, як вбачається, він надає можливості більш поглибленого вивчення сутності права й обґрунтування шляхів реформування законодавства взагалі.

Екоософія права, що тлумачиться як філософія (методологія) гармонізації алгоритму відносин між суб'єктами права в соціумі та їх разом з Природою через посередництво права шляхом екологізації правосвідомості, якраз і має об'єктом свого (тобто екоософсько-правового) дослідження усі галузі права, але насамперед екологічне право. Специфіка такого методологічного виміру вивчення права має на меті аксіологізацію усього законодавства та особливо екологічного законодавства, що зумовлено визнанням можливості й потреби досягнення онтологічних засад сучасного інтегрального правознавства взагалі й екологічного права, зокрема, в органічному поєднанні двох фундаментальних планів їх буття – віртуальної й предметної реальності.

Право(знавство) в цілому й екологічне, зокрема, з одного боку, є явищами ідеальними, тобто такими, що виникають внаслідок віртуального конструювання свідомою людиною як суб'єктом права певного уявлення – ідеї права, у тому числі такого її прояву, яким є ідеал екологічного права, що віддзеркалює один з найважливіших аспектів процесу формування цілісної у своєму розмаїтті правосвідомості.

Але ідеальним планом онтологічне підґрунтя правознавства (екологічного права зокрема) не обмежується. Тому слід підкреслити, що праву іманентно притаманна екологічність, бо воно життєво вкорінене в самій природі людини від її народження як біоістоті (чому відповідає антропний аспект у природі права), а потім уже і як особистості, яка набуває соціально-громадянського статусу (чому відповідає аспект соціальний). З урахуванням сучасного інтерсуб'єктивного розуміння сутності права як взаємодії носіїв його ідеї, що ґрунтується на вимозі їхнього взаємовизнання як рівноцінних суб'єктів, виводиться принципова формула співвіднесення образу права образу людини [7, с.206], яка керується гуманістичним правилом не заподіяти будь-якими своїми діями шкоди тому чи іншому суб'єкту права, від якого вона очікує його відповідного додержання. Тому людина, вже як правова особистість, постає самодостатнім феноменом у цілісності власних прав, свобод та обов'язків. Серед них фундаментального значення набуває основний принцип екологічної правосвідомості людини як правової особистості, яка передбачає усвідомлення й дотримання своєї відповідальності за збереження й відтворення Природи як колиски та годувальниці людства. Людина такого типу є єдиною у світі істотою, яка має природну здатність до самозбереження через самообмеження творчої діяльності, що дозволяє свідомо забезпечити її від трансформації у сваволю чи деструкцію шляхом

формалізації ціннісних настанов права в сенсі норми закону (екологічного законодавства). З цього приводу Конституція України чітко вказує на природженість, невід'ємність прав людини: на життя, на гідність, вільний розвиток своєї особистості [1, ст. 23, 27, 28] тощо, які свідомо гарантуються, захищаються нормами чинного законодавства.

Водночас проявленим планом буття є сфера ідеї права, опредмеченої через людську діяльність. Це царина правотворчості і правозастосування, де ідея права матеріалізується у вигляді правових норм. Це особливий шар буття права, в якому його фундаментальні інтенції свідомо виводяться суб'єктами права зі свого потенційного занурення. На жаль, далеко не всі з них зацікавлені в цьому, що детермінується противагами їхніх корпоративних інтересів, які ігнорують застосування принципів рівноправ'я, демократизації, верховенства права та утвердження соціальної державності як основи постіндустріального, інформаційного суспільства соціального партнерства. На разі є потреба зміцнити критичну масу законодавців тими, хто є носіями екоправової ідеології, здатними послідовно керуватися на ментальному рівні й у правовій практиці, передусім у правотворчості, у законотворчому процесі саме органічним поєднанням принципів рівноправ'я і верховенства права та імперативів демократизації й соціальної державності.

У цьому сенсі вимагає аксіологічного оновлення законодавство, яке врегульовує процедури формування складу народних депутатів України. Втім, доки у Верховній Раді не утвориться критична маса осіб, які керуються конституційно визначеними принципами (що буде засвідчувати факт екологізації їхньої правосвідомості), ні про яку аксіологізацію правової системи йтися не може. Для таких зрушень потрібен ґрунт у вигляді екологізації правосвідомості значної більшості громадян України, бо саме людина, як основне джерело права, визначає його статус як вищої цінності. Тому її формування є першочерговим завданням правознавців, уповноважених державою вдосконалювати правову освіту, розвиваючи екологічно-правову культуру населення. Це завдання виходить з фундаментального імперативу про те, що "цінності, котрі скеровують людські дії, треба шукати в самій природі людини й у природному світі в цілому [4, с.32].

Нашому суспільству, кожній людині необхідно зрозуміти, яку небезпеку несе ігнорування принципів рівноправ'я й верховенства права та імперативів демократизації і соціальної державності. Мова йде про ключовий критерій національної безпеки держави, її життєздатності [3]. З урахуванням цього поняття стану загрози екологічної катастрофи підсилюється введенням до нього характеристики екологічної правосвідомості, інтенційним виявом якої є усвідомлення значення дотримання згаданих принципів та імперативів, що продукуються завдяки особливій природній здатності людини до (право)творчості, яка виявляється, зокрема, у творенні нею своєї "другої" – соціальної природи,

з усіма її невід'ємними складниками: демократичною правовою системою, соціальною, правовою державністю тощо.

Висновки. Таким чином, в умовах складної трансформації суспільства в Україні механізм розумової діяльності її громадян може лише під системним впливом усіх детермінуючих чинників, у тому числі правознавчих, правотворчих та правозастосовних, збагачених парадигмально новим екоософсько-правовим змістом, дати нову екологічно-правову якість правосвідомості, що стане запорукою суцільного оновлення усіх сфер життя у нашій країні. У контексті потреб суспільного розвитку екоософія права здатна виконати функцію його генералізаційного чинника, сприяючи одночасно розвитку людини як творчої індивідуальності у багатовимірну гармонійну особистість й перетворення громади на спільноту гуманістичних, екологічно діючих правосуб'єктів. Самозбереження їх шляхом свідомого саморегулювання меж власного волевиявлення на підставі поваги до права волевиявлення *іншого* є умовою міжособистісної комунікації в сенсі міжсуб'єктної правової гармонізації через здійснення “позитивної поляризації” (термін П.О.Сорокіна) суб'єктів права [18, с.200]. Зумовленість такої взаємодії правосуб'єктів ґрунтується на екоософському розумінні потенційних переваг соціальної комунікативності як прояву людської природи над егоїстичним (навіть конфронтаційним) началом кожної індивідуальності, яке вона здатна свідомо приборкати завдяки гуманістичній опосередкованості екологічної сутності засад свого буття.

Екоософія права, як особлива галузь й спосіб філософської рефлексії права, є її неklasичною формою, що утворює необхідне методологічне підґрунтя для парадигмального оновлення правової науки. Це пов'язано з наявністю у екоософії права потужних пізнавально-виховних можливостей, орієнтованих на розвиток людини (громадянина України зокрема) як екоправової особистості, що є практично необмеженими, бо вона синтезує все краще, що є у філософсько-правовому досвіді людства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України: Прийнята п'ятою сесією Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К.: Юрінком, 1996. – 80 с.
2. Шефель С.В. Екоософія права / С.В.Шефель // Наукові записки Харківського ун-ту Повітряних Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1(30). – С.18-24.
3. Андрейцев В.І. Право екологічної безпеки / Андрейцев В.І. — К.: Знання-Прес, 2002. – 332 с.
4. Бандура О.О. Єдність цінностей та істини у праві: Монографія / Бандура О.О. – К.: НАВСУ, 2000. – 200 с.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Йонас Г.; [пер. з нім.]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
6. Калиновський Ю.Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: Монографія / Калиновський Ю.Ю. – Х.: Право, 2008. – 288 с.

7. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления: Монография / Максимов С.И. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
8. *Legal Positivism (reference collection)* / Edited by Mario Jori, University of Cagliari. – N.Y.: University Press, 1992. – 481 p.
9. *Postmodernism and Law* / Edited by Dennis Patterson, The State University of New Jersey. – Dartmouth: Publishing Company Limited, 1994. — 443 p.
10. *Андреев Э.М.* Социально-философские основания концепции формирования экоцелостной личности (в контексте идейного наследия П.А.Сорокина) / Э.М.Андреев, А.В.Миронов, С.В.Шефель // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – №1. – С.229-241.
11. *Лапина З.Г.* Экологическое воспитание – творческая индивидуальность будущего / Лапина З.Г., Чжоу Хун, Шилин К.И. – М.: ГУП Изд-во “Нефть и газ” РГУ нефти и газа им. И.М.Губкина, 2002. – 256 с.
12. *Гор А.* Земля у рівновазі: Екологія і людський дух / Гор А.; [пер. с англ.] – К.: Интелсфера, 2001. – 393 с.
13. *Маєр-Абіх К.М.* Повстання на захист природи. Від довкілля до спільносвіту / Маєр-Абіх К.М.; [пер. з нім. А.Єрмоленко]. – К.: Лібра, 2004. – 196 с.
14. *Олейников Ю.В.* Экологическая компонента мировоззренческих трансформаций / Ю.В.Олейников // Формирование новой парадигмы обществоведения: IV Кондратьевские чтения 10.05.1996 г. «Краеугольные камни новой парадигмы обществоведения. Традиции и перспективы российской научной мысли»: материалы. – М., 1996. – С.217-219.
15. *Субетто А.И.* Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта / А.И.Субетто // Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях: IX Междунар. конгресс. С.-Петербург, 17-19.10.1996 г.: материалы. – СПб., 1996. – С.112-116.
16. *Шварцкопф Ф.-Э.* Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания / Шварцкопф Ф.-Э.; [пер. с англ. Н.Леняшин]. – М.: Идея-Пресс, 2000. – 232 с.
17. *Яновский Р.Г.* Экологичная парадигма обществоведения / Р.Г.Яновский // Формирование новой парадигмы обществоведения: IV Кондратьевские чтения 10.05.1996 г. «Краеугольные камни новой парадигмы обществоведения. Традиции и перспективы российской научной мысли»: материалы. – М., 1996. – С.28-31.
18. *Сорокин П.А.* Главные тенденции нашего времени / Сорокин П.А.; [пер. с англ. и послесл. Т.С.Васильева]. – М.: Наука, 1997. – 351 с.

СУЩНОСТЬ И ОБЪЕКТИВНАЯ НЕОБХОДИМОСТЬ ЭКОСОФИИ ПРАВА

Бургарт Т.И.

В статье впервые в философской литературе обосновывается проблема сущности и объективной необходимости экософии права, как отрасли знания, определяемой в качестве пост(мета)неклассической парадигмы философии гармонизации отношений между людьми в социуме и их с Природой посредством экологизации правосознания.

Ключевые слова: экософия, право, сознание, гармонизация, экологизация, интерсубъективизм, пост(мета)неклассичность.

THE MAIN POINT AND THE OBJECTIVE NECESSITY OF THE ECOSOPHY OF LAW

Burgart T.I.

In the article, for the first time in the philosophical literature, the problem of the main point and of the objective necessity of the main point and of the ecosophy of law as branch of knowledge, determined in the capacity of the post(meta)nonclassical paradigm of the

philosophy of harmonization of relations between people in the society and between people and nature by means of the ecologization of the legal conscience has been substantiated.

Key words: ecosophy, law, conscience, harmonization, ecologization, intersubjectivism, post(meta)nonclassicalness.

УДК 340.12

канд. юр. н., В.А.Трофименко

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА ЯК ОСНОВА ЮРИДИЧНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Публікацію присвячено філософсько-правовому обґрунтуванню феномену девіації, який розглядається автором як базис виникнення юридичної відповідальності. Автором показано, що внутрішній стан людини впливає на формування її поведінки шляхом орієнтації на правову чи неправову. Наголошується, що з'ясування причин девіантної поведінки є одним з моментів, який як на практиці, так і у науці може допомогти не тільки більш ефективно використовувати наукові надбання у практичній діяльності, а й перевести їх у бік наукового обґрунтування профілактичного аспекту юридичної відповідальності.

Ключові слова: юридична відповідальність, девіація, гедоністична форма девіації, песимістична форма девіації, суб'єктивне ставлення, морально-правові цінності.

Постановка проблеми. Порушення громадянином правових норм країни має під собою певну онтологічну причину. Пошук таких причин протиправної поведінки має важливе значення як для правової науки, так і у правозастосовчій діяльності. Так, у різних галузях права питання про юридичну відповідальність є одним з ключових, наприклад, вчення про відповідальність у кримінальному праві. Не дослідивши причини виникнення протиправної поведінки, дуже важко науково опрацювати такі моменти, як співрозмірність відповідальності за скоєний злочин, види відповідальності тощо. Правозастосовча діяльність ставить свої завдання – слідчий, прокурор, суддя повинні враховувати психологічне ставлення громадянина до злочину, з'ясовувати причини злочинної поведінки, які більшою мірою криються у свідомості людини. Також таке знання може допомогти створити комплекс профілактичних заходів, спрямованих на підвищення поваги до права і законодавства.

Ступінь дослідженості теми. Тематика юридичної відповідальності доволі широко розроблена в таких науках, як теорія держави і права, кримінальне право, адміністративне право, трудове право. Однак усі галузеві правові науки більш конкретно звертають увагу

на окремі її різновиди: кримінальна, цивільно-правова, адміністративна, дисциплінарна і т. ін. Але проблема пошуку неюридичних основ цього феномену не входить до предмету цих наук. Тому саме філософсько-правові аспекти цієї проблеми потребують глибокого теоретичного опрацювання.

Метою цієї публікації є філософсько-правове звернення до феномену девіації, що є більш загальним поняттям щодо поняття юридичної відповідальності. Визначення загальних причин відхилення поведінки громадянина від загальновизнаних норм і правил, питання юридичної відповідальності, як юридичного різновиду девіації, дозволяє отримати насамперед філософсько-правове підґрунтя, а не тільки юридичну основу.

При філософсько-правовому аналізі порушення правових норм необхідно звернутись до більш широкого терміна – “девіація”, що розуміє під собою деяке відхилення у поведінці. Основними формами девіації можна назвати наступні: песимістичну і гедоністичну.

Звертаючись до першої форми важливо сказати наступне. Через свою біологічну незавершеність людина є беззахисною перед навколишнім світом і в цілому, як вид, пристосована до нього набагато гірше, ніж близькі “тваринні родичі”. У боротьбі за існування у неї формується здатність використання мислення тільки з прикладною, практичною метою.

У процесі людської еволюції такі здібності, як розум і воля виникають в силу природної необхідності. Людина мислить і діє тому, що інстинкт, технічний інтелект, який залишається в рамках природних інстинктивних завдань, безпосередньо не підказує, що вона повинна робити. Усі похідні від розуму феномени – наука, мистецтво і форми культури є лише довгим обхідним заплутаним шляхом до збереження свого виду, який, не дивлячись ні на що, стає більш важким через ту ж саму здатність мислення. З цієї точки зору причиною появи мов, понять, діяльності з розумової ідентифікації реально існуючих предметів і явищ і, врешті-решт, держави є біологічна слабкість і безсилля людини з причини неможливості для неї розвиватись виключно на основі законів природи.

Як одна з провідних людських здібностей розум є принципом, який просто розбиває волю. Він, як зазначає Шелер, – “демон, сам черт, сила, руйнівна життя і душу”. Розум і воля – ті два останні принципи буття, які були б взаємодоповнюючими, якщо б воля людини і її потяги стали б факторами, які реалізують ідеї і цінності, а розум – фактором, який дає життю напрямок та мету. Але в рамках девіантної поведінки вони є двома антагоністичними напрямками. Розум здається людині деяким метафізичним паразитом, який включається у волю, щоб підірвати її.

У песимістичній формі девіантної моделі поведінки людина відчуває відврат від життя, заснований на пізнанні сутності явищ. Характерна для

“песиміста” розумна і вольова однобічність не дозволяє спрямувати результати свого пізнання в позитивне русло. Це можна виразити словами К.Юнга: “Его прежде всего захватывало его собственное варварское существо, он лишался своей индивидуальности” [1, с.125]. Навіть результати цього пізнання стають важкими для неї. Людина при цьому схиляється до інстинктивного існування, схожого з тваринним. Інстинктивний характер поведінки практично виключає можливість вольової поведінки людини, що дозволяє говорити про слабкість волі. Розум, не маючи механізмів практичного втілення, втрачає своє значення і може розглядатись як рудиментарна здібність людини.

Особливості гедоністичної форми девіантної поведінки можна символічно поєднати з богом Діонісом, який вирізняється серед всього іншого своєю веселою вдачею (у давньогрецькій міфології він іменується також Вакхом – богом сп’яніння): “Весело идет по земле Дионис-Вакх. Он учит разводить людей виноград и делать из его тяжелых спелых гроздей вино” [2, с.171]. Основна передумова появи другої форми девіантної поведінки, як і першої, – це можливість пізнання сутності явища.

Але, якщо у песимістичній формі пізнання сутності явища робить людину нездатною до подальшого існування як особистості і приводить в бік поступової деградації до тваринного стану, то у другій формі девіантної поведінки пізнання сутності явища приводить до осмисленої відмови від його результатів, оскільки метою виступає отримання якомога більшого задоволення від життя. Людина розуміє, що отримане нею знання нічого не дає для досягнення її основної мети. К.Юнг пише: “Дионисийское чувство не чисто, не отвлеченно и не выдифференцировано из сферы влечений, не превращено в тот подвижный элемент, который подчиняется наставлениям разума и отдается ему как послушный инструмент” [2, с.194]. Тому відбувається відмова від розумних і вольових дій, крім тих, за допомогою яких відбувається пошук нових задоволень.

Формою такої відмови виступає доведення людини до стану, схожого зі станом сп’яніння, очманіння, яке досягається різними засобами. Такий стан призводить до послаблення розумово-вольових якостей і навіть інстинктивних захисних механізмів. Це і є той стан, що його людина намагається отримати – задоволення. Сп’яніння не потребує додавання великих зусиль: сама людина за власною волею доводить себе до необхідного стану і в ньому існує.

Гедоністичній формі девіантної поведінки притаманний постійний пошук нових засобів, адже людський організм має властивість до звикання, в тому числі до дурманів і задоволень. Це можна назвати своєрідним, але однобічним розвитком. Розум і воля використовуються як засоби отримання задоволення. Філософія, наука і культура в цілому розглядаються як засоби духовного одурманювання.

Якщо у песимістичній формі девіантної поведінки людина уявляє розум як паразита, який занурюється в життя та душу, щоб їх порушити, то в гедоністичній формі людина знаходить для нього застосування. Тим самим існування людини набуває однобічного, пов'язаного з отриманням задоволення, напрямку. “Визволення” волі від розуму вже не дозволяє розглядати поведінку людини як розумну. Воля, таким чином, може бути представлена як “нерозумна”.

Розглядаючи концепцію девіантної поведінки у призмі права необхідно зазначити, що девіантна особистість здатна як на творче сприйняття й удосконалення навколишнього світу, так і на його порушення. У правовій реальності девіантна поведінка виступає антиподом автономної поведінки. Таке протиставлення виникає, починаючи з релігії, де світ перебуває під владою двох протилежних начал, які виражені через Бога та Диявола [3, с.461-462]. Якщо автономна особистість має своєю метою удосконалення, то девіантна чи у деградованому (тваринному) стані, чи у стані сп'яніння, більш за все здатна на руйнування, що у праві виражається через скоєння злочину.

Маючи суб'єктивну систему морально-правових цінностей, людина або взагалі не сприймає злочин як щось протиправне, або вважає можливість скоєння злочину своїм правом, а заборону його (відповідальність за скоєння злочину) – посяганням на свою свободу. “Для кримінального розуму главные цели сосредоточены, как правило, не в самом преступлении, а в смысле и ценностях сверхкриминального характера. Из всех экзистенциалов он выше всего ценит свободу”, – відмічають М.І.Панов і В.А.Бачинін [4, с.111]. Слід врахувати, що в багатьох випадках вона просто не здатна мати рацію у своїх вчинках з причини сп'яніння або “тваринного стану”. Тому кожний протиправний вчинок буде скоюватись з подвійною метою: отримання задоволення й утвердження своєї свободи. Скоєння злочину є тією дією, що здатна трансформувати і слабку волю, і “нерозумну” волю у злочинну або “злу”, яка виступає джерелом злочинної поведінки людини.

Для девіантної поведінки не має значення результат скоєного злочину: нанесення майнових збитків або посягання на життя і свободу людини. Такій людині необхідна сама можливість скоєння злочину і це тим більше небезпечно, тому що таке діяння в багатьох випадках не має ніякої, навіть злочинної, мети. Тут людина – це “людина нерозумна”, концепцію якої розробив філософ Е.Морен. Це людина, яка не має самосвідомості, не здатна до самоконтролю, нерозсудлива, деструктивна, одержима химерами, яка не відрізняє мислимого від реального [5, с.109].

Злочин, скоєний людиною, якій притаманна девіантна поведінка, у більшості випадків є “безцільним”, що і робить його одним з найбільш небезпечних, тому що неможливо спрогнозувати місце його скоєння, мету, якою керується злочинець і можливі наслідки. У свою чергу все це призводить до неможливості не тільки не допустити його, але й проводити

профілактичні заходи. Злочини такого роду на сучасному етапі розвитку української держави стають дедалі численними, і їхня суспільна небезпека зростає, як зростає і суспільна небезпека осіб, що їх скоюють, а, отже, і суспільна небезпека девіантної поведінки. Тому закономірно, що законодавці багатьох країн, у тому числі й України [6, с.31], вважають стан сп'яніння обтяжуючою вину обставиною.

Існує точка зору на злочин, висловлена Е.Дюркгеймом. Він відзначав: “Преступность не только предполагает наличие путей, открытых для необходимых перемен, но и в некоторых случаях и прямо подготавливает эти изменения. Там, где существуют преступления, коллективные чувства обладают достаточной гибкостью для того, чтобы принять новую форму, и преступление подчас помогает определить какую именно форму примут эти чувства” [7, с.43]. Однак тут повністю пропущена суб'єктивна сторона злочину. Умисний злочин як скоєний з певною метою необхідною мірою може виявити деякі прогалини правового регулювання. “Безцільні” злочини, що скоюються заради самого діяння з причини відсутності тієї ж мети, не можуть звернути увагу суспільства на якісь недоліки. Це робить девіантну поведінку найбільш невизначеною і суспільно небезпечною. З наведеного вище бачимо, що вивчення девіантної поведінки людини як об'єкта правових дослідів дає можливість більш повно вивчити злочини, в тому числі і такі, які скоюються у стані сп'яніння.

Ця поведінка виявляє необхідність юридичної відповідальності безпосередньо за скоєні злочини, виводить цю необхідність з самого злочину, визнає суб'єктивну сторону злочину необхідним елементом складу злочину, що закріплено у вітчизняній правовій науці [8, с.149]. “Наказание, карающее преступника, – есть также право, положенное в самом преступнике, то есть в его налично сущей воле, в его поступке”, – писав ще Гегель [9, с.147].

Наявність “безцільних” злочинів говорить про необхідність юридичної відповідальності і за скоєння злочинів з формальним складом, коли відповідальність настає за саме діяння незалежно від того, чи є небезпечні наслідки. Ця позиція сприйнята українською наукою кримінального права, М.І.Бажанов дає визначення такого злочину: “Это такие преступления, для объективной стороны которых закон требует установления лишь деяния (действия или бездействия). Последствия в этих преступлениях хотя и могут наступать, но лежат за пределами состава, не включаются в состав как признак преступления” [10, с.37].

Подібні висновки дозволяють юридичній науці більш конструктивно підходити до дослідження суб'єктивної сторони злочину, питань про підстави юридичної відповідальності, профілактики злочинності.

Висновки. Девіація, як вид відхилення від універсальних правових принципів поведінки, виявляє неможливість чи небажання людини існувати в системі загальновизнаних суспільних і правових цінностей. Такий підхід розуміє під собою наявність переважно суб'єктивних орієнтирів у поведінці людини. Суб'єктивне ставлення показує зневагу до зовнішніх норм, під

якими слід розуміти різноманітні норми, створені не самим суб'єктом. Девіантна поведінка є небезпечною як для держави в цілому (невизнання існуючого законодавства), так і для окремої людини (невизнання особистості як рівноправного суб'єкта). І головною перешкодою для цього різновиду поведінки є юридична відповідальність.

Норми юридичної відповідальності надають людині можливість, по-перше, побачити найбільш важливі і цінні для суспільства і держави суспільні відносини, які вони охороняють, по-друге, показують невідворотність самої відповідальності як результату протиправної поведінки. Ці аспекти відповідальності повинні проявляти її профілактичний аспект більшою мірою ніж інші. Внутрішній світ людини повинен дати відповіді на питання: які профілактичні заходи мають більший вплив на суспільну думку, що повинен враховувати законодавець та правозастосовчі робітники. Головні ж з питань: чим керується людина при порушенні правових норм і що потрібно зробити, аби нівелювати внутрішні чинники порушення права. Відповіді на ці питання можуть дати чимало наук серед яких юридична психологія, філософія права та один з її розділів – антропологія права.

Юридична відповідальність фактично виступає реакцією суспільства та держави на девіантну поведінку, яка в правовій призмі є протиправною.

З цього можна зробити останній висновок: сама людина своєю поведінкою формують майбутній характер норм юридичної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Легенды и мифы Древнего Рима и Древней Греции / [сост. Марьяш И.]. – Кишинев: НПФ «Лита», 1994. – 574 с.
2. Юнг К. Психологические типы / К.Юнг; [пер. с нем. Дубинского Д.Н.]. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 656 с.
3. Бачинин В.А. Философия права и преступления / Бачинин В.А. – Харьков: Фолио, 1999. – 607 с.
4. Бачинин В.А. Достоевский: философия, социология и психология преступления / Бачинин В.А., Панов Н.И. – Харьков: Основа, 2001. – 101 с.
5. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека / Морен Э. // Философская и социологическая мысль. – 1995. – №5-6. – С.104-111.
6. Уголовно-процессуальный кодекс Украины: по состоянию на 20 января 2005 года / Верховная Рада Украины – Неофиц. изд. – К.: Юринком Интер, 2005. – 480 с. – (Бюллетень законодательства и юридической практики).
7. Дюркгейм Э. Норма и патология / Э.Дюркгейм // Социология преступности. – М.: Прогресс, 1966. – 128 с.
8. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / Рабінович П.М. – К.: Атіка, 2001. – 174 с.
9. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Г.В.Ф.Гегель; [вступ. ст. Нерсесянц В.С.; пер. с нем. Сталпнер Б.Г., Левина М.И.]. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
10. Бажанов М.И. Уголовное право Украины: Общая часть / Бажанов Марк Игоревич. – Донецк: Пороги, 1992. – 144 с.

ДЕВИАНТНОЕ ПОВЕДЕНИЕ КАК ОСНОВА ЮРИДИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Трофименко В.А.

Публикация посвящена философско-правовому анализу феномена девиации, который рассматривается автором как базис возникновения юридической ответственности. Автор показал влияние внутреннего состояния человека на формирование его поведения. При этом делается акцент, что выяснение причин девиантного поведения является одним из моментов, который как на практике, так и в науке может помочь не только эффективно использовать научные разработки в практической деятельности, но и перенаправить их в сторону научного обоснования профилактического аспекта юридической ответственности.

Ключевые слова: юридическая ответственность, девиация, гедонистическая форма девиации, пессимистическая форма девиации, субъективное отношение, морально-правовые ценности.

DAVIATION BEHAVIOUR IS A BASE OF JUDICIAL RESPONSIBILITY

Trofymenko V.A.

This publication is devoted to philosophic and legal rationale of the phenomenon of deviation, which is considered by author as a base of legal liability. The author shows how a human internality has an effect on behaviour shaping. It is emphasized that causation of deviation behaviour is one of the points, which both in practice and in science could help not only to use scientific achievements in practice more efficiently, but to transfer them into field of scientific rationale of preventive aspect of legal liability.

Key words: legal liability, deviation, hedonistic form of deviation, pessimistic form of deviation, personalism, ethical and legal values.

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 355

докт. політ. н., проф. В.Ф.Смолянчук

ВОЄННО-СИЛОВА ПРАКТИКА ЯК КОНСТАНТА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПОСТУПУ (СВІТ, РЕГІОН, УКРАЇНА)

У статті аналізується військово-силова практика в умовах сучасного світопорядку. Розкриті основні тенденції розвитку сучасного світоустрою, виходячи з них виділено домінанти воєнної політики ключових світових гравців (США, Великобританії, Німеччини, Франції, Російської Федерації), показані існуючі складнощі в російсько-американських відносинах.

Ключові слова: *воєнно-силова практика, воєнно-політична обстановка, воєнна політика.*

Актуальність теми. Проблеми осмислення сучасного стану світу, динаміки його розвитку, місця та ролі воєнно-силової практики в розв'язанні міждержавних стосунків завжди знаходилися у центрі уваги як вчених всього світу (Зб. Бжезінський, А.Ванавербек, Ф.Фукуяма, С.Хантінгтон та ін.), так і української наукової спільноти (В.Грубов, О.Дзьобань, В.Мандрагеля, Є.Мануйлов, М.Требін, О.Панфілов, О.Шнипко та ін.) [1]. Але воєнно-світова практика як константа цивілізаційного поступу – це живе явище, яке потребує постійного аналізу та уточнення з урахуванням постійних змін, що трапляються у світі.

Світовий порядок, етапами розвитку якого у ХХ ст. були Версальський мирний договір 1919 р., ялтинсько-потсдамський 1945 р. розподіл світу між переможцями у Другій світовій війні, розпад колоніальної системи у 40-50-х роках, блокове протистояння світу капіталізму та соціалізму під час Холодної війни 50-80-х років, крах світової соціалістичної системи на початку 90-х – перебуває в процесі динамічної трансформації, точні результати якої не береться передбачити жодний науковий або аналітичний центр, так само як і впливові суб'єкти світової політики.

Змінюється зміст політико-правових постулатів, які протягом тривалого часу були головними будівельними конструкціями системи міжнародних відносин. Накопичується критична маса суджень стосовно понять “непорушність державного суверенітету”, “право націй на самовизначення аж до відокремлення та створення незалежної держави”, ”демократизація світового порядку”, ”моральна необхідність надання допомоги нерозвиненим країнам”, ”багатополярність / однополярність світу” і навіть “тероризм як головна загроза міжнародній безпеці”. Єдиних позицій стосовно їхнього змістовного наповнення не існує. Релятивізм їхнього теоретичного осмислення, а тим більше практичного застосування стає нормою глобальної гри держав, націй, транснаціональних економічних структур, світових мас-медіа і навіть окремих яскравих особистостей.

За таких умов до головних тенденцій розвитку сучасного світу у найбільш загальному вигляді доцільно віднести такі.

Перше. Міжнародна система, заснована на пріоритеті суверенних держав та координуючій ролі Організації Об’єднаних Націй в системі управління міжнародними відносинами, поступово, але неухильно слабшає. Наприкінці ХХ ст. виникла проблема того, що формальна незалежність та рівні права в міжнародній системі надані країнам, більшість з яких не зможе перетворитись на успішні та процвітаючі. Як результат, склалась ситуація, за якої в ООН домінують (мовою представників США) “деградуючі” або “неуспішні” країни, що підриває легітимність Організації в очах більш успішних держав. Крім того, застарів та вимагає модернізації мандат Ради Безпеки ООН (РБ ООН). Саме цим пояснюється намагання успішних Сполучених Штатів у ряді випадків діяти всупереч волі РБ, нехтуючи позиціями представлених в ООН формально суверенних африканських, азійських, латиноамериканських і навіть європейських держав.

Друге. Зміцнення рушійних сил глобалізації стало планетарним явищем. Багато в чому завдяки цим силам збільшуються обсяги світового економічного виробництва, скорочуються масштаби голоду та епідемій, активізуються промислові потенціали країн, що змогли вмонтуватись в глобалізаційні процеси та виграти від них. Водночас, глобалізація поглиблює прірву між багатими та бідними країнами, закріплює світовий порядок за формулою “золотий мільярд людства – країни забезпечення – решта світу”. Фахівці все більше схиляються до визнання зрілою тенденцією розвитку глобальної економіки формування нових регіонів стійкого економічного зростання – у першу чергу країни БРІК (Бразилія – Росія – Індія – Китай). Доволі неприємним відкриттям для Заходу стало інтенсивне складання передумов формування так званого “другого золотого мільярда” – у Східній Азії та країнах Євразійського економічного співтовариства (ЄврАзЕС). Передбачувані два “золотих мільярди” можуть стати принципово новою конфігурацією глобальних

економічних та політичних гравців, взаємодія між якими у світі, де природні ресурси стрімко вичерпуються, не може не бути конфліктною.

Третє. На планеті розпочинається “друге ядерне століття”, посилюється вірогідність застосування ядерної зброї та інших видів ЗМУ не лише державами, але й недержавними структурами, в тому числі терористичними. На користь такого твердження свідчать: фактична легітимація індійської та пакистанської ядерної зброї; орієнтація ряду держав, що займають антиамериканські (ширше – антизахідні) позиції на оволодіння ядерною зброєю; розкриття широких масштабів торгівлі ядерними технологіями з боку Пакистану; неможливість перевірити ядерні програми КНДР та Ірану; оприлюднення Сирією власних ядерних амбіцій; інтенсифікація у Сполучених Штатах наукових розробок, спрямованих на створення високоточних ядерних засобів малої потужності та заснованих на реакції “холодного” ядерного синтезу; масштабна та тривала у часі дестабілізація “великого” Близького Сходу, де розміщені кілька де-факто ядерних або потенційно ядерних держав.

Четверте. Значна частина держав та територій світу отримала припис в категорії “бідний Південь” або “ті, що програли назавжди”. Такий їхній статус безперервно стимулюватиме невдоволення на адресу “золотих мільярдів” та бажання помсти, призводитиме до збільшення міграційних потоків у напрямку багатой Півночі, окремих тихоокеанських країн, посилюватиме мотивацію терористичних методів боротьби.

П’яте. Сполучені Штати залишаються безумовним лідером сучасного світу за своїм економічним потенціалом, фінансовими та технологічними можливостями, інноваційними ресурсами, воєнною могутністю та готовністю її використати. Іракська криза послабила привабливість США в багатьох країнах. Вашингтон терміново вніс деякі поправки у свою зовнішню політику. На чергових президентських виборах перемогу отримав представник демократичної партії цієї країни Б.Обама. Проте такі політичні пертурбації не змінять головного: бажання Білого дому бути світовим лідером якомога довше, в ідеалі – завжди.

Шосте. Європейський Союз, досягнувши очевидних успіхів у формуванні принципово нової моделі міждержавних відносин, вступив у більш складний період власного розвитку. Інтеграційні процеси в Європі подолали страшні наслідки двох світових війн та створили нову політичну культуру. Зміцнилися економічні позиції ЄС у світі. Очевидними є духовно-культурні успіхи європейських країн. Разом з тим, неготовність країн Євросоюзу виробити узгоджену зовнішню політику, різне бачення ними політики безпеки, а також провал ідеї вироблення спільної європейської конституції не дозволяють віднести ЄС до виключно успішних наддержавних утворень. Моменти невизначеності у функціонуванні ЄС посилились після прийняття 10 нових членів, не всі з яких повною мірою відповідають критеріям членства у цій організації.

Сьоме. Непередбачуваність світових політичних процесів

посилюється від ерозії традиційних атлантичних відносин. Існує ряд розбіжностей між Вашингтоном – Лондоном та Парижем – Берліном у баченні перспектив розв’язання заплутаних світових вузлів (тієї ж іракської проблеми). Все більш очевидною стає різниця воєнно-силових можливостей США і ЄС та готовності їх застосовувати на практиці. Дедалі чіткіше проступає незбіг політичних культур континентальної Європи та Сполучених Штатів. Крім того, США, про що свідчить ряд непрямих ознак, останнім часом бачать в об’єднаній Європі не лише надійного союзника, але й конкурента. Звідси – перепони на шляху інтеграційних зусиль Брюсселя, особливо у воєнно-політичній сфері.

Восьме. Продовжується динамічний розвиток Китаю. Вже ніхто не сумнівається у здатності китайського керівництва адекватно відповідати на виклики глобалізації. Протягом найближчих 10-15 років Китай має всі шанси стати третьою економічною державою світу. При цьому Пекін у найближчій перспективі намагатиметься зберігати неекспансіоністський та неагресивний характер своєї зовнішньої політики, хоча Москва вже сьогодні починає обґрунтовано турбуватись за долю своїх далекосхідних територій.

Дев’яте. Зростає напруженість між країнами, де традиційно домінує іслам (арабський Схід, Іран) та, використовуючи термінологію С.Хантінгтона, “іншими цивілізаціями”. Значною мірою це пояснюється внутрішньою диференціацією ісламської цивілізації та неготовністю її окремих фрагментів відповісти на виклики сучасного світу. Як результат, ряд країн, населення яких сповідує іслам, мають негативні темпи економічного зростання. Соціально-економічні, політичні, воєнні, духовно-культурні, побутові та ін. негаразди багатомільйонного населення східних країн стає живильним середовищем “м’якого” неприйняття ним успішного західного світу або “жорсткої” збройної боротьби з ним. Історичне відставання на фоні глобальної інформаційної прозорості – глибинна причина нинішньої ескалації тероризму, яка має довготривалий характер.

Десяте. Швидко змінюється ситуація на пострадянському політико-економічному просторі. Частина нових держав (країни Балтії) увійшли до ЄС та отримали високі перспективи стабільного розвитку. Деякі країни в цілому успішно розвиваються на самодостатній основі, використовуючи значні запаси енергоносіїв (Азербайджан, Казахстан, Туркменістан). Разом з тим, деякі колишні радянські республіки вже відносяться до групи деградуючих та неуспішних країн. У правлячих колах країн СНД та частково серед населення зіштовхуються суперечливі погляди на відносини з Російською Федерацією та ступінь співробітництва з нею. Збільшується конкуренція за вплив на пострадянські країни з боку США, РФ, а також – дозовано – з боку ЄС. Поки що така конкуренція не має яскраво вираженого антагоністичного характеру, що відкриває перед новими незалежними державами шанси на співробітництво з впливовими

економічними центрами. Проте ситуація може змінитись у напрямі прямої конфронтації тієї ж Росії та Заходу, що поставить нові незалежні держави перед необхідністю повного воєнно-політичного самовизначення.

Одинадцятьте. На очах прогресує енергетична вразливість світу, пов'язана з глибинною дестабілізацією багатого на нафту «великого» Близького Сходу. Іракська війна, ініційована Сполученими Штатами, не лише не вирішила нагальних геополітичних проблем, але й підвищила енергетичні ризики десятків держав на тривалу історичну перспективу.

Дванадцятьте. Протягом останніх років президентства В.Путіна (фактично, його другої каденції) відбулось серйозне зміцнення позицій Російської Федерації. Завдяки позитивним зрушенням в ресурсно-видобувній економіці, а також зміні стилю державного управління Росія стала більш організованим регіональним і світовим гравцем. Це дозволило Кремлю істотно підвищити гео економічний та геополітичний рейтинг РФ.

Тринадцятьте. Загальна дестабілізація міжнародних відносин та довготривала конфронтація у близькосхідному регіоні, яка зачепила й ряд пострадянських республік, надали нового звучання фактору військової сили, реабілітували у політичній свідомості населення фактор корисності воєнних акцій, спрямованих на захист “національних інтересів” у їхньому здебільш суб'єктивному трактуванні політичними елітами суверенних держав. Реставрована увага до силових структур держави, насамперед – до збройних сил та необхідності їхнього забезпечення, достатнього для виконання хоча б першочергових завдань. Армії, в сучасному трактуванні їхнього цільового призначення, покликані відігравати роль як безпосереднього інструмента забезпечення воєнної безпеки, так і засобу підтримання міжнародної стабільності в рамках колективних миротворчих сил. Наявність сил, здатних вирішувати нові завдання, а також готовність до їхнього використання стає вагомим фактором авторитету та впливовості держави у регіональних і світових процесах.

Виходячи із вказаних тенденцій, доцільно окреслити *домінанти воєнної політики ключових світових гравців* [2].

Сучасну воєнну політику США неможливо розглядати поза постійною готовністю заокеанського велетня використовувати всі інструменти національної могутності для здійснення впливу на інші держави та міжнародні структури. Практичними етапами такого впливу стали: Ірак – 1990 р., Югославія – 1999 р. (всупереч РБ ООН), Афганістан – 2001 р., Ірак – 2003 р. (всупереч РБ ООН). Як небезпідставно зазначають окремі аналітики, подіями в Югославії Вашингтон відкрив постімперіалістичну еру вільного світу, коли відстоювання національної величі поставлено вище за інтереси колективної безпеки, а просування національних пріоритетів (свободи і демократії) віддзеркалює рівень готовності американського капіталу контролювати міжнародну

фінансово-економічну систему.

Згідно зі Стратегією національної безпеки США на XXI століття, у новому столітті Америка прагне до “прийняття дедалі більшою кількістю країн норм демократії і поваги до прав людини, створення обставин для росту світової економіки і поширення вільної торгівлі”. Враховуючи незгоду багатьох країн приймати правила гри, визначені Вашингтоном як “демократично-універсальні”, військова сила набуває особливого значення – і для американців, і для країни X, незгодної з політикою Сполучених Штатів. Метою військової політики США у XXI столітті проголошено “забезпечення захисту країни і зміцнення миру на планеті за рахунок: 1) надання союзникам і партнерам гарантій виконання американцями своїх обов’язків, переконання противників у безперспективності розвитку воєнного суперництва зі США; 2) завдання рішучої поразки будь-якому противнику”. Досвід, який збройні сили Сполучених Штатів отримали у чотирьох воєнних кампаніях посткомуністичної доби, а також зміни умов і характеру збройної боротьби визначили і новий зміст національної воєнної стратегії.

Захист національної території та участь у великомасштабних конфліктах (не менше двох) визначають головний зміст перспектив розбудови збройних сил США у XXI столітті. Перевагу надано проєкції військової сили і застосуванню збройних сил на етапі формування конфлікту, а не його ескалації, коли кількість ризиків непомірно зростає, а воєнне втручання стає неефективним. Відповідно до пропозицій Комісії з національної безпеки, можливі ситуації залучення збройних сил військово-політичним керівництвом країни розглядатимуться за наступними критеріями: 1) коли існує загроза американським союзникам чи друзям; 2) коли перспектива зброї масового знищення може стати загрозою для цивільного населення; 3) коли існує небезпека для доступу до ресурсів, критичних для глобальної економічної системи; 4) коли окремі режими демонструють намір завдати серйозної шкоди американським національним інтересам; 5) коли окремі країни проводять політику геноциду. Відповідно до воєнно-політичних орієнтирів забезпечується ресурсне забезпечення процесу військового будівництва США, зокрема, його фінансування, яке подолало рубіж у \$500 млрд.

Воєнна політика Великобританії залишається традиційно важливим елементом забезпечення державної могутності. Прагматична поведінка воєнно-політичного керівництва країни у трьох останніх воєнних кампаніях (1999, 2001, 2003 рр.) підтвердила кілька важливих обставин: Великобританія залишається послідовним союзником Сполучених Штатів; британські інтереси мали і мають глобальний характер; у відстоюванні національних інтересів Лондон завжди готовий використати економічні, політичні і воєнні важелі.

Національна воєнна стратегія Великобританії ґрунтується на кількох головних вимогах: 1) постійно підтримувати національний воєнний

потенціал, який у складі сил НАТО слугуватиме гарантом безпеки у разі виникнення стратегічної загрози в Європі. Фактором стримування, у випадку загрози, будуть як британська ядерна зброя, так і сили загального призначення; 2) вести постійний моніторинг міжнародної обстановки. Враховувати, що засобом вирішення міжнародних проблем на рівних можуть бути як політичні та економічні заходи, так і воєнна сила; 3) задовольняти потреби матеріально-технічного забезпечення регіонального конфлікту “некласичного” типу з урахуванням можливості виникнення “стратегічної загрози”; 4) непохитно реалізовувати всі наявні економічні, дипломатичні і воєнні можливості з метою захисту своїх глобальних інтересів.

Принципами розбудови британських збройних сил визнано: створення постійних, розгорнутих до штатного рівня, військових формувань, які можуть бути швидко нарощені до рівня, достатнього для гарантованого придушення чи локалізації загрози будь-якого рівня; скорочення воєнної присутності у мирний час із вибірковим збереженням зусиль у стратегічних регіонах світу (Близький Схід, Перська затока, Середземне море); зниження до розумного рівня стану загальної бойової готовності; створення та розгортання Сил швидкого реагування.

Воєнну політику оновленої Німеччини необхідно розглядати як наслідок виконання рішень Потсдамської конференції і трьох доленосних для цієї країни “Д” – денацифікації, демілітаризації і демократизації. Німеччина – 2008 – потужна і відповідальна держава, могутність якої далеко переросла національні межі, у тому числі у військовій площині. Розміщення німецьких військових підрозділів у Македонії в 1998 р., у Косово в 1999 р., участь у 2001 р. у складі Стабілізаційних сил в Афганістані, їхнє очолення у 2003 р., допомога у вирішенні питань тилового, технічного та медичного забезпечення військ США в Іраку дають підстави стверджувати, що значення воєнної сили у зовнішньополітичних акціях Берліна поступово, але неухильно зростає.

Починаючи з 1992 р., Німеччина активно реалізує 2 вектори національної воєнної політики – європейський та євроатлантичний. Європейський вектор пов’язаний із дією Маастрихтських угод та проведенням спільної воєнної політики країнами-учасницями ЄС. В даному контексті Німеччину можна вважати європейським лідером у створенні відповідних військових структур Євросоюзу. Водночас, Берлін розуміє, що об’єднана Європа найближчим часом нездатна створити воєнної структури, ефективність якої могла б піднятися до рівня НАТО. Тому євроатлантичний вектор воєнної політики сучасної Німеччини тісно пов’язується з геополітичними можливостями США. Німецькі державні лідери вважають, що в разі виникнення регіонального конфлікту, подібного до косовського, без втручання Сполучених Штатів та НАТО Європу можуть спіткати серйозні випробування.

Утримання Німеччиною протягом ХХ ст. власних збройних сил –

рейхсверу, вермахту та бундесверу – суперечлива, неоднозначна, але повчальна ілюстрація уваги федеральних органів до силових механізмів реалізації державних прагнень. Не є винятком ХХІ ст.: розвиток Бундесверу у його наявному вигляді – це динамічний процес досягнення балансу між національними інтересами, міжнародними зобов'язаннями, державно-політичними можливостями та ресурсами Німеччини. Завдання німецьких збройних сил органічно випливають з Основного закону ФРН, цілей німецької політики безпеки і оборони та є такими: 1) національна оборона в межах НАТО; 2) запобігання конфліктам; 3) врегулювання криз; 4) боротьба з міжнародним тероризмом; 5) участь у міжнародних операціях; 6) підтримка союзників; 7) партнерство і співпраця. Згідно з планом реформ, до 2010 р. чисельність Бундесверу має скласти 280 тис. чол. (2003 р. – 338 тис.). Проте високотехнологічні системи озброєнь, які динамічно надходять на озброєння Бундесверу, повністю нівелюють його деяке кількісне скорочення.

Воєнна політика Франції, ґрунтуючись на голлістській традиції “незалежної оборони”, передбачає реалізацію двох ключових векторів розвитку. Перший з них – внутрішній – полягає у суттєвому реформуванні французьких збройних сил відповідно до нових глобальних викликів і загроз та сучасного рівня розвитку військового мистецтва. Основою національної оборони лідери П'ятої республіки бачать національні ядерні сили та сили швидкого реагування. Враховуючи економічний потенціал Франції, який поступається лише США, Німеччині, Японії та Китаю (5% світового ВВП, 5% світової торгівлі), неважко передбачити успішність військово-реформаційних намірів Парижа. Другий вектор цілком обґрунтовано спрямований назовні. Він демонструє наміри Франції поєднати активну участь у розбудові безпечної Європи на основі спільної політики безпеки і оборони в рамках ЄС та тісної співпраці з НАТО.

Воєнна політика Російської Федерації закладена В.Путіним і продовжується Д. Медведєвим [3]. Оновлення російської влади в грудні 2000 р. не тільки визначило нові орієнтири Росії у світовій політиці, але й надало поштовх до державного переосмислення ролі Збройних Сил РФ у поверненні їй статусу великої держави. Як зазначалось в тогочасній російській пресі, “не маючи могутнього силового компонента, країна, що має таке географічне розташування, як Росія, створена так, як Росія й існує так, як Росія, вижити не може”.

Моментом переходу російського військового будівництва у нову якість слід вважати введення в дію нових державних документів воєнно-політичної спрямованості – Концепції національної безпеки Російської Федерації (1999 р.), Воєнної доктрини Російської Федерації (2000 р.) та Воєнно-морської доктрини Російської Федерації (2000 р.). До такого переліку слід додати й Акт “Росія – НАТО” (1997 р.), з підписанням якого стосунки Москви та Брюсселя стали більш визначеними.

Антиамериканська істерія не є домінуючою в сучасній Росії. Водночас, багатьох російських фахівців, причетних до забезпечення воєнної безпеки держави, непокоять воєнні приготування, започатковані Сполученими Штатами протягом останніх років. Це, зокрема, плани розгортання стратегічного аерокосмічного ударного угруповання, оновлення ядерної тріади, розгортання високоточних систем зброї повітряного, морського й наземного базування, прийняття на озброєння систем “нелетальної зброї”, створення сучасних експедиційних сил, розгортання нових воєнних баз у ключових районах світу тощо. У Москві вважають, що всі зазначені ініціативи прямо або опосередковано спрямовані проти РФ. Конче потрібними, як вважають у Кремлі, стають російські контрприготування.

Їхні змістовні та організаційні основи визначаються Планом будівництва і розвитку Збройних Сил РФ на 2001-2005 рр., Державною програмою озброєнь на 2001-2010 рр., Основами державної політики РФ щодо воєнного будівництва на період до 2010 р., Федеральною програмою реформування системи воєнної освіти в РФ на період до 2010 р., Федеральною програмою переходу на контрактну службу та ін. Частка воєнних витрат зростає і до 2010 р. має досягти 3,3-3,5% в російському ВВП.

Завдання російських Збройних Сил станом на початок ХХІ ст. виглядають так: стримування; відбиття агресії; виконання союзницьких зобов'язань; участь у миротворчих операціях самостійно і під егідою ООН; участь у вирішенні внутрішніх конфліктів; боротьба з міжнародним тероризмом; підтримка політичних акцій РФ на міжнародній арені; захист об'єктів і споруд РФ у світовому океані, космосі, на території іноземних країн та виняткової морської економічної зони.

Інструментами вирішення наведених вище завдань є Стратегічні ядерні сили (СЯС) РФ, а також Сили загального призначення у складі: Сухопутні війська, Військово-Повітряні Сили (до складу яких входять Сили ППО), Воєнно-Морські Сили. Всі компоненти забезпечення російської військової могутності мають власні програми розвитку. Справа за їхнім належним фінансуванням.

Таким чином, Збройні Сили РФ залишаються предметом підвищеної державної уваги. Силовим еквівалентом вказаної вище національної ідеї є теза “Росія – могутня ядерна держава”. Водночас, враховуючи світові настрої, апелювання до власних ядерних можливостей в сучасній РФ є епізодичним, залежним від ситуативних деталей.

Росія усвідомила важливу річ: незважаючи на колосальні економічні, фінансові, технологічні, військові та ін. можливості, Захід не є всесильним. Різні країни дедалі частіше обирають незахідний варіант соціально-політичного та духовно-культурного поступу. Організувавши низку показових військово-політичних демаршів всупереч волі Заходу, РФ серйозно претендує на відновлення статусу світової держави. В

інтелектуальному, моральному і навіть матеріальному сенсі Москва підтримує десятки політичних режимів, що критикують Захід. Існують підстави стверджувати, що і північно-корейський, і іранський, і навіть сирійський ядерні проекти прямо або опосередковано дотичні до ядерних технологій РФ. Окремі аналітики навіть вважають, що Росія цілеспрямовано намагається підтримувати у жевріючому стані мережу локальних джерел напруги, які не лише виснажуватимуть західний світ, але й сприятимуть зростанню експорту зброї російського виробництва.

Досвід 2008 р. дає підстави стверджувати, що *світовий воєнно-політичний процес перебуває у стані невпинного продукування нових змістовних вимірів, частина з яких може бути кваліфікована як загрози і виклики державам, регіонам, людству в цілому.*

Предметом останніх дипломатичних баталій Москви зі Сполученими Штатами стала тема розміщення елементів американської системи ПРО в Східній Європі (10 ракет-перехоплювачів у Польщі та РЛС у Чехії) [4]. Росія скептично сприймає заяви США щодо наявності ракетної загрози з боку третіх держав, яким згадана системи ПРО покликана протистояти. Визначення Сполученими Штатами Ірану як головної ракетної загрози західному світу військово-політичним керівництвом РФ не сприймається. В Кремлі склалось стійке переконання, що створювана Вашингтоном система спрямована насамперед проти РФ, а її головна мета – девальвація ядерних потенціалів Росії, а також Китаю. Кремль нервово відреагував на оприлюднення Вашингтоном переліку із 14 країн, які будуть запрошені до співробітництва у сфері ПРО. Серед інших була названа й Україна. Розпочалася традиційна для великих держав “гра м’язами”. Москва заявила про можливість виходу із російсько-американського договору про ракети середньої і малої далькості, а також про можливість розміщення “ядерних об’єктів” на території Білорусі, в Калінінградській області. Російське керівництво попередило, що призупинить виконання своїх зобов’язань по договору про звичайні збройні сили в Європі, якщо документ не ратифікують країни-члени НАТО. Як мирний вихід із ситуації, Москва пропонує Вашингтону спільно використовувати російські РЛС в Габалі та Армавірі. Росія не заперечує проти розміщення на своїй території американської пересувної РЛС раннього попередження. Крім того, Президент РФ запропонував створити центри оцінки ракетних загроз у Москві та Брюсселі.

Діалог між двома країнами з приводу протиракетних систем триває. З цього приводу держсекретар США К.Райс заявила, що “відносини Америки з Росією залишаться об’ємними і складними, це буде суміш співробітництва і суперництва, дружби та тертя”. У зв’язку з цим доречно зазначити, що аргументація часів Холодної війни, якою грішать обидві сторони, здатна лише деформувати відносини між найбільшими ядерними державами. І навпаки, налагодження конструктивного діалогу між РФ та

США з питань ПРО здатне відкрити нові горизонти їхнього стратегічного партнерства.

Американо-російські відносини проявляються на тлі інших військових приготувань та реальних бойових дій. “Гарячими точками” світу в 2008 р. є десятки регіонів планети, проте їхня більша частина традиційно знаходиться на території Євразії (Афганістан, Грузія, Ізраїль, Ірак, Іран, Пакистан, Сирія тощо) [5].

Висновки. Таким чином, *світова стабільність у тому вигляді, як вона існує – це більше рівнодіюча регіональних нестабільностей, напруженостей, приготувань та контрприготувань, локальних війн та конфліктів, аніж цілеспрямована діяльність людства, спрямована на уникнення варіанту самознищення. Україна має певний час для вирішення нагальних питань забезпечення воєнної, а на її основі – національної безпеки. Справа за його раціональним використанням. Проте схоже на те, що окремі носії вищих владних повноважень навіть чоловічої статі витіснили коло проблем воєнно-політичного характеру за межі своєї повсякденної діяльності. Ситуативно, тимчасово чи назавжди?*

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / З.Бжезинский; [пер. с англ.]. – М.: Междунар. отн., 2000; *Грубов В.М.* Європейська колективна безпека в умовах глобалізації: ліберальна парадигма / В.М.Грубов. – К., 2007; *Мандрагеля В.А.* Причини і характер воєн (збройних конфліктів): філософсько-соціологічний аналіз / В.А.Мандрагеля. – К.: Національна академія оборони України, 2003; *Смоляннюк В.Ф.* Військова могутність України: теоретико-методологічні засади формування і розвитку / В.Ф.Смоляннюк. – К.: Перун, 2000; *Требин М.П.* Военно-политическая обстановка в регионе: оценка для Украины / М.П.Требин // Регион: проблемы и перспективы. – 1999. – №4. – С.3-12; *Хантингтон С.* Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Изд-во АСТ», 2003; *Шныпко А.С.* Экономические войны: истоки, формы, цели, проблемы, перспективы / А.С.Шныпко. – К.: Генеза, 2007. – С.341-345 тощо.

2. *Требин М.П.* Войны XXI века / М.П.Требин. – М.: АСТ; Минск: Харвест, 2005. – 608 с.

3. *Караганов С.А.* XXI век и интересы России / С.А.Караганов // Современная Европа. – 2004. – №3. – С.5-10.

4. *Есин В.* Противоракетное глобальное превосходство / В.Есин // Независимая газета. – 2007. – 5 марта; ПРО яблоко раздора // Независимое военное обозрение. – 2007. – 28 сентября.

5. *Пакистан: между коррупцией и военной диктатурой // Зеркало недели. – 2007. – 15 сентября. – С.6; Каспрук В.* Война с Ираном неминуема? / В.Каспрук // Зеркало недели. – 2007. – 22 сентября. – С.6; *Кравченко В.* Курдский фронт / В.Кравченко // Зеркало недели. – 2007. – 3 ноября.

ВОЕННО-СИЛОВАЯ ПРАКТИКА КАК КОНСТАНТА ЦИВИЛИЗАЦИОННОЙ ПОСТУПИ (МИР, РЕГИОН, УКРАИНА)

Смоляннюк В.Ф.

В статье анализируется военно-силовая практика в условиях современного миропорядка. Раскрыты основные тенденции развития современного мироустройства, исходя из них выделены доминанты военной политики ключевых мировых игроков (США, Великобритании, Германии, Франции, Российской Федерации), показаны существующие сложности в российско-американских отношениях.

Ключевые слова: военно-силовая практика, военно-политическая обстановка, военная политика.

MILITARY AND POWER PRACTICE AS THE CIVILIZATION CONSTANT (WORLD, REGION, UKRAINE)

Smolyanuk V.F.

Military-power practice in the conditions of modern world is analysed in the article. The basic progress trends of modern are exposed world, coming them from the dominants of military policy of key world players (USA, Great Britain, Germany, France, Russian Federation) are selected, existent complications in the Russian-American relations are shown.

Keywords: military-power practice, military-political situation, military policy.

УДК 316.334.4

докт. філос. наук, проф. Н.П.Осипова

СОЦІАЛЬНО ЕФЕКТИВНЕ ПРАВО – ОЗНАКА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

На засадах принципу органічної єдності в громадянському суспільстві правового і соціального аспектів прав людини в статті обґрунтовані положення про взаємну залежність соціальної ефективності права від розвиненості всієї системи соціальних факторів громадянського суспільства і самого цього суспільства від стану соціальної ефективності права. Головна ідея статті полягає в тому, що громадянське суспільство неможливе без соціально ефективного права за визначенням. Для сучасної України, з точки зору її європейського вибору, це положення має фундаментальне і ключове значення.

Ключові слова: громадянське суспільство, правосвідомість, права людини, дійсність права, соціальна ефективність права.

Актуальність теми. Врахування впливу права на стан суспільства виникло разом з правом, оцінка ж цього впливу у специфічній формі соціальної ефективності права, що була кроком вперед порівняно з поняттям дієвості, почала формуватися і стала визначальною лише в громадянському суспільстві. Дієвість права характеризує рівень вирішення конкретних правових колізій, соціальна ж ефективність права відбиває рівень досягнення такого правового стану особистості, який виходить з поваги до її гідності як фундаментального правового

принципу, тобто з принципу громадянського суспільства. Вибір Україною шляху до громадянського суспільства і наявність в ній одночасно кризових явищ зумовлює необхідність нового підходу до опанування системою ідей, на засадах яких виникає ставлення до права з позицій його соціальної ефективності.

Наукова розробка проблеми. Джерела і публікації, що присвячені проблемам ефективності права в громадянському суспільстві, за характером і змістом мають декілька суттєвих особливостей. По-перше, відбувається нове прочитання класичних творів, з якими пов'язані розуміння і світоглядних витоків, і системного характеру цього суспільства, особливо це стосується творів Гегеля [1] і Канта [10]. По-друге, відбувається на засадах ідей класичних творів і сучасних розробок своєрідний “ренесанс” соціологічного підходу до ефективності права. Слід відзначити ідеї щодо соціальної сконструйованості права як практичного явища (Зер Х. [5], Сердюк О.В. [16]), діяльнісних критеріїв оцінки права і розгляд під цим кутом зору проблем відчуження (Кристі Н. [12], Феррі Е. [13]), новий підхід до власності як основи соціально-правових механізмів підтримки соціально незахищених прошарків населення (Бетелл Т. [17]). Заслужують на особливу увагу класичні і сучасні наукові концепції, в яких поєднуються і доповнюють одне одного методологічні і соціологічні аспекти права під кутом зору стану правосвідомості як передумови долання прагматичних проблем права і його дієвості (Ільїн І. [11], Циппеліус Р. [7]). Значний потенціал для розуміння природи громадянського суспільства і соціальної ефективності права є як у наукових розробках (Рабінович П. [4]), так і в міжнародних деклараціях стосовно прав людини.

Рівень сучасних підходів до проблем соціальної ефективності права і необхідність подальшого руху в цьому напрямку зумовили *мету* даної статті. Вона полягає в тому, щоб виявити іманентну взаємозалежність соціальної ефективності права і природи громадянського суспільства, обґрунтувати взаємний зв'язок соціальної ефективності права і шляхів побудови громадянського суспільства.

Громадянське суспільство як тип суспільного устрою містить у собі три моменти: а) опосередкування потреб відокремленої особистості шляхом її праці і задоволення потреб всіх останніх, тобто певну систему потреб; б) дійсність свободи як загального надбання та захист власності за допомогою правосуддя; в) піклування про те, щоб запобігти в зазначених системах випадковості, увага до особливого інтересу як інтересу загального [1, с.233]. Глибинна структура громадянського суспільства визначає і принципи його побудови.

Першим з них виступає *конкретна особистість* як особлива мета, єдність субстанціональної необхідності її прав і свободи їхньої реалізації. Змістом другого принципу є *опосередковане ствердження* значущості особистості як особливої мети суспільного устрою і задоволення її

потреб. Ця опосередкованість виступає у формі загальності, тобто визнання особливої мети як об'єкта захисту з боку всієї сукупності особистостей [1, с.227-228]. Таким чином, громадянське суспільство відзначається тим, що воно послідовно втілює в життя принцип наявності і рівності гідності кожної людини, незалежно від її соціальних і особистих якостей. Саме про це свідчить положення Загальної декларації прав людини про те, що визнання гідності, притаманної всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних прав є основою прав свободи, справедливості та загального миру [2, с.3].

“Людська гідність – це самоцінність та суспільна значущість людини, які забезпечуються всією системою існуючих суспільних відносин і визначаються стосовно всіх” [3, с.93]. При такому підході гідність з суб'єктивної точки зору виступає як право на неї кожної людини, а з об'єктивної – розглядається як один із основоположних принципів права.

Доктринальні інтерпретації категорії гідності людини, запропоновані вітчизняними правознавцями [4, с.17-18], містять у собі такі основні аспекти: а) суб'єктивістський – самооцінку людиною її власної цінності; б) об'єктивістсько-соціальний, тобто соціально-групову чи загальносуспільну оцінку гідності; в) суб'єктивістсько-соціальний – самооцінку людиною її соціальної оцінки, тобто тієї, що сформульована іншими суб'єктами.

Людська гідність є абсолютною цінністю суспільства, вона має багатоаспектну цінність і відповідно з цим ознаки і якості, що її характеризують. Правові цінності, що впливають з людської гідності, – свобода, справедливість, рівність – складають онтологічну основу прав і свобод людини, тобто її правового статусу [3, с.80-81]. Своєрідним і зберігаючим, на нашу думку, своє значення до наших днів є у французькій Декларації прав людини і громадянина визначення свободи: “свобода полягає у владі робити все, що не є шкідливим для інших; таким чином здійснення природних прав кожної людини має лише такі межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами; такі межі можуть бути визначені лише законом” [6, с.11].

Перебільшення особистісного аспекту свободи веде до реальної недооцінки інших аспектів її реалізації. Подібна недооцінка виступає у декількох формах. По-перше, абсолютно всім людям приписується здатність пов'язувати у свідомості поведінку і її віддалені результати; по-друге, правова поведінка не оцінюється у всій її складності, а пов'язується лише з особистісним аспектом свідомості і відповідальності; по-третє, при оцінці реалізації особистістю свободи правового вибору часто не враховується соціальний, економічний і психологічний фон, на тлі якого розгортається конкретна подія [5, с.85]. Для нейтралізації подібних явищ виникає необхідність урахування соціальних аспектів, зумовлених правом дій. Згідно з природою громадянського суспільства така вимога є атрибутивною рисою механізму реалізації прав особистості.

У будь-якому суспільстві, в тому числі і в громадянському, недостатньо гарантування одних лише формальних правових свобод, оскільки може виникнути свобода, яку має свобідна лисиця у свободному курнику. Свобода має реальні компоненти, “це стосується як свобод індивідуальної самореалізації, так і демократичних свобод” [7, с.188].

Цю особливість свободи завжди враховують люди і відповідно з цим вимушені пристосовуватися до дійсності, прагнучи поєднати на практиці єдність проголошеної і реальної свободи.

При цьому слід враховувати різницю між реальною і потенційною свободою. Свобода не є якістю, первісно притаманною людині, вона завжди виступає як продукт поведінки, що формується під впливом зовнішніх сил і вільного вибору, який відбиває індивідуальні риси особистості. Відповідно до цього масова свідомість виходить з того, що застосування права повинне здійснюватися з урахуванням справедливості, під якою головним мається на увазі справедливість соціальна. Кожен конкретний випадок вимоги справедливості співвідноситься з тим, чи існує справедливість у суспільстві взагалі [5, с.85-86]. Поєднуючим фактором об'єднання реальної і потенційної свободи є моральна автономія людини, під якою І.Кант розумів здатність людини самостійно визначати, що є добро, а що є зло. Зло як правове явище виступає у формі правового нігілізму. Він (правовий нігілізм) може виступати в двох різновидах – теоретичному (ідеологічному) і практичному. У першому випадку він виявляє себе тоді, коли вчені обґрунтовують, що є більш важливі цінності (наприклад, світова пролетарська революція), ніж право взагалі, а тим більше право окремої людини, або коли вважають, що принцип поділу влади це непотрібні вигадки. Правовий нігілізм на практиці з боку держави виступає у формі терору, а з боку окремих особистостей – у формі паплюження прав і свобод людини насильницькими або іншими протиправними діями (наприклад, корупція) [9, с.360].

Розвиваючи правові аспекти цієї ідеї, І.Кант виходив з того, що правопорядок, що є формою синтезу вибору людей, базується як на справедливих нормах позитивного права, так і на апіорних принципах, без яких особистість не може вважати себе вільною. Такими принципами виступають свобода кожного члена суспільства як людини, рівність його з кожним іншим як підданим, самостійність кожного члена суспільства як громадянина [10, с.79]. Стосовно процесу реалізації цих принципів можуть бути виокремлені три основних рівня вольового ставлення суб'єктів до права: а) нижчий – прагнення порушити правову норму; б) середній – прагнення підкоритися нормі з міркувань корисності або страху покарання, тобто в цілому нейтральна мотивація; в) вищий – повне визнання вираженої в нормі цінності [8, с.184]. Із цього випливає, що справжньою реальністю права є не стільки механізм владного примусу, скільки система особливих ментальних станів – правових смислів.

Фундаментальні відносини між правовими смислами прийнято називати аксіомами правосвідомості. Ці аксіоми акцентують увагу на тих способах людського буття і спілкування, які визначають можливість права. І.А.Ільїн, що ввів поняття “аксіоми правосвідомості”, виокремив серед них такі:

1) *духовної гідності*, або самоутвердження, згідно з якою людина сприймає себе як певну цінність; це створює потужний стимул до права і правопорядку, до усвідомлення відповідальності, до готовності відстоювати суб’єктивні права і дотримуватись своїх зобов’язань [11, с.123];

2) *автономії* як здатності до самозобов’язання і самоуправління; автономія необхідна людині у побудові її життя, але для цього необхідно, щоб внутрішня автономія мала зовнішній прояв, тобто правове визнання і правове гарантування особистої свободи. Без автономії суб’єкта неможливе встановлення права [11, с.235], на думку сучасних правознавців, саме автономна правосвідомість складає духовну сутність демократії та надає їй духовного змісту [3, с.103];

3) *взаємного визнання*, визнання власної духовності як правостворюючої сили і духовності іншого суб’єкта як сили, що здатна до участі в правотворчості. Ці акти визнання становлять сутність правосвідомості [11, с.267].

В аксіомах правосвідомості в узагальненій формі знайшли вираз найфундаментальніші правові цінності, тобто вони виступають не лише як правові цінності, але і як загальнолюдські цінності, тобто базові цінності громадянського суспільства.

Фундаментальною проблемою, яка все більше дає себе знати в процесі розвитку громадянського суспільства, є проблема відчуження, яку Георг Зіммель назвав проблемою стороннього [12, с.19]. Сторонній – це не та людина, що прийшла сьогодні і піде завтра, а та, яка прийшла сьогодні і залишиться на завтра, можливо й назавжди, але при цьому завжди готова піти. Вона ніколи не полишає для себе свободи вибору і щодо цього є ідеальним продуктом громадянського суспільства. Але оскільки вона є членом спільноти меншою мірою, ніж інша, і в будь-який час може покинути її, то це веде до суперечливості її становища, яка виявляє себе у багатьох формах – меншій довірі оточуючих, у прагненні все ж підкорити стороннього певним правилам, хоча б правилам виходу, недостатній близькості спілкування. Головним засобом вирішення цієї суперечності виступає право. Його соціальна ефективність у громадянському суспільстві значною мірою визначається здатністю до такого вирішення, оскільки воно зачіпає глибинні основи становища в суспільстві особистості.

Зазначена проблема набуває гостроти в ситуаціях, коли похитнулися інституційні та світоглядні орієнтири, тобто коли зникає самоочевидність світогляду, який віджив своє, і стають проблематичними особисті правові

орієнтири, що вважалися надійними. В цьому випадку людина прагне отримувати такі орієнтації, які створені самою людиною і відбивають значний колективний досвід її діяльності. Саме такі орієнтири керують діями людей, але необхідним є надійний спосіб їхньої оцінки і відбору.

Для оцінки правових орієнтирів і правосвідомості широкої популярності набули опитування. Не відкидаючи їхніх цінностей, все ж слід зазначити, що вони є виявом думки; більш важливим оціночним показником значущих правових орієнтирів є те, які люди, спираючись на право, приймають рішення для здійснення певних дій – і особливо рішення у важких умовах [12, с.192].

Це є цілком природнім, оскільки народ “завжди менше звертає уваги на законодавчі формули, ніж на їхнє повсякденне практичне застосування” [13, с.596]. Оціночний підхід людей до правових настанов і рішень базується не стільки на цих настановах, скільки на соціальних інстинктах. Такі інстинкти породжують відносини не юридичні у чистій їхній формі, а реальні діяльнісні [13, с.596], адже право для членів суспільства є не абстракцією, а здійснюваним нормативним порядком, законом у дії. Воно зберігає зв’язок з реальним життям і має певний фактичний компонент, оскільки його виконують і йому підкоряються. Таке підкорення можливе лише тому, що регульовані правом відносини є відносинами об’єктивними. Об’єктивність означає, що правовий припис “має рацію лише щодо реальних людських дій та бездіяльності, оскільки лише вони можуть нормативно регулюватися” [7, с.25]. Другим аспектом об’єктивності є те, що принципово неможливо заборонити дію, яка безпосередньо йде за її причиною, не можна заборонити неминучий результат дії. А сферою оцінки права і є саме результат, оскільки думка, яка не втілена в дію, не може бути оцінена за допомогою права. Таким чином, реальне право – це регулювання відносин діяльності. Більше того, задля такого регулювання і виникає право.

Особливістю громадянського суспільства є його орієнтація на права людини, тобто на встановлення і реалізацію її прав-гарантій. Ці права мають відносно самостійне нормативне наповнення, процесуальне оформлення. Найбільш яскраво ця ознака правового устрою започаткована в Конвенції про захист основних прав і свобод людини [14]. До прав-гарантій можна віднести право на життя (ст.5), на свободу і особисту недоторканість (ст.5), на оплату правової допомоги (ст. 6), на ефективний засіб захисту незалежно від того, ким і з яким соціальним статусом було заподіяне порушення прав і свобод людини (ст.13).

Права-гарантії виконують роль загальної юридичної гарантії прав і свобод людини і відповідно з цим потребують створення власних механізмів забезпечення [15, с.75]. В сучасних умовах ключовою ланкою цього механізму є Європейський суд з прав людини. Його значення полягає не лише в тому, що він в основу прав-гарантій поклав правові настанови громадянського суспільства, а й у поширенні цих настанов на

всі держави, в тому числі і ті, які поки що тільки рухаються в напрямку громадянського суспільства. Ці обставини є визначним фактором становлення соціально ефективного права з врахуванням його загальноцивілізаційних критеріїв.

Створення Європейської Комісії з прав людини і Європейського Суду з прав людини головною своєю метою ставило формування в Європі стосовно кожної держави, яка приєдналася до Конвенції про захист прав і основних свобод людини, *справедливої* батьківщини [6, с.21]. Оскільки щодо права така батьківщина спирається на права людини, то це означає, що в своїй основі вона орієнтується на цінності громадянського суспільства. Про життєвість такої орієнтації свідчить те, що більше ста національних конституцій захищають права людини [6, с.18].

Французька Декларація прав людини і громадянина основоположними громадянськими правами визнала свободу, власність, безпеку і опір гніту [6, с.11]. Особливістю цих прав є наявність опору гніту, про що інколи забувається в сучасних деклараціях стосовно прав людини. Можливе заперечення, що французька Декларація прийнята під час революції і майже 220 років тому, на наш погляд, є непереконливим, адже ідеєю опору гніту просякнута вся Декларація про незалежність США, згадка про необхідність приборкати свавілля є і в преамбулі Загальної декларації прав людини [2]. Головне ж полягає в тому, що ця Декларація започаткувала правові ознаки суспільства, що ми зараз називаємо громадянським і які мають атрибутивну природу.

Дійсність права підпадає під визначення: “дійсне все те, що дане нам як певна значущість, і те, що одночасно діє”. В той же час право не має якостей дії актуально, а лише потенційно, як “претензія на здійснення”, тобто як прагнення втілитися в фактичне буття. Досягнувши мети такого прагнення, право набуває найбільш розвиненої і конкретної форми і переходить в іншу реальність – реальність соціального життя [8, с.180]. На практиці правові відносини регулюються системою стандартів, які люди застосовують у повсякденному житті і тим самим вирішують, як можна поводитись з іншими людьми і як не можна. Такий підхід до правових стандартів означає, яке ставлення до людини припустиме і що вона відповідно з цим являє собою. Із цього випливає, що становище особистості, конституційоване правами людини, є центральною проблемою соціальної ефективності права. Зазначені стандарти, що увійшли у повсякденну свідомість і повсякденне застосування, виступають як фактична форма прояву цінностей, пов’язаних з особистістю [12, с.194].

Сучасною особливістю соціальних підходів до аналізу об’єктів права є погляд на них як на “соціально сконструйовані”. Це означає, що в регулятивній складовій права підсилюється ситуативно-практичне начало, із чого, в свою чергу, випливає необхідність знання тих соціальних “фільтрів”, які зумовлюють і реальний нормативний зміст, і його процесуальні характеристики [16, с.15-16]. Про те, що це є основою

соціологічного аспекту у підході до права, свідчить той факт, що в надрах сучасного правосуддя зародилася і набуває сили так звана відроджувальна система, сутність якої полягає в тому, щоб за допомогою так званих “відроджувальних лінз”, тобто зміни соціально-правових конструктів, змінити соціально-правову поведінку учасників судового процесу і їхню спрямованість з метою зробити судові рішення прийнятними як для суспільства і його інститутів, які відправляють правосуддя, так і для особистості, яка правові рішення і свою правову поведінку на підставі цих рішень визнала б і доцільними і справедливими. З точки зору правосуддя цей новий підхід має такі особливості: а) в центрі уваги не покарання, а вирішення соціальних аспектів проблеми; б) поведінковий акцент базується на майбутньому, а не на минулому; в) нормою вважається відновлення злагоди і виправлення зла, а не завдання кому-небудь страждань; г) в центрі уваги потреби потерпілого, а не злочинець і потреби його покарання; д) нормою є відновлення втрат потерпілого; е) особистості учасників правових актів розглядаються цілісно, а не фрагментарно, лише під кутом даного акту; ж) кінцевою метою правової дії виступає виправлення соціальної несправедливості, що породжується неправомірною або злочинною поведінкою [5, с.248-251].

Надзвичайно болючими аспектами соціальної ефективності права як ознаки громадянського суспільства є регулятивні правові проблеми приватної власності як атрибутивної ознаки цього суспільства

З позицій громадянського суспільства приватна власність розглядається як матеріальна передумова реалізації свободи особистості. Цей постулат сучасна наука доповнює положеннями, сутність яких зводиться до того, що приватна власність – це компроміс між нашим прагненням до необмеженої волі і визнанням того, що інші також мають схожі прагнення і права. Тобто, це спосіб бути свободним і захищеним від свободи інших [17, с.20]. Власність, далі, це могутній оплот проти можливого свавілля державної влади і проти будь-якого зовнішнього владного втручання стосовно особистості. Фундаментальною особливістю правового суспільства є те, що в ньому право власності захищає слабких від сильних. Всупереч поширеній думці, в захисті власності “мають потребу не ті, у кого є доступ до рахунків у швейцарському банку. Вона необхідна малим та ненадійним позиткам бідняків. Європейських іммігрантів колись у Сполучених Штатах Америки вражало те, що мала власність захищена тут не гірше, ніж велика” [17, с.21].

Висновки. Таким чином, соціально-правовим шляхом виникнення, однією із умов існування і основоположним критерієм розвиненості громадянського суспільства є соціальна ефективність права як вираз можливості реалізації на правових засадах свободи і волевиявлення особистості. Подібний підхід до соціальної ефективності права

іманентний діяльнісному аспекту природи громадянського суспільства, що означає взаємну залежність не тільки соціальної ефективності права від розвиненості громадянського суспільства, але й самого цього суспільства від стану соціальної ефективності права. Із цього випливає, що вибір Україною курсу на становлення в ній громадянського суспільства на перше місце висуває проблему соціальної ефективності права. Від характеру, механізму і послідовності її вирішення залежить доля не лише правової системи, а й суспільства в цілому. Започаткована в суспільній правосвідомості і закріплена в Конституції України орієнтація на права людини свідчить про позитивні можливості її вирішення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Гегель Г.В.Ф.; [пер. с нем.; ред. и сост. Д.А.Керимов и В.С.Нерсесянц]. – М.: Мысль, 1990. – 524 с. – (Филос. наследие).
2. Загальна декларація прав людини / Укр. Правнича Фундація. – К.: Вид-во «Право», 1990. – 16 с. – (Сер. “Міжнародні документи ООН з прав людини”).
3. Гришук О.В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / Гришук О.В. – К.: Атіка, 2007. – 432 с.
4. Рабінович П., Гришук О. Гідність людини як фундамент її природного права на компенсацію моральної шкоди / Рабінович П., Гришук О. // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – Вип. 2(29). – С.14-23.
5. Зер Х. Восстановительное правосудие: новый взгляд на преступление и наказание / Зер Х.; [пер. с англ.; общ. ред. Л.М.Карнозовой]. – М.: МОО Центр «Судебно-правовая реформа», 1998. – 354 с.
6. Дженіс М. Європейське право у галузі прав людини: джерела і практика застосування / Дженіс М., Кей Р., Бредлі Е.; [пер. з англ.]. – К.: АртЕк, 1997. – 624 с.
7. Циппеліус Р. Філософія права: [підручник] / Циппеліус Р.; [пер. з нім.; під ред. Є.М.Причепія]. – К.: Тандем, 2000. – 300 с. – (Підручники світу: Європа).
8. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: [монография] / Максимов С.И. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
9. Тодика О.Ю. Народовладдя на трансформаційному етапі розвитку держави і суспільства: [монографія] / Тодика О.Ю.; під ред. О.В.Петришина, акад. АпрН України.-Харків: Право, 2007. – 480 с.
10. Кант И. Метафизика нравов: Ч.1. Сочинения в 6 т. / Кант И. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. Метафизические начала учения о праве. – 544 с.
11. Ильин И.А. О сущности правосознания: Сочинения в 2 т. / Ильин И.А. – М., 1993. – Т.1. Философия права. Нравственная философия. – 479 с.
12. Кристи Нильс. Борьба с преступностью как индустрия. Вперёд, к Гулагу западного образца / Кристи Нильс; [пер. с англ. А.Петрова, В.Пророковой]. 2-е изд. – М.: РОО «Центр содействия реформе уголовного правосудия», 2001. – 224 с.
13. Ферри Э. Уголовная социология / Ферри Э.; [пер. с фр.]. – М.: ИНФРА-М, 2005. – VIII, 658 с. – (Библиотека криминолога).
14. Конвенція про захист прав і свобод людини і протоколи до неї. (Рим, 4. XI. 1950) // Офіційний вісник України. – 1998. – №13. – С.270-284.
15. Конституція України: Науково-практичний коментар / В.Б.Аверьянов, О.В.Батанов, Ю.В.Баулін та ін. – Харків: Право; Київ: ІнЮре, 2003. – 808 с.

16. Сердюк О.В. Соціологічний підхід у сучасному правознавстві: Пізнання соціальності права: [монографія] / Сердюк О.В. – Харків: Яшма, 2007. – 320 с.

17. Бетелл Т. Собственность и процветание / Бетелл Т.; [пер. с англ. Б.Пинскера]. – М.: ИРИСЭН, 2008. – 480 с. – (Серия «ИСТОРИЯ»).

СОЦИАЛЬНО ЭФФЕКТИВНОЕ ПРАВО - ПРИЗНАК ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Осипова Н.П.

На началах принципа органического единства в гражданском обществе правового и социального аспектов прав человека в статье обоснованы положения о взаимной зависимости социальной эффективности права от развитости всей системы социальных факторов гражданского общества и самого этого общества от состояния социальной эффективности права. Главная идея статьи заключается в том, что гражданское общество невозможно без социально эффективного права по определению. Для современной Украины, с точки зрения ее европейского выбора это положение имеет фундаментальное и ключевое значения.

Ключевые слова: гражданское общество, правосознание, права человека, действительность права, социальная эффективность права

SOCIALLY-EFFECTIVE LAW IS THE SIGN OF CIVIL SOCIETY

Osipova N.P.

In the article the principles of mutual dependence of social effectiveness of law on development of the whole system of social factor of civil society and the dependence of this society on the state of social effectiveness of law have been motivated with the help of basis of organic unity of legal and social aspects of human rights principle. The main idea of the article is that civil society is not possible without socially effective law. For modern Ukraine from the point of view of its European choice this principle has fundamental meaning.

Key words: civil society, human rights, legal conscience, social effectiveness of law.

УДК 37.035: 340.11 (477)

докт. філос. н., проф. Г.П.Клімова

ПРАВОВЕ ВИХОВАННЯ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті аналізується сутність поняття «правове виховання», виокремлюються стадії здійснення правовиховного процесу, розглядається адаптація системи правового виховання до різних соціальних груп і прошарків українського суспільства.

Ключові слова: правове виховання, цілі правового виховання, стадії правового виховання, соціальні групи і прошарки.

Актуальність теми. Проблема розбудови демократичної правової держави є безпосередньо пов'язаною із розвитком правової свідомості і

правової культури. Саме правосвідомість і правова культура населення є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві, є основою, фундаментом правової держави в Україні. Адже громадянин є єдиним чинником, здатним утворювати державу і правопорядок, приводячи в дію Конституцію України і законодавство. Тому правосвідомість і правова культура всіх суб'єктів суспільних відносин потребують постійного раціонального формування, вдосконалення, позитивного соціального розвитку.

Формування правової свідомості і правової культури не відбувається стихійно. Важлива роль в його здійсненні належить правовому вихованню.

Наукова розробка проблеми. У науковій літературі знайшло широке відбиття осмислення сутності правового виховання, форм і методів його здійснення (С.С.Алексєєв, В.К.Бабаєв, В.В.Головченко, Н.А.Косирін, В.Н.Кудрявцев, В.В.Лазарєв, В.С.Нерсєсянц, Є.В.Татарінцева, В.Н.Тищенко та ін.). Разом з тим до сьогодні відсутня єдина точка зору у визначенні правового виховання, слабо розроблені методики правовиховного процесу, що адаптовані до різних соціальних прошарків і груп українського суспільства. Аналіз цих питань і є *метою* цієї статті.

Поняття “правове виховання” з'явилося в ХХ ст., але право завжди вважалось елементом виховання громадянина. Ще давньогрецький філософ Сократ висунув думку: людина вчиняє погано тому, що не знає, як саме вона має вчиняти. “Оскільки моральне зло йде від незнання, значить, знання – джерело моральної досконалості” [1, с.107].

Тоді ж, в античних Греції та Римі, склалася система правового виховання, яка може бути прикладом навіть для багатьох сучасних держав. “У грецьких містах-державах у громадян вже з дитячих років виховувалася повага і навіть пошана як до законів, так і до встановлених у них полісних порядків... В Афінах... право асоціювалося з розумом і справедливістю... Ще більшою мірою культ права і пошана до закону склалися в римському суспільстві. Слідування республіканським законам було для римлян не лише юридичним обов'язком, але й справою честі” [2, с.136].

Ідеї громадянського виховання, що розглядаються в тісному зв'язку з правом повинності, поширилися в епоху Відродження, особливо у Флорентинській республіці (XV ст.), у поглядах представників школи “громадянського гуманізму” (П.Верджеріо, Л.Бруні та ін.). Виховання громадянського обов'язку пов'язувалось з підкоренням закону, праву. Ці традиції були розвинуті в працях мислителів епохи Просвітництва. З кінця XVIII ст. в школах почали вводитися навчальні курси законодавства, а з кінця XIX ст. – громадянознавства.

Історія свідчить про те, що правове виховання є складовим елементом ідеологічної функції будь-якої держави. У міру розвитку і вдосконалення державності знаходяться більш дійові способи і форми

здійснення цієї функції, все більш відокремлюється і спеціалізується правове виховання як самостійний вид діяльності держави, її органів і її співробітників, а також органів місцевого самоуправління і суспільних організацій і установ.

Змінюються зміст і тактика, форми і способи впливу на свідомість мас і окремих громадян, але значною мірою стабільною (передусім в розвинених державах) є її сутність у вигляді уявлень про право і його сенс, цінності і функції [3, с.396].

На наш погляд, поняття «правове виховання» припускає свій двоаспектний розмір: у широкому і вузькому розумінні.

Правове виховання у широкому розумінні являє собою процес формування правосвідомості і правової культури членів суспільства, включаючи вплив соціально-економічного укладу життя, політичного режиму, ідеологічної діяльності, системи законодавства і юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної освіти і спеціальної освіти.

Правове виховання в узькому сенсі – це один з видів соціальної діяльності, що виражається в організованій співпраці державних органів і громадських організацій, спрямованої на формування правової свідомості і правової культури, на виховання законослухняних громадян.

Правове виховання як діяльність має на меті перетворення політико-правових ідей і вимог на особисті переконання громадян і норму їхньої поведінки, розвиток їхньої правової культури і соціально-правової активності, у висновку – зміцнення політико-правових відносин в суспільстві на основі принципів законності.

Правове виховання як діяльність має троїсту ієрархію цілей:

- формування системи правових знань (найближча мета);
- формування правового переконання;
- формування мотивів і звичок, правомірної, соціально активної поведінки (кінцева мета).
- Правове виховання покликано сформувати такі якості у людини:
 - знання місця права в суспільстві, його значення, напрямків і принципів правового регулювання;
 - знання норм та інститутів різних галузей права в межах, необхідних для побутової, навчальної, трудової, суспільної діяльності;
 - навички застосування права в конкретних ситуаціях, комплексні характеристики варіантів вчинків не тільки як правильних чи неправильних, поганих чи хороших, але й законних і незаконних;
 - ставлення до права як високої соціальної цінності, носієм ідеї справедливості;
 - ставлення до правозастосовчої практики як до забезпечення життя закону;
 - внутрішня готовність до дотримання правових принципів і конкретних вимог правомірної поведінки;

– готовність сприяти правомірній поведінці інших осіб.

При цьому важливо, щоб перераховані вище якості людини були сформовані не тільки на інформаційному, а також на емоційному рівні, щоб людина була солідарна з принципами і вимогами права, була готова і вміла практично діяти для реалізації своєї правової позиції.

Тому процес правового виховання повинен проходити певні стадії: 1) когнітивну стадію, на якій відбувається ознайомлення індивідів зі здобутками правової культури, з національним законодавством і юридичною діяльністю; 2) емоційну стадію. На цій стадії формується позитивне психологічне ставлення до права і правомірної поведінки; 3) поведінкову стадію. Це стадія корекції соціальної поведінки за допомогою правових стимулів і правових обмежень [4, с.15].

Треба зауважити, що в сучасних умовах правове виховання, яке в концептуальному вигляді є цілеспрямованою і цивілізованою діяльністю державних органів, спрямованою на формування правосвідомості і правової культури, фактично перестало бути діяльністю, що підлягає державно-правовому регулюванню, тобто за своєю суттю є малокерованою, малоконтрольованою діяльністю, що втрачає головний структуроутворюючий елемент – цілеспрямованість. Результатом цього є розрив між теоретичною базою правового виховання і практичною формою її реалізації, що, у свою чергу, загрожує зведенням правовиховної діяльності як державної, так і всієї правоохоронної системи на рівень декларації нормативних актів.

Рівень правового виховання, що існує, не відповідає сучасному етапу розвитку нашого суспільства. Державні установи, що покликані вирішувати цю проблему, діють розрізнено. Слабко залучаються у правовиховну діяльність громадські установи. Практично не проводиться послідовна пропаганда чинного законодавства. Окремі заходи, що проводяться, здійснюються безсистемно, без урахування стану законності і правопорядку, без урахування потреби населення у тих чи інших юридичних знаннях. Допускається пом'якшене ставлення до фактів порушення законності, існування організованої злочинності і корупції.

Збільшення ефективності здійснення правового виховання здебільшого залежить від розробки нових методик правовихованого процесу, адаптованих для різних соціальних груп українського суспільства. Процес правового виховання повинен бути наділений відповідними цільовими настановами для кожної з соціальних груп, що, в свою чергу, повинні одержати своє забезпечення у відповідних програмних документах. Нарешті, необхідно затвердити базову програму з правового виховання, що містила б усі основні напрямки реалізації правовиховної роботи, у розробці і впровадженні якої повинні бути зацікавлені як держава, так і все суспільство.

У сучасній Україні правове виховання дитини не тільки має здійснюватися починаючи з дошкільного закладу, але й бути частиною

виховання у сім'ї. Для реалізації цієї мети доцільним є створення серії підручників з правового виховання для дітей дошкільного віку. Ці підручники можуть складатися з наочних картинок, коміксів, повчальних історій, які приводять дитину до висновку про необхідність виконання норм права і моралі, поваги до інших людей, дбайливого ставлення до природи тощо.

Внесення змін потребують програми загальноосвітніх шкіл (гімназій, ліцеїв) у тих пунктах, що стосуються вивчення учнями правознавства. Курсу “Основи правознавства”, який вивчається у дев'ятому класі, а також курсів “Практичне право” і “Право людини”, які вивчаються далеко не в усіх школах, замало для формування та постійного активного розвитку правової культури учнів шкіл України. Вивчення правознавства має починатися з молодших класів і тим чи іншим чином викладатися протягом усього періоду навчання у школі. Крім того, учні повинні розуміти важливість своїх знань і вміти застосовувати їх у повсякденному житті. Такий підхід дозволить створити систему безперервного правового виховання і, певною мірою, контролювати процеси психологічного розвитку та дорослішання школярів. Серед навчальних дисциплін (тем), що можуть бути введені до програм загальноосвітніх шкіл: “Україна як член світового співтовариства: реальність і перспективи”, “Механізми реалізації людиною і громадянином своїх прав і обов'язків”, “Притягнення людей до відповідальності різних видів”, “Проблеми реалізації норм права та шляхи їхнього вирішення”, “Участь підлітків і молоді у трудових відносинах”. З указаних дисциплін (тем) доцільно створити окремі підручники або приділити їм значну увагу в підручниках із загальноправових тем.

Великої уваги потребує правове виховання студентів як тієї частини молоді, що стоїть на порозі дорослого життя, готується до несення повної відповідальності за всі свої рішення та сторони життя. В.Головченко й А.Потьомкін відзначають зниження рівня правової свідомості української молоді “порівняно з періодом кількарічної давності, коли саме молодь становила найбільш масову й активну силу в боротьбі за незалежність України” [5, с.100]. Сьогодні “зарозуміле ставлення деякої частини студентів до себе і оточуючих знаходить прояви у відкритій неповазі до людей, незалежно від їх віку або соціального статусу, що призводить не лише до порушення дисципліни, але й прав та свобод людини і громадянина... З великим побоюванням треба нам усім ставитися до зростаючої бездуховності, особливо серед молоді... Без цілеспрямованого виховання (у тому числі й правового) держава аж ніяк не може обійтися” [5, с.100-103].

Правове виховання студентів у вищих навчальних закладах має бути організовано на високому рівні й бути продовженням виховання, розпочатого у сім'ях, дошкільних закладах і школах. Випускники ВНЗ (як правило, люди віком 21-23 років) вже повинні вміти впевнено й чітко

використовувати норми базових нормативно-правових актів і механізми поведінки (певну послідовність дій) у значній кількості ситуацій, що мають юридичне значення. Серед них: влаштування на роботу і захист своїх трудових прав, купівля-продаж і оренда нерухомості та земельних ділянок, відносини із правоохоронними органами та судом (у ролі затриманого, підозрюваного, свідка, позивача, відповідача тощо).

Зважаючи на необхідність поширення правового виховання населення на всі вікові та соціальні категорії, важливим є формування і розвиток правової культури працюючої частини населення. Потрібною ця діяльність є не лише тому, що вказана частина населення забезпечує стабільність функціонування і розвиток окремих галузей та країни в цілому, але й тому, що велика кількість працюючих жителів України має дітей і від якості їхнього виховання великою мірою залежить розвиток підростаючого покоління.

“На місцях роботи людей мають бути особи, що проводять курс підвищення правових знань працівників (юрисконсульти або інші особи, які можуть виконувати такі обов’язки)” [6, с.92]. Доцільним є проведення занять з періодичністю 1-2 рази на місяць по 1,5-2 години. Завдяки такому підходу робітники зможуть отримувати нові юридичні знання, відновлювати у пам’яті знання, що були отримані ними раніше, та разом з лектором знаходити відповіді на свої питання. Крім того, лектор як знавець правознавства матиме можливість давати батькам поради щодо створення та покращення системи правового виховання їхніх дітей.

“На телебаченні та у пресі мають бути створені спеціальні передачі та рубрики, в яких кваліфіковані юристи роз’яснювали б певні принципи права та положення нормативних актів, роблячи їх зрозумілими для пересічних громадян, роз’яснювали б, як саме люди мають поводитися у тих чи інших ситуаціях” [6, с.92]. Такі передачі та рубрики мають бути спрямовані на підвищення рівня правової культури кожного жителя України шляхом роз’яснення механізмів поведінки у типових ситуаціях, в які потрапляють люди, й ознайомлення з найбільш поширеними нормативно-правовими актами.

Висновок. Таким чином, правове виховання є діяльністю, яка має на меті перетворення правових ідей і вимог на особисті переконання громадян і норму їхньої поведінки, розвиток правової культури і соціально-правової активності різних соціальних груп і прошарків українського суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Введение в философию: учебник для вузов в 2-х ч.; [под общ. ред. И.Л.Фролова]. – М.: Политиздат, 1989. – Ч.1. – 367 с.

2. История государства и права зарубежных стран: в 2 ч.; [под ред. О.А.Жиркова, Н.А.Крашенинниковой]. – М.: Норма, 2003. – Ч.1. – 624 с.

3. Право и культура; [под ред. В.С.Нерсисянц]. – М.: РУДН, 2002. – 423 с.

4. *Дмитрієнко Ю.М.* Актуальні аспекти теоретичної соціалізації посттоталітарної правосвідомості в контексті правового виховання / Ю.М.Дмитрієнко // Право і безпека. – 2003. – Т.2. – №2. – С.19-22.

5. *Головченко В., Потьомкін А.* Правові механізми формування правосвідомості студентів / В.Головченко, А.Потьомкін // Право України. – 2006. – №4. – С.100-103.

6. *Кінаш Ю., Кутиркін А.* Адміністративна відповідальність за куріння у заборонених місцях / Ю.Кінаш, А.Кутиркін // Право України. – 2007. – №4. – С.90-93.

ПРАВОВОЕ ВОСПИТАНИЕ ГРАЖДАН УКРАИНЫ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Климова Г.П.

В статье анализируется сущность понятия «правовое воспитание», выделяются стадии осуществления правовоспитательного процесса, рассматривается адаптация системы правового воспитания к разным социальным группам и слоям украинского общества.

Ключевые слова: правовое воспитание, цели правового воспитания, стадии правового воспитания, социальные группы и слои.

LEGAL EDUCATION OF CITIZEN OF UKRAINE IN MODERN CONDITIONS

Klimova G.P.

The essentiality of “legal education” has been analyzed; stages of fulfillment of legal education process have been distinguished adaptation of legal education system to different social groups and layers of Ukrainian society has been investigated.

Key words: legal education, aims of legal education, stages of legal education, social groups and layers.

УДК 321.01

*канд. філос. н., доц. Т.Є.Гетало,
канд. соціол. н., доц. О.М.Кузь*

ОНТОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ПОЛІТИКИ

У статті проведено аналіз наявного дискурсу політики й політичного задля визначення евристичної траєкторії соціально-філософського витлумачення зазначених понять. Доведено, що акцент на дослідженні інституціонального рівня політики ототожнив системний аналіз даного феномена з аналізом політичної системи суспільства, а аналіз політичного процесу – з дослідженням виключно владних відносин, які створюють і відтворюють політичні інститути. Тому для того, щоб провести демаркацію меж поля політики, необхідно уточнити онтологічні засади політики як соціального явища, побачити політику в структурі соціальної реальності, для чого необхідно досягнути співвідношення соціального й

політичного.

Ключові слова: політика, політичне, влада, політичні відносини, соціальні суб'єкти, суб'єктність.

Актуальність теми. Полісуб'єктність соціального буття та визнання необхідності підтримання певного типу соціального ладу як в локальному, так і у глобальному масштабах примушує звернути особливу увагу на феномен політики. Наскільки розмаїтим є цей феномен, настільки суперечливе тлумачення будь-якої похідної від нього проблеми: від виникнення та етимології слова “політика” до її ролі в житті суспільства та пов'язаних із цим етичних проблем. Раціоналізація політичного знання неможлива без відходу від традиційного, вузького розгляду політики як інституціонального явища; необхідне прояснення її справжньої, глибинної соціальної сутності, в якій відображена онтологія будь-якого соціуму.

Домінування політичної практики над політичною наукою зумовило недостатньо глибокий аналіз онтологічних засад політики, без яких все розмаїття їхніх проявів у соціальній реальності важко піддається аналітичному оформленню у вигляді систематичного знання про політику як соціальний феномен. Акцент, зроблений під час аналізу соціально-політичних процесів на інституціональному рівні, без співвіднесення цих процесів з їхньою онтологічною підвалиною, зумовив справедливу, на наш погляд, оцінку стану політичної науки В.А.Гусєвим. Згідно з цією оцінкою, політична наука зосередила свої зусилля на розробці техніки політичної боротьби і політичної поведінки, все далі відходячи від питань політико-філософського рівня [1, с.69]. Політика повинна розглядатися як зріз соціальної реальності на всіх рівнях свого буття. Тому цілком закономірно, що перед політичною онтологією наприкінці минулого століття було поставлене завдання – відновити буттєвий статус політики [2, с.118].

Викриття онтологічних засад політики надає змогу визначити межі поля “політики” та “політичного”, які представники різних наукових шкіл розуміють по-різному. Частіше в наукових дослідженнях спостерігається зворотне: виходячи з аналізу наявного поля політики, традиційно структурованого через поняття “влада” і “держава”, дається визначення політики, яке наближає нас до логічного хибного кола їхньої взаємної зумовленості. Саме тому в більшості випадків ми маємо справу з фрагментарними акциденціями політики, що являють собою рефлексії окремих випадків цього феномена. Сьогодні, коли, за словами З.Баумана, “не та чи інша конкретна держава втратила авторитет, але держава як така...” [3, с.80], є сенс замислитися над тим, що таке політика в онтологічному плані.

Отже, **мета** даної статті – через ретельний аналіз наявного дискурсу політики й політичного окреслити евристичну траєкторію соціально-філософського витлумачення зазначених понять. **Об'єктом дослідження**

виступає наявний дискурс політики й політичного в соціогуманітарній царині.

Політизація життя є закономірним, органічним процесом, зумовленим як онтологією соціальності, так і природою самого феномена політики, саме тому дослідницький інтерес до політики є невичерпним. Як зазначає Б.Г.Капустін, межі політичного рухливі, вони нічим не визначені апріорно та іманентно. Рефлексія та діяльність – ось два деміурга, які творять із суб'єктивних інтенцій та актів неусувний і всюдисущий (в цьому сенсі вже об'єктивний) політичний світ [4, с.92].

Політизація життя, якщо спробувати представити її в онтологічному ракурсі, є постійним знаходженням історичного оптимуму в сполученні трьох фундаментальних процесів, що зумовлюють буття соціальності – кооперації, диференціації та інтеграції. Якщо соціальна ефективність традиційних суспільств досягалася здебільшого на базі домінування процесів кооперації, сучасних суспільств – диференціації, то постсоціальність повинна відрізнятися переважно процесами інтеграції, вже у глобальному масштабі. Однак в наявному політичному бутті ми спостерігаємо наразі хиткий баланс між конфронтаційними і компромісними моделями політичних процесів як на регіональних рівнях, так і у глобальному контексті. Це свідчить про те, що в постсоціальності функція збереження цілісності на різних рівнях поліструктурного соціуму усвідомлюється різною мірою; особливо це стосується проблеми адекватного використання ресурсів задля збереження цілісності системи, яке повинно співвідноситися з довгостроковими перспективами даної системи.

Політика через постійне ускладнення мереж соціальних взаємодій, що у сучасних суспільствах все більше глобалізуються та уніфікуються у своїх інституціональних формах, де на передній план через соціальну динаміку виходять їхні організаційні складові, починає набувати самодостатнього начала. Ставлення до обох цих тенденцій постсоціальності, зазначимо, багато в чому неоднозначне і у практиків, і у теоретиків політики. Для того щоб не плекати ілюзій і марних сподівань стосовно перспектив розвитку конкретних політичних спільнот, необхідно знати закони функціонування й розвитку політичної реальності в цілому, маючи на увазі її генетичний і функціональний зв'язок із соціальною реальністю. При цьому, однак, варто враховувати, що “об'єктивність соціальних законів геть не означає, що люди не можуть чинити, не рахуючись з ними. Як раз навпаки, люди зазвичай їх взагалі не знають і постійно ігнорують, ніби ніяких таких законів і немає... Вся історія людства сповнена численними прикладами порушення законів організації державності та економіки й негативних наслідків порушень” [5, с.75-76]. Специфіка соціальних законів полягає в тому, що на інституціональному рівні проявляється їхня принципово статична, інваріантна природа, що має своїм наслідком відбиток нереалізованих

можливостей, який тягнеться за усталеною та реалізованою дійсністю. Це і робить соціальну реальність потенційно дуже змістовною.

Політична реальність – це завжди формування й підтримання певної моделі соціального ладу, і “зрештою, боротьба всіх політичних режимів і опозиційних сил зводилася саме до протистояння різних моделей і засобів досягнення соціального ладу” [6, с.4]. Тому суспільна свідомість неупереджено фіксує домінуючі в суспільстві на той чи інший момент часу моделі соціального ладу. У той же час, для свідомого вибору бажаного напрямку соціального реформування, здатного забезпечити консенсус суспільних сил, необхідні, як мінімум, наявність і представлення на цей вибір альтернативних моделей соціального ладу, а не насаджування в масову свідомість уявлень про безальтернативність соціального життя – “Іншого не дано!”. Ці моделі повинні містити бачення цілей, етапів, ресурсів і правил, яким будуть слідувати соціальні сили, затверджуючи прийнятий лад. Побудова таких моделей неможлива без розуміння онтології політики.

Це важливо, перш за все, у практичному плані. Для того щоб цілі й форми наявних політичних інститутів відповідали потребам прогресивного суспільного розвитку, необхідно підходити до аналізу політичної реальності з урахуванням нових історичних умов. Історичний процес, зберігаючи сутність політичних відносин, супроводжується постійними змінами суб’єктної структури цих відносин: коли ця структура остаточно не проявлена, політичне майбутнє соціуму на певному історичному відрізку непередбачуване. Часто кожний етап, кожний історичний поворот у політичному розвитку бачиться як вирішальний чи останній. Але реальна політика, як історія, завжди є потенційно зарядженою, тому завжди нова, завжди інша. Політика набуває динаміки, ще не відомої Арістотелю, і стає великою політикою, політикою *par excellence*, де в центрі – конфлікти культур, що розгортаються довкола складу цінностей і цілей. Це – конфлікти визначення того, як і чим взагалі вимірювати гідність людини. Це не та мала політика, що має справу “всього-на-всього” з конфліктом інтересів, виступаючи “всього-на-всього” класовою політикою [4, с.95]. Саме ця різнокаліберність, одвічно притаманна політиці, і робить актуальним соціально-філософський аналіз соціальних структур і процесів. У цій процесуальності структури, як у соціальному калейдоскопі, дотичні різними гранями, роблячи політику постійно новою, але визнаваною. Як “скельця” цього калейдоскопа виступають, згідно з нашим аналізом, сутнісно виражені онтопотреби, які при кожному новому “повороті історії” створюють неповторно-взнавану картину політичної реальності. Виокремлення в структурі потреб онтопотреб, що зумовлені самою природою соціальної реальності та є її атрибутами, надає змогу, на наш погляд, досягнути “всюдисущість” політики.

Зміни суб'єкт-об'єктної та суб'єкт-суб'єктної структури політичної реальності примушують звернути увагу, насамперед, на діалектику цілей і засобів у політиці. Сучасній політиці властиві не лише втрата цільового горизонту політичної діяльності, розузгодження цілей і засобів [7, с. 145], але й їхня взаємоперехідність. Чи є такою вже безневинною реверсія цілей і засобів, нехай навіть вони працюють на приватний інтерес? І чий приватний інтерес ці засоби обслуговують? Із сфери політики поступово елімінується суб'єктне, вона все більше насичується суб'єктивним змістом. Чи можна вітати таку тенденцію? У сьогоденні, коли починають переважати толерантні соціальні системи, відповіді на ці запитання можуть істотно впливати на реальну політику, яка не обов'язково повинна бути ліберальною.

Із зростанням ролі політики в житті суспільства, з посиленням раціональної легітимації політичних процесів закономірно посилюється й аналітичний інтерес до феномена політики. Однак аж до кінця XIX століття політика традиційно розглядалася як вчення про державу, про владні відносини державного рівня. Але вже з Нового часу уявлення про політику стали значно розширюватися; в межах політичної думки стали формуватися власне державознавство, політична філософія, політична наука, соціологічні варіації дослідження політики. Це призвело до того, що політика виявилася предметом найрізноманітніших тлумачень, що стало значно занижувати її інструментальну цінність, а у масовій свідомості вона почала все частіше інтерпретуватися як “брудна справа”, до якої недоречні моральні критерії.

Суб'єктивний погляд на світ політичного пов'язаний і з тим, що, як писав М.Вебер, “якість явища, що дозволяє вважати його “соціально-економічним” (в нашому випадку – політичним – Авт.), не є чимось притаманним йому як такому об'єктивно. Вона зумовлена спрямованістю нашого пізнавального інтересу, що формується в межах... культурного значення, якого ми надаємо тій чи іншій події в кожному окремому випадку” [8, с.360]. Можна сказати, що конкретна точка у соціальному просторі, в якому знаходиться суб'єкт пізнання, соціальний топос зумовлює і певну перспективу, ракурс бачення явища. Як вважає М.О.Касімов, “побудова соціальної теорії здійснюється як визначення життєвого простору соціального суб'єкта через виокремлення мінімальних конструктів цього простору в операціях конструювання соціальних феноменів” [9, с.8]. Численні трактування феномена політики говорять про те, що в сучасному соціогуманітарному знанні, в ситуації кризи об'єктно-предметних структур у кожного соціального теоретика свій “життєвий простір”. Це призводить до суперпозиції предметних областей з наступними неправомірними екстраполяціями теоретичних викладок на реальний об'єкт дослідження.

Невдоволеність ситуацією, що склалася в галузі політичних досліджень, примушує вчених все частіше ставити питання про більш

фундаментальне визначення політики, про прояснення сутності політичного й чітке окреслення поля політики, про методологічні засади нових вимірювань і підходів до розгляду політичних явищ, що претендують на статус “можливої парадигми соціальної науки” [10, с.51]. Так, А.Лефтівч вважає, що все наполегливіше відчувається потреба в уточненій концепції політики, яку люди могли б застосовувати в особистому досвіді. Нова концепція повинна сприяти усвідомленню та відповідному активному впливові на все те, що вони бачать навколо себе. На його думку, термін “політика” наразі вживається у вузькому та умовному сенсі. Насправді вона являє собою “універсальну рису всіх суспільств і всіх інститутів і груп всередині них, а не лише деяких з них” [11, с.192]. У цілому ж, розв’язання проблеми, намічене вже К.Шміттом і вдосконалене сучасними дослідниками, вбачається в тому, щоб виокремити принципове начало політики. Це дозволить позбавитися окремих, неповних і занадто конкретних визначень і в той же час випрацювати “узагальнене емне формулювання, що визначає сутність політики” [12, с.251-252].

Вітчизняні вчені, які наразі активно інтегруються у світове інтелектуальне поле політичної науки, поділяють таку оцінку стану проблеми і принципові методологічні підходи до дослідження політики. Розмаїття визначень політики примушує політологів, особливо в навчальній літературі, спеціально звертатися до цього питання і проводити систематизацію таких визначень (наприклад [13, с.15]). Аналізуючи об’ємний спектр визначень політики та супровідні конотації, можна виокремити дві протилежні точки зору щодо розглянутого питання. Одні дослідники вважають неможливим визначення сутності політики у зв’язку з тим, що виразити це в одній дефініції просто неможливо. Інші ж у своїх визначеннях абсолютизують ті чи інші риси політики, недооцінюючи не менш важливі її властивості. Всюдисущість політики, з одного боку, а з іншого – неспроможність наявного категоріального апарату чітко структурувати цю всюдисущість мають наслідком постійні концептуальні суперечності, що з тих самих причин не дуже кидаються в очі.

Якщо співвіднести наявну систематизацію визначень політики з рівнями буття феноменів, що можна зробити, звісно, приблизно, адже доведеться суміщати в одній класифікації процесуальні, структурні та ресурсні підходи до політики, то ми відкриємо два суттєві факти. По-перше, те, що відсутні онтологічні визначення політики – такі, відносно яких всі зазначені підходи можна розглядати як акциденції. По-друге, системні визначення, широко вживані в межах системного аналізу суспільства, відповідно до нашого підходу, не є системними щодо політики, оскільки включають її до системи суспільства, не намагаючись осягнути політику як цілісність.

Рівні буття політики	Визначення політики
Ціннісний	Етичні
Нормативний	Правові
Організаційний	Телеологічні, стратифікаційні, конфліктно-консенсусні
Інституціональний	Інституціональні, діяльнісні, системні, економічні
Субстанціальний	“Владні”, антропологічні
Онтологічний	???

Дозволимо собі дещо спростити класифікацію підходів до бачення політики. На наш погляд, в цілому, розуміння феномена політики наразі визначається двома основними складовими. У першому випадку, суто політологічний підхід, відштовхуючись від етимології слова “поліс” (місто-держава), за суттю, ґрунтується на марксистському постулаті, що пов’язує виникнення політики з виникненням держави. У другому підході – політико-філософському – феномен політики розглядається ширше і пов’язується з владою як субстанцією політики. Але, зрештою, все зводиться до того, що влада починає розглядатися виключно з інституціональних позицій, а не як соціальне явище у всьому багатстві його проявів. Це вводить дослідників цього напрямку до сфери “великої” політики, пов’язаної з впливом чи участю в державній (вже політичній!) владі великих соціальних груп чи лідерів за їхнім дорученням.

Існує солідарність різних наукових шкіл у принциповій оцінці проблеми. Вона виражається в тому, що субстанціальність політики не зводиться до влади і державності, про що свідчать інституціональні й антропологічні підходи в межах субстанціальних визначень політики. Так, для М.В.Ільїна й Б.І.Коваля все сучасне життя суспільства проникнуте політикою, забарвлене в політичні тони, бо “політика ширша за владу, і тим більше за державність” [14, с.104-105], але дефініція останньої у даному випадку авторами не пропонується. Причину цього, вочевидь, розкриває В.Б.Куликов, який розвиває антропологічний погляд на політику, виходячи з того, що досвід повсякденності дозволяє підсумувати: “політичне пронизує наше життя, але якщо ми замислимося й спробуємо висловити сутність політичного, то відбудеться те ж саме, що і з іншими частинами повсякденності, а саме: складно висловити визначення сутності політики” [15, с.6]. І, тим не менш, В.Б.Куликов пропонує наступне містке, концептуальне (топологічне) визначення. Вважаючи, що всі міжособистісні стосунки – від родини до людської спільноти, від сусідських стосунків до державних – є топосом політичної дії, дослідник підсумовує: “політика – це реальність місцезнаходження, ієрархії різноманітних взаємодій між людьми, що пронизує всі сфери людських відносин” [15, с.4].

Відомий дослідник К.С.Гаджиев, погоджуючись з тим, що поняття “політика”, “політичне” є полісемантичними, що створює складності у виокремленні світу політичного з усієї сукупності суспільних явищ,

інститутів, відносин тощо, констатує: “політичне”, “світ політичного” – ширші поняття, аніж поняття “держава”, “політична система”, “влада” тощо” [16, с. 96]. Учений вважає, що політичне слід визначати, виявивши специфічні політичні феномени, категорії, поняття.

К.Шмітт, визначаючи критерій політичного [17], писав, що обидві ознаки держави – статус і народ – “отримують смисл лише завдяки ширшій ознаці, тобто політичному, – і якщо невірно розуміється сутність політичного, воно стає незрозумілим” [18, с.437]. Широко відоме веберівське розуміння політики: “Політика означає для нас надію брати участь у владі або впливати на її розподіл як між державами, так і в межах однієї держави між групами людей... Держава, подібно до політичних асоціацій, що історично їй передували, складається з відносин панування одних людей над іншими...” [8, с.646]. Слід звернути увагу на те, що у даному випадку йдеться “лише про керування чи вплив на керування політичним союзом, тобто в наші дні – державою”. Буквально перед цим М.Вебер зазначає, що поняття політики “має надзвичайно широкий сенс і охоплює всі види діяльності щодо самостійного керівництва”, і можна навіть говорити про “політику розумної жінки, яка прагне керувати своїм чоловіком” [8, с.644-646]. Вважається, що німецький мислитель обґрунтовував первинність влади відносно політики й держави, але можна сміливо стверджувати, що і первинність політики відносно держави, оскільки він визнає генетичний пріоритет політичних союзів, а, отже, і політики, перед державою.

Цікавою є думка французького політолога Ж.В.Лап'єра, згідно з якою як марксистська, так і веберівська концепції непридатні для операціонального визначення політичного, адже вони недостатньо універсальні: політичні явища в них зведені до одного з аспектів, існуючих у сучасних суспільствах. Ці концепції “поспішно прийняті в політичній науці та ґрунтовані на духовному й інтелектуальному впливові достатньо відомих авторів” [19, с.66]. Аналогічну оцінку Ж.В.Лап'єр дає концепції, сформульованій К. Шміттом, для якого відносини “друг – ворог” слугують конститутивною ознакою політичних відносин, сенсом існування політики. Це дає підстави політологам стверджувати, що згідно з підходом К.Шмітта, політика не має автономної соціальної сутності, оскільки в неї немає власної підвалини, субстрату.

Під цим же кутом зору Ж.В.Лап'єр оцінює й визначення біхевіористського стибу. В цілому він вважає, що усім розглянутим концепціям бракує визначеності, вони розширюють поняття політичного і втрачають усіляку специфіку. Політичній антропології, на його думку, “необхідно не осягати “сутність” чи “зміст” політики... за допомогою невідомо якої інтуїції, а виходити з поняття “політичне”, що встановлює межі об'єкта...” [19, с.65]. Проте, видається, досить складно визначити міру, маючи таке розмаїття уявлень про сутність і модифікації якості. У

той же час “політичне” – це акциденція соціуму, “суспільне” – акциденція суспільства. І все ж, для розв’язання поставленої задачі антропологічний підхід має особливе методологічне значення, бо потребує вивчення зумовленості політики природою людини як родової істоти, бачить її як форму, спосіб колективного існування людини.

Таким чином, аналіз сучасного стану проблеми дозволяє зробити **висновок**, що здійснені спроби дати універсальну дефініцію політики й політичного не можна вважати успішними, оскільки політика аналізується у традиційному полі, структурованому поняттями “влада” і “держава”. Акцент на дослідженні інституціонального рівня політики ототожнив системний аналіз даного феномена з аналізом політичної системи суспільства, а аналіз політичного процесу – з дослідженням виключно владних відносин, які створюють і відтворюють політичні інститути. Тому для того щоб провести демаркацію меж поля політики, необхідно уточнити онтологічні засади політики як соціального явища, побачити політику в структурі соціальної реальності, для чого необхідно осягнути співвідношення соціального й політичного. Всюдисущість політики та її невиводимість з буття влади й держави дозволяють її засади вбачати у специфічній, наділеній смислом комунікації суб’єктів, в якій вони задовольняють свої потреби й реалізують інтереси, формують себе і той соціальний світ, який, відчужуючись, починає протистояти їм. Але людина має розум для того, щоб, осягаючи закони буття, задавати вектор становлення соціальності, що буде їй не ворожою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гусев В.А. Консервативная политология Ивана Ильина / Гусев В.А. // Социс. – 1992. – №4. – С.64-70.
2. Философия власти. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 271 с.
3. Бауман З. Спор о постмодернизме / Бауман З. // Социологический журнал. – 1994. – №4. – С.70-71.
4. Капустин Б.Г. Что такое «политическая философия»? / Капустин Б.Г. // Полис. – 1996. – № 6. – С.83-96.
5. Зиновьев А.А. На пути к сверхобществу / Зиновьев А.А.. – М.: Центрполиграф, 2000. – 638 с.
6. Василькова В.В. Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации) / Василькова В.В. – СПб.: Изд-во «Лань», 1999. – 480 с.
7. Барсукова С.Ю. Приватное и публичное: диалектика диспозиции / Барсукова С.Ю. // Полис. – 1999. – №1. – С.137-147.
8. Вебер М. Избранные произведения / Вебер М. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
9. Касимов М.О. Топология социальной организации: онтологический аспект: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.11 / Касимов М.О. – Ижевск, 2002. – 19 с.
10. Григорьян Э.Г. Контуры «новой» методологической парадигмы для политики как науки и практики / Григорьян Э.Г. // Проблемы духовной и политической жизни (Философско-социологические аспекты): Сборник научных трудов кафедры политологии и социологии МПГУ. – М.: Изд-во МПГУ, 1996. – С.57-64.

11. *Лефтович А.* Уточненная концепция политики: Люди, ресурсы и власть / Лефтович А. // Зарубежная политическая наука: история и современность. Рефер. сборник. – Вып. 1. – М.: ИНИОН АН СССР, 1990. – С.192-196.
12. Политология: Энциклопедический словарь. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
13. *Пугачев В.П., Соловьев А.И.* Введение в политологию / Пугачев В.П., Соловьев А.И. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 447 с.
14. *Ильин М.В., Коваль Б.И.* Что есть политика и что – наука о политике. (Опыт нетрадиционного обзора) / Ильин М.В., Коваль Б.И. // Полис. – 1991. – № 4. – С.103-115.
15. Психология – политика – технология: Монография. – Екатеринбург: Изд-во Уральского юридического института МВД России, 2001. – 106 с.
16. *Гаджиев К.С.* Политическая наука / Гаджиев К.С. – М.: Сорос; Междунар. отношения, 1994. – 397 с.
17. *Шмитт К.* Понятие политического / Шмитт К. // Вопросы социологии. – 1992. – Т.1. – №1. – С.37-45.
18. *Кемеров В.Е., Керимов Т.Х.* Хрестоматия по социальной философии / Кемеров В.Е., Керимов Т.Х. – М.: Академический проект, 2001. – 576 с.
19. *Серета С.Н.* Политическая антропология Ж.-В. Лапьера / Серета С.Н.// Социально-политические науки. – 1992. – №4-5. – С.63-70.

ОНТОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ПОЛИТИКИ

Гетало Т.Е., Кузь О.Н.

В статье проведен анализ существующего дискурса политики и политического для прояснения эвристической траектории социально-философского определения указанных понятий. Доказано, что акцент на исследовании институционального уровня политики отождествил системный анализ данного феномена с анализом политической системы общества, а анализ политического процесса – с исследованием исключительно отношений власти, которые создаются и воссоздаются политическими институтами. Поэтому для того, чтобы провести демаркацию границ поля политики, необходимо уточнить онтологические основы политики как социального явления, увидеть политику в структуре социальной реальности, для чего необходимо осмыслить соотношение социального и политического.

Ключевые слова: политика, политическое, власть, политические отношения, социальные субъекты, субъектность.

ONTOLOGICAL BASIS OF POLITICS

Getalo T.E., Kuz O.M.

There has been carried out the analysis of the existing discourse of politics and political to clear up the evristic trajectory of the social-philosophic definition of the indicated concepts. It has been proved that the accent on the research of the institutional level of politics has identified the system analysis of the given phenomenon with the analysis of the political system of the society and the analysis of the political process has been identified exclusively with the research of the authority relationships which are created and recreated by the political institutions. Therefore to conduct the demarcation of the politics field margins it is necessary to define more precisely the ontological basis of politics as a social phenomenon to see politics within the structure of social reality. To realize this it is very important to comprehend the correlation between social and political.

Key words: politics, political, authority, political relationships, social subjects, subjectness.

УДК 316.285:343.23

канд. філос. н., доц. О.В.Ставицька

АЛЬТЕРНАТИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ КОНФЛІКТІВ: ЗАГАЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена аналізу проблем застосування альтернативних технологій, зокрема медіації, у кримінальній юстиції. Автор аналізує стан теоретичних розробок та практичної діяльності щодо даного питання як в Україні, так і в закордонних країнах. Виокремлюються позитивні та негативні аспекти відновлюваного правосуддя та проблеми його впровадження у правозастосовчу практику України. Надаються певні пропозиції щодо прискорення цього процесу.

Ключові слова: альтернативні технології, кримінальні конфлікти, відновлювальне правосуддя, медіація у кримінальних конфліктах, сторони конфлікту, соціальні наслідки застосування медіації

Актуальність теми. Євроінтеграційні процеси, які активно розвиваються сьогодні в Україні, з необхідністю потребують приведення у відповідність з традиціями європейського права системи національного законодавства. Одним з напрямків такої роботи виступає розробка моделей відновлювального правосуддя, яке розвивається вже протягом 25 років і відповідає ідеї гуманізації і демократизації не тільки суспільного життя взагалі, а й кримінального процесу і, особливо, інституту покарання. В останні роки тенденція боротьби зі злочинністю у переважній більшості країн світу, у тому числі в Україні, полягає у зниженні ступеня жорстокості покарання, що знайшло своє відбиття у новому Кримінальному кодексі України 2001 року.

Одним з важливих аспектів цієї проблеми виступає ідея залучення до розгляду кримінальної справи не лише традиційних її учасників, але і посередників та громадськості. Останніми роками цьому питанню присвячено досить багато різноманітних публікацій – від наукових статей до дисертацій і монографій [1]. В той же час **аналіз наукової літератури** показує, що українські правознавці, на жаль, приділяють явно недостатньо уваги цьому питанню: серед численних публікацій російських та західних авторів можна назвати лише окремі роботи вітчизняних фахівців, таких, як В.Т.Маляренка, В.Землянської та деяких інших [2]. Звісно, що такий стан справ не можна вважати сприятливим як з наукової, так із практичної точки зору. Саме ці міркування змусили автора звернутись до аналізу деяких аспектів використання альтернативних процедур у вирішенні кримінальних конфліктів та перспектив їхнього впровадження у вітчизняній правозастосовчій практиці.

Відновне правосуддя зародилося, або точніше, відродилося у Європі та Північній Америці у сімдесяті роки двадцятого століття. Втім, його розвиток базувався на вікових традиціях, що практикувалися у країнах Латинської Америки, Азії та першими народностями, що оселилися в Канаді та Новій Зеландії. Водночас істотний вплив на розвиток цього явища справило християнство, яке, власне, пізніше і визначило його практику. Першу спробу застосування відновного правосуддя було зроблено в Канаді 1974 року. Це стало результатом зусиль християнської групи менонітів, які були спрямовані на поширення практики християнських цінностей у системі кримінального правосуддя та використання добровольців з числа членів громади. Офіцер служби пробації, який був менонітом, запропонував судді у справі вандалізму, скоєного двома молодими правопорушниками, щоб вони зустрілися з 22 потерпілими і обговорили можливість щодо того, як відшкодувати скоєну шкоду. Суддя підтримав такий підхід, і в рамках наказу про пробацію два правопорушники зустрілися з основною групою потерпілих і погодилися, яким чином компенсувати їхні втрати.

У подальшому результатом перших успіхів використання цього підходу стала організація у 1975 році у містечку Китченері (Онтаріо) “Проекту з примирення між потерпілими та правопорушниками” з метою поширення цієї практики систематично, зокрема у справах, що стосуються замаху та завдання шкоди у випадках майнових злочинів. Потерпілі та правопорушники отримали можливість зустрітися один з одним, відновити стосунки та досягти примирення. Водночас, були і випадки, коли примирення просто не вдавалося. В подальшому було створено програми медіації між потерпілими та правопорушниками, які здебільшого були спрямовані на сам процес медіації, а не на примирення. Такі ініціативи поширилися в Канаді та США. У Європі програми відновного правосуддя почали впроваджувати на початку вісімдесятих років у Норвегії та Австрії. На даний час понад 80 країн в усьому світі використовують одну із форм відновного правосуддя у боротьбі зі злочинністю.

Потрібно відзначити, що у кримінальному праві закордонних країн примирення з потерпілим як підстава припинення кримінального переслідування, а отже, і звільнення від кримінальної відповідальності, використовується досить часто. У ряді закордонних країн поширилася така форма розв’язання кримінально-правових конфліктів, як медіація. При цьому сама медіація може виступати в різних варіантах. Так звана проста медіація, дуже подібна з російським видом звільнення від кримінальної відповідальності в зв’язку з примиренням з потерпілим, припускає визначену посередницьку процедуру з метою примирення потерпілого й обвинувачуваного при відшкодуванні останнім заподіяного збитку. Цей вид медіації закріплений, приміром, у ст. 41 КПК Франції 1958 р. (з наступними змінами і доповненнями). У зазначеній статті

говориться про право прокурора “до винесення рішення по публічному позову за згодою сторін прийняти рішення про медіацію, якщо він вважає, що така міра здатна забезпечити відшкодування шкоди, заподіяної потерпілому, покласти кінець конфлікту, що став наслідком злочинного діяння, і сприяти виправленню особи, що скоїла злочин”.

Російський варіант простої медіації, передбачений у ст. 76 КК РФ, також припускає відшкодування потерпілому заподіяної злочином шкоди і примирення з ним. Разом з тим кримінальне право Росії не передбачає посередницької процедури як діяльності з примирення сторін, здійснюваної спеціальними органами (суб'єктами). За законом російські правоохоронні органи в принципі не зобов'язані вживати які-небудь заходи для примирення потерпілого з обвинувачуваним, а повинні лише фіксувати факт такого примирення.

Що ж до України, то взагалі історія слов'ян свідчить, що примирення як спосіб вирішення конфліктів між людьми застосовувалось давно. Перші спогади про це належать ще до стародавніх форм судочинства. Праслов'янська лексика уже в VI столітті нової ери мала всі основні поняття, що відносяться до суду та судочинства [3]. У цей же час з'явилося поняття “необходимости заключать перемирие”. Виникнення примирення ще в древні часи, коли неоформлена і слабка держава ще не могла проникати і регулювати всі сфери суспільних відносин, свідчить про його природне виникнення. З розвитком суспільних відносин рішення про примирення різних посередників стають одним із найпоширеніших джерел звичаєвих норм [4], а пізніше були закріплені в законодавстві як судові процедури. Примирення та відповідні йому процедури зберігались протягом довгого історичного періоду, не тільки тоді, коли законодавство ще не було розвиненим, але й в подальшому. Якщо у стародавніх слов'ян примирення було закріплено звичаєм, наприклад, побратимство, то у XVIII-XIX ст. примирення було оформлено в законі у формі Совісного суду, який існував за правління Катерини II і Олександра I [5].

За радянських часів кримінальним законодавством також передбачалася можливість примирення потерпілого і правопорушника, але це можливо було тільки у справах приватного обвинувачення. Якщо ж звернутись до проблеми примирних процедур у кримінальному процесі сьогодні, то можна констатувати, що в Україні початок XXI століття відрізняється значним прискоренням впровадження саме практики (на відміну від теоретичних розробок) поширення програм медіації у кримінальному судочинстві. Хоча нині Україна перебуває лише на етапі формування вітчизняної моделі відновного правосуддя, вже з впевненістю можна констатувати, що необхідність запровадження інституту примирення (медіації) у вітчизняній системі права підтримується широким колом фахівців. Така підтримка ґрунтується, насамперед, на позитивних результатах практики застосування інституту примирення у багатьох країнах світу, які свідчать про його ефективність.

До того ж це відповідатиме загальній позиції України щодо гармонізації національного законодавства із законодавством Європейського Союзу, адже питанню примирних процедур присвячена низка рекомендацій і рішень Ради Європи, зокрема Рекомендації №R(99)19 “Про посередництво в кримінальних справах” від 15 вересня 1999 р., які є одним з основних документів Ради Європи щодо реалізації програм відновного правосуддя та Основоположного рішення Ради Європейського Союзу від 15 березня 2001 р. “Про місце жертв злочинів у кримінальному судочинстві” (2001/220/ЖНА), які наголошують на необхідності розвитку та впровадження програм відновного правосуддя в національні системи права.

Незважаючи на відсутність спеціального законодавства, Україна може похвалитися своїм власним досвідом застосування процедури медіації, який підтверджує високу ефективність застосування цього інституту під час вирішення конфліктів. Так, починаючи з 2003 року, активно проводяться експерименти у судах (зокрема у містах Києві, Харкові, Івано-Франківську, Автономній Республіці Крим та інших). Достатньо згадати про діяльність громадської благодійної організації “Український Центр Порозуміння”, яка в рамках проекту “Підтримка реформи системи кримінальної юстиції України: впровадження прийомів медіації”, що реалізується спільно з Генеральною Прокуратурою України, Національною академією прокуратури за фінансової підтримки Швейцарської агенції з розвитку та співробітництва, проводить цілу низку науково-практичних семінарів для працівників прокуратури у різних областях України, до яких залучаються обласні групи медіації, науковці, юристи-практики та представники громадськості [6]. Значним кроком на шляху впровадження та поширення альтернативних технологій став також Указ Президента України № 311/2008 від 8.04.2008 р. “Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» [7], яким затверджено Концепцію реформування кримінальної юстиції України.

У процесуальній літературі досить докладно розглядаються позитивні та негативні сторони примирних форм вирішення кримінальної справи (інакше – угоди про визнання провини) [8]. Не зупиняючись на аналізі всіх аспектів, відзначимо, що серед недоліків угод про визнання провини можна назвати можливе прагнення добиватися визнання підозрюваного за будь-якої ціни, висунення явно завищеного звинувачення, підрив статусу офіційного судочинства, неефективність пошуку доказів оперативно-слідчими органами, можливість помилкового зізнання звинуваченого тощо. Серед достоїнств спрощеного порядку вирішення справи через угоду про визнання провини називають: досягнення найкоротшим шляхом пом'якшення ворожнечі сторін у конфліктних ситуаціях; реалізацію однієї з головних функцій суду –

соціального умиротворення; економію ресурсів судів та органів звинувачення для використання їх для більш складних справ; концентрацію зусиль правоохоронних органів на розкритті тяжких злочинів тощо.

Крім того, аналіз західної літератури та практики використання програм примирення жертви і правопорушника (Victim Offender Reconciliation Programs – VORP) і програм медіації між жертвою і правопорушником (Victim Offender Mediation Programs – VOMP) дозволяє дійти наступних висновків щодо ролі альтернативних процедур у кримінальному судочинстві.

Програми примирення й інші аналогічні програми здійснюють персоналізацію злочину за допомогою медіатора, що пройшов спеціальну підготовку. Завдання медіатора, іноді професіонала, іноді громадського добровольця, полягає в тому, щоб поставити правопорушника і потерпілого віч-на-віч у рамках ретельно побудованої, добровільної і безпечної конфронтації. Медіатор займає позасудову, нейтральну позицію, не виносячи якого-небудь рішення і не диктуючи який-небудь результат. Він допомагає (здійснює фасілітацію) провести обговорення, під час якого потерпілі від злочинів одержують відповіді на питання, що лякають, але здатні принести полегшення (наприклад, “Чому ти зробив це зі мною?”), висловити правопорушнику свою думку з приводу того, що трапилось, і виробити примирний договір, відповідно до якого правопорушник компенсує заподіяний збиток. У каральному правосудді жертви злочинів найчастіше розглядаються як байдужі свідки процесу (якщо тільки їх не використовують як свідків). У відновлювальному ж правосудді вони наділяються повноваженнями головного учасника в розв’язанні конфлікту, пов’язаного зі злочином, зробленим проти них. Часто жертви повідомляють після примирення, що найголовнішим для них у цьому процесі була можливість якось вплинути на проблему злочинності, переконавши даного правопорушника більше не вчиняти злочин.

Правопорушники ж одержують у багатьох випадках унікальну можливість уникнути судового переслідування, оскільки вони беруть на себе відповідальність за вчинене і повинні відшкодувати заподіяний збиток. Замість того, щоб бути переданими суду, вони можуть допомогти визначити, як їм доведеться відповідати за скоєний злочин. На рівні людських взаємин, замість ізоляції і видалення від знання, до них приходить розуміння природи і наслідків шкоди, заподіяної ними іншій людині. Необхідні види захисту, що система карного судочинства дозволяє мати обвинувачуваному, включають як один з невдалих побічних ефектів тенденцію зосереджувати увагу правопорушника на різного роду механізмах захисту, показаннях свідків, слуханнях і судових розглядах, а не на самому злочині, скоєному обвинувачуваним. Обвинувачуваний стурбований тим, щоб одержати виправдання через

обставини, що виключають провину, чи тим, щоб одержати менш жорстке покарання. Ніхто не хоче бути покараним – це нормальна реакція. (Тут необхідно відзначити, що користь і доречність медіації в карному процесі засновані на презумпції провини обвинувачуваного в скоєному правопорушенні. Лише в дуже рідких випадках обвинувачуваний, щиро підтверджуючи свою невинність, а не просто вважаючи себе невинним, може залучатися до процедури медіації з особою, яка заявляє, що стала жертвою. Якщо обвинувачуваний не готовий взяти на себе відповідальність за скоєне правопорушення, йому доведеться скористатися правом на презумпцію невинності.) У процесі медіації правопорушники одержують також можливість просити про прощення й одержувати його. Найбільша користь для правопорушників, можливо, міститься в емоційному і психологічному звільненні від образу “правопорушника” чи “злочинця”, що дає виправлення заподіяної шкоди. Почуття подібного “звільнення” зазвичай не відбувається після того, як правопорушник поніс покарання без реституції і примирення. Багато хто з “реабілітованих” правопорушників говорить після відбування покарання, що недостатньо просто “сплатити свій борг перед суспільством”. Вони продовжують відчувати потребу вибачитися і виправити свою провину перед жертвою злочину. Це для них необхідний елемент відновлення самоповаги.

Сьогодні переваги і користь програм примирення широко визнані і документально підтверджені. У США, Канаді, Великій Британії, Європі, Австралії і Південній Африці діє більш 200 програм примирення. Досвід здійснення цих програм і статистика свідчать:

1) примирення дійсно відбувається приблизно в 2/3 справ, переданих у програми примирення. У більшості справ, що не увінчалися примиренням, жертва злочину відмовилась від участі. Досить часто сам правопорушник воліє мати справу із суддею, а не з потерпілим від скоєного ним злочину. Фахівці, що здійснюють програми примирення, у ряді випадків відмовляються від проведення медіації у справі на підставі проблеми гарантій безпеки жертви злочину;

2) більш 90% справ, до яких застосовувалася програма примирення, завершилися договором про відшкодування збитків і контрактом. Відшкодування збитків може здійснюватися у формі грошової компенсації, чи відновлення або заміни ушкодженої чи украденої власності, якої-небудь роботи, виконуваної для потерпілого, чи в яких-небудь інших формах – єдиним обмеженням є власна творча фантазія сторін і медіатора. Контракти між жертвою злочину і правопорушником, що припускають продовження відносин, часто включають умови щодо дотримання чи, навпаки, ухиляння від певної поведінки. У ряді випадків єдине, чого хоче жертва злочину після зустрічі з правопорушником, це одержати вибачення й обіцянку більше ніколи так не робити. Контракти, укладені з неповнолітніми правопорушниками, як правило, містять певні

умови щодо школи (наприклад, повернутися в школу, закінчити чи одержати освіту, отримувати оцінки не нижче середньої);

3) серед справ, що увінчалися підписанням примирного (реституційного) контракту, більш 95% контрактів були успішно виконані протягом одного року після медіації. Фахівці програм примирення здійснюють контроль за виконанням контрактів і, при необхідності, організують додаткові зустрічі-медіації для того, щоб гарантувати виконання умов чи внести зміни в умови контракту. Аналіз судової практики відшкодування збитку за вироком показує, що відповідне відшкодування відбувається в 30% випадків. Причина такої великої розбіжності, можливо, пов'язана з тим, що правопорушники, що укладають примирний договір, ставляться до нього як до свого договору. Судові вирoki, що припускають відшкодування збитку, найчастіше розглядаються скоріше як покарання і як обов'язок підсудного. Інша причина, можливо, пов'язана з тим, що процес медіації, на відміну від відшкодування за вироком, спрямований на створення такого примирного договору, який правопорушник ймовірно може виконати. Спеціальна підготовка медіаторів дозволяє спрямувати переговірний процес таким чином, щоб право на одержання компенсації з боку жертви злочину було урівноважено потребою правопорушника дати реальні зобов'язання;

4) 75% жертв злочинів і 65% правопорушників, що брали участь у програмах примирення, говорять, що вони задоволені тим, як система карного правосуддя розглянула їхню справу; 85% як потерпілих, так і правопорушників, що беруть участь у медіації, відзначають справедливість результату, досягнутого по їхній справі. В той же час, як правило, менш 40% жертв злочинів і менш 20% правопорушників говорять про почуття справедливості і задоволення результатом у тих випадках, коли справа не проходила процедуру примирення;

5) з'являється усе більше свідчень (хоча вони все ще мають попередній характер), що показують: набагато менше імовірність того, що правопорушники, які пройшли через процедуру медіації з жертвами своїх злочинів, знову повернуться в злочинний світ, у порівнянні з правопорушниками, поведження з якими мало традиційний характер. Статистика програм примирення в США свідчить, що рівень рецидивізму серед правопорушників, що пройшли через програми примирення, не перевищує 10%. Багато сучасних досліджень показують, що правопорушники, у цілому, відчувають каяття совісті після здійснення злочину, їхня реакція виявляється або у вигляді спроби відновити відносини за допомогою каяття і реституції, чи у вигляді прагнення виправдати свою неправомірну поведінку. Є й інші реакції. Але саме бажання покаятись, знайти примирення й одержати прощення є зазвичай вихідною реакцією, що, якщо її не задовольнити, призводить до виправдання вчиненого. Так, багато правопорушників, не маючи можливості визнати свою провину, висловити каяття й одержати

прощення, починають виправдувати свій злочин, звинувачуючи в ньому саму жертву, чи суспільство, чи кого-небудь ще. Тому для багатьох правопорушників примирення в кримінальних справах виконує функції виправного процесу, на відміну від в'язниць, що настільки евфемістично називають "виправними установами".

Зіштовхуючись з реальними людськими наслідками зроблених діянь і відчуваючи відповідальність перед потерпілим від злочину, у процесі примирення у правопорушника зароджується "почуття симпатії" до жертви, що може запобігти здійсненню нового злочину. Ніякі інші методи, застосовувані щодо починаючих злочинців у карному правосудді, не мають такого великого потенціалу для запобігання їхньої подальшої карної "кар'єри".

Таким чином, застосування процедур відновлювального правосуддя психологізує кримінальний процес, а також надає значно більших можливостей щодо застосування теоретичних положень та технологій конфліктології.

Безумовно, не можна абсолютизувати використання примирних процедур у кримінальному судочинстві. Найбільше можливостей вони мають при розв'язанні справ приватного звинувачення та нетяжким злочинам, оскільки у такому випадку не суперечать принципам публічно-змагального кримінального процесу. В той же час слід підкреслити, що в українському кримінальному судочинстві, на жаль, примирні процедури ще не набули належного поширення, вони залишаються скоріше науковою метою, предметом обговорення фахівців, а їхнє поширення не передбачене навіть у проекті нового КПК, що значно звужує можливості конфліктологічної науки у зменшенні конфліктності процесуальних відносин.

Висновки. Подальша робота у напрямку впровадження відновлювального правосуддя та медіації у вітчизняній кримінальній юстиції повинна передбачати, як мінімум, наступне: по-перше, розпочати наукову підготовку до забезпечення розроблення законів та інших нормативних актів, у яких будуть закріплені не тільки самі процедури, необхідні для врегулювання спорів, але й вимоги до так званих медіаторів – людей, що мають спеціальну (найчастіше юридичну) освіту і навички психолога; по-друге, використовуючи досвід російських та західних колег, а також вітчизняних груп медіації, які існують в Україні, розпочати розробку та впровадження програм медіації для роботи перш за все з неповнолітніми правопорушниками, а також поступове їхнє впровадження у практику розслідування справ приватного звинувачення; по-третє, було б доцільним, на наш погляд, створити координаційну раду при Міністерстві юстиції, яка б опікувалась проблемами впровадження примирних процедур у кримінальному судочинстві і координувала як наукові дослідження у цій сфері, так і практичну роботу різних структур. Реалізація цих заходів, на наш погляд, може стати одним з кроків на

шляху вирішення багатьох проблем кримінальної юстиції у напрямку її лібералізації та відповідності сучасним європейським і світовим стандартам.

Відновлювальне правосуддя не проголошується панацеєю, але воно могло б допомогти зменшити навантаження на систему карного судочинства через впровадження концепції компенсації шкоди, виведення певних справ із системи карного правосуддя, підвищення участі у процесі жертв, правопорушників та членів громади і вироблення поважного ставлення до них. Заохочення людей до поваги один до одного та до вирішення конфліктів, у разі їхнього виникнення, на відновлювальних засадах є двома з найважливіших шляхів розбудови справедливого та гуманного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Андреев В.И.* Конфликтология: Искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов / Андреев В.И. – Казань, 1992; *Гришина Н.В.* Психология конфликта / Гришина Н.В. – СПб., 2000; *Ковальчик П., Малиева Н.* Предупреждение и разрешение конфликтов / Ковальчик П., Малиева Н. – М., 1994; Конфликтология / [под ред. А.С.Кармина]. – СПб., 1999; *Ламм А.А.* В разрешении конфликта необходим посредник / Ламм А.А. // Бюллетень клуба конфликтологов; [под ред. Б.И.Хасана]. – Красноярск, 1991. – Вып. 1; *Насырова В.* Посредничество в урегулировании правовых споров в США / Насырова В. // Государство и право. – 1997. – № 5; *Ниренберг Д.* Маэстро переговоров / Ниренберг Д. – Минск, 1996; *Сергоманов П.А., Хасан Б.И.* Кто такой посредник? / Сергоманов П.А., Хасан Б.И. // Бюллетень клуба конфликтологов; [под ред. Б.И.Хасана]. – Красноярск, 1991. – Вып. 1; *Симонова Е.А.* Примирение с потерпевшим в уголовном праве России: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Симонова Е.А. – Саратов, 2002; *Усс А.В.* Примирение вместо наказания (как течение в правоприменительной практике) / Усс А.В. // Правоведение.–1990. – № 6; *Ценева В.В.* Освобождение от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ценева В.В. – Томск, 2002.

2. *Маляренко В.Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: Теорія, історія і практика: монографія / Маляренко В.Т. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004; *Землянська В.* Запровадження відновлюючих підходів: зміна поглядів на кримінальне судочинство / Землянська В. // Право України. – 2003. – №10; *Жмудь В.* Запровадження процедури медіації (примирення) у законодавстві України / Жмудь В. // Юридичний журнал. – 2008. – №6 тощо.

3. *Брицин М.А.* Из истории восточнославянской лексики / Брицин М.А.. – К., 1965. – С.83-95.

4. *Гальперин С.Д.* Очерки первобытного права / Гальперин С.Д. – СПб., 1893.

5. *Троицин К.* История судебных учреждений в России / Троицин К. – СПб., 1893.

6. <http://www.rj.org.ua>

7. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року “Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів”: Указ Президента України № 311/2008 від 8.04.2008 р. // Офіційний Вісник України. – 2008. – № 27. – Ст. 838.

8. *Маляренко В.Т.* Реформування кримінального процесу України в контексті

європейських стандартів: Теорія, історія і практика: монографія / Маляренко В.Т. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре”, 2004. – С.471; Рустамов Х.Ц. Уголовный процесс. Формы / Рустамов Х.Ц. – М., 1998. – С.83; Калиновский К.Б. Законность и типы уголовного процесса: дис. ... канд. юрид. наук / Калиновский К.Б. – СПб., 1999. – С.93-97 тощо.

АЛЬТЕРНАТИВНЫЕ ТЕХНОЛОГИИ РАЗРЕШЕНИЯ КРИМИНАЛЬНЫХ КОНФЛИКТОВ: ОБЩИЙ АНАЛИЗ

Ставицкая О.В.

Статья посвящена анализу применения альтернативных процедур разрешения криминальных конфликтов. Раскрывается сущность идеи восстановительного правосудия, история его возникновения и состояние на сегодняшний день в Украине. Анализируются положительные и отрицательные стороны использования медиации при разрешении криминальных конфликтов, в частности, автор указывает на такие положительные моменты, как возможность выбора медиатора самими сторонами, неформальность процедур, принятие решений только по согласию сторон и др. Особое внимание уделяется анализу социальных последствий применения медиации для сторон преступления.

Ключевые слова: альтернативные технологии, криминальные конфликты, восстановительное правосудие, медиация в криминальных конфликтах, стороны конфликта, социальные последствия применения медиации

ALTERNATIVE TECHNOLOGIES FOR CONFLICT RESOLUTION: GENERAL ANALYSES

Stavytska O.V.

The article is dedicated to analyses of alternative procedures for criminal conflicts resolution. The essence of term "recovering justice", its history and present day state in Ukraine are discussed. Positive and negative aspects of mediation process in criminal cases are analyzed. Namely, author emphasizes such positive moments as freedom of choice of mediator by parties to conflict, informality of procedures, decision making only by common assent etc. Special accent is made on social consequences of mediation for parties to conflict.

Key words: alternative technologies, criminal conflicts, recovering justice, mediation process in criminal cases, parties to conflict, social consequences of mediation

УДК 130.2

канд. філос. н., доц. І.Д.Загрійчук

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ І НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ

Предметом дослідження в даній статті є людська екзистенція в контексті національної ідентичності в умовах глобалізації. Аналізується буття в часі, характер сучасних змін, відстоюється цінність національної екзистенції.

Ключові слова: національна ідентичність, екзистенція, глобалізація.

Сучасний етап історичного розвитку характеризується високим динамізмом. Ескалація змін настільки стрімка, що навіть мобільні за характером індивіди дивуються тому, що відбувається. Хтось милується, хтось бентежиться, спостерігаючи трансформації, але практично жодного байдужого. Всі захоплені виром змін. Захоплені не лише як спостерігачі, як сторонні – захоплені самим процесом. Вони в ньому. Кожен із нас не лише усвідомлює динамізм, не лише “бавиться” ним у свідомості – практично всі ми стали заручниками цих змін, від яких не ухилитись, не сховатись. Ніде пересидіти, ніде перечекати. Все захоплено хвилею інтеграції, процесом глобалізації.

Проблеми, що виникають в руслі цих змін, не лише складні, але й серйозні, надто серйозні. Вони не лише серйозні, але й суперечливі. Від їхнього вирішення залежить доля не якоїсь однієї частини світу, а всієї цивілізації, всієї планети. Та, навіть, якби на карту була покладена доля тільки якоїсь частини ойкумени, проблема від того не була б менш тривожною, а її вирішення до певної міри трагічним. Трагічним тому, що вже сьогодні видно, як реалізується глобальний сценарій розвитку потужними державами світу. Кидається у вічі брутальність, з якою ставляться “режисери” світової драми до слабких та залежних держав, до суспільств, які утворили ці держави. На останніх практично не звертають особливої уваги. Марним було б зараз твердити про необхідність іншого ставлення до аутсайдерів без окреслення способів та засобів, з допомогою яких ситуацію можна змінити. Без виявлення шляхів подолання сучасної світової асиметрії твердження про необхідність інших відносин між спільнотами було б простим заклинанням і виглядало б дуже наївним. Суспільствознавство не має права бути наївним, навіть якщо воно й виробляє загальні принципи, які важко реалізувати практично.

Особливістю сучасного етапу глобалізації є те, що вона “не знищує, а посилює світову нерівність, збільшує диспропорцію багатства і бідності, сили і слабкості, центру і периферії. Протидія глобалізації стала однією з форм прояву етнонаціональних конфліктів, міжнародного тероризму. Процеси глобалізації підкоряються своєрідному закону інверсії: перетворення глобалізму на етноцентризм, наднаціонального в субнаціональне, космополітизму в племінний сепаратизм” [1, с.240]. Іншими словами, “лідери” глобалізації породили, самі того не бажаючи, явища, які прагнуть подолати. І знову ж, проблема в тому, чи надійні засоби ними обрані, чи не виникають негативні феномени сучасної глобалізації поза свідомістю глобалізаторів, чи усвідомлюють провідні держави і їхні лідери наслідки своєї діяльності, чи остання розгортається стихійно? Адже проблема полягає не лише в тому, що певна частина населення слаборозвинених країн протестує в рядах антиглобалістів активно, але й, якщо так можна висловитись, пасивно, чи то пак, стихійно, шукаючи кращої долі в розвинених країнах, чим створює проблеми з так званою незаконною міграцією. А далі ще більше. “В

системі глобального мегаринку через руйнування традиційних економічних систем, звуження поля державних можливостей управління і впливу на економіку страждають багато галузей індустрії і сільського господарства, в тому числі і в країнах-“чемпіонах глобалізації”. Втеча капіталів у зону дешевої робочої сили, наводнення місцевого ринку імпортованими товарами за демпінговими цінами являють загрозу основам національної економіки розвинених країн“ [1, с.240]. Отже, проблеми глобалізації – це не лише проблеми “ображених”, аутсайдерів, це проблеми всіх, всього людства, незалежно від того, кому сьогодні розвиток приніс вигоду, а кому проблеми. Становлення глобального світу є загальною проблемою, якщо на нього дивитись історично, бачити його не лише сьогодні, але й прогнозувати майбутнє, якщо про це майбутнє піклуватись. Адже майбутнє може бути для всіх, або для нікого. Невирішення глобальних конфліктів може призвести до втрати майбутнього цивілізації взагалі, а тому в розв’язанні проблем зацікавлені всі. Як писав з цього приводу Поль Рікер, “людство, взяте як одна сукупність, входить в еру унікальної планетної цивілізації, що водночас дає змогу всім досягти гігантського поступу і ставить перед усіма неймовірно складне завдання – як зберегти свою культурну спадщину і пристосувати її до нової реальності” [2, с.292]. Саме так – зберегти культурну спадщину і пристосувати її до нової реальності, до ситуації, що породжена процесами глобалізації, тому що всі проблеми, які необхідно вирішувати, це проблеми культури, проблеми здатності людини усвідомити як виклики історії, так і завдання, які необхідно виконати, щоб ці виклики подолати. Розв’язати проблеми, породжені глобалізацією, можна лише попередньо усвідомивши їх. А сутність усвідомлення полягає у визнанні глобалізації як процесу, що необхідно відбувається разом з диференціацією, з переформуванням як самих складових цілого, так і відносин між ними.

На сьогодні досить написано про глобалізацію і її прояви в економічному та політичному існуванні суспільств [3]. Чимало праць присвячено культурному аспекту глобалізації [4]. Менше, на наш погляд, як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі приділяється уваги людській екзистенції в умовах трансформації культурних світів. Написане на цю тему здебільшого присвячене екзистенціальним проблемам взагалі, тоді як людська екзистенція вимагає свого аналізу в контексті глобальних змін. Філософія постмодернізму частково відгукнулась на вказану проблематику, вона зробила предметом свого аналізу часткове, партикулярне, окреме, але до певної міри в тіні, знехтуваною залишилась суспільна природа людини. Абсолютизація постмодернізмом індивідуального не дає можливості адекватно усвідомити трансформацію екзистенціальних почувань нашого сучасника, оскільки нехтує зв’язком цих почувань з глобальним цілим. Саме тому

предметом і **метою** даного дослідження є людська екзистенція крізь призму національної ідентичності в умовах глобалізації.

Виникли проблеми глобалізації не без участі людини, людиною ж і здійснюється їхнє усвідомлення. І хоч якими важливими не є безособові, деперсоніфіковані відносини у суспільстві, скидати з терезів роль конкретної людини, її внутрішній світ, де брунькуються начала належного, де зароджується дія, що змінює світ, не варто. Більше того, увага до внутрішнього світу, його аналіз повинні стати основою у вивченні суспільних відносин, навіть коли останні складаються як глобальні, навіть коли остаточно вони втрачають особистісне забарвлення через винесення індивідуальних почувань та думок у публічну стихію.

Серед багатьох проблем, що породжені глобалізацією, нас цікавить людська екзистенція, буття людини в часі. Сам часовий вимір людського буття вказує на перманентність змін, які відбуваються з людиною. І все ж до певного часу плінність людського буття корелювалась усталеністю, певною тривкістю існування. Останнє містило в собі константи, які протягом життя низки поколінь практично не змінювались. Це вкорінювало індивідів, зміцнювало їхню мораль, робило впевненими. Впевненість формувалась під впливом усвідомлення незмінності важливих для індивіда форм колективного існування. Вже якщо кожному з нас судилось бути тимчасовим на цій землі, то спільнота, до якої я належу, житиме у віках. Я продовжу себе в дітях, а вони продовжать життя спільноти самі і через своїх дітей – так або приблизно так думали попередні покоління. Теперішній стан речей призвів до “життєвої дезорієнтації”, як писав ще Ортега-і-Гассет. У світі відбулись такі зрушення, “коли великі цілі, що вчора надавали ясну архітектоніку нашому життєвому простору, втратили свою чіткість, привабливість, силу і владу над нами, хоча те, що покликано їх замінити, ще не досягло очевидності і необхідної переконливості. В подібну епоху оточуючий нас простір здається зруйнованим, хистким, таким, що гоїдається навколо індивіда, кроки якого також робляться невпевненими, тому що захитані і розмиті точки відліку. Сам шлях, ніби виповзаючи з під ніг, набуває хиткої невизначеності” [5, с.264].

Про що мова? Сказане безпосередньо стосується суспільної сутності людини. Завжди, впродовж усієї історії індивіди гуртувались у спільноти. Ці спільноти були різними за характером відносин між індивідами, але вони завше були спільнотами. Тільки в них і через них відбувалось формування конкретно-історичних особистостей. Сьогодні загроза нависла над звичними формами людського існування, які складались віками, до яких люди звикли. По суті загроза виникла для людини в тій її конкретно-історичній іпостасі, якою вона є, якою вона себе бачить і якою вона хоче бути. Мова, отже, йде про ідентичність індивідів, про ті форми уподібнення себе іншим, які практикувались індивідами в недалекому минулому.

На сьогоднішній день найпоширенішою формою культурної ідентифікації є національна тожсамість. Нація як історична спільнота має все для формування особистості. Вона постає певною соціокультурною цілісністю, через яку індивіди соціалізуються у найвищому розумінні цього слова. Національна спільнота стосовно окремих осіб є тим загальним, що перевершує одиничне існування як в просторі, так і в часі. Вона є скарбом для кожного окремого індивіда, його багатством, тим, що піднімає життя людської істоти над скінченністю, смертністю, надає існуванню сенс. Національне, іншими словами, будучи загальним щодо окремої людини, складає її сутність, виступає її основою. Формуючись у національному середовищі, людина засвоює суспільне у національній формі. Остання ж є змістовною. Вона настільки зрощена зі змістом, що відокремити її від останньої дуже важко, а часто практично неможливо. Ностальгічні почування викинутих в інонаціональний простір, не важливо з якої причини, добровільно чи примусово, якраз є свідченням такого зрощення.

Сказане вписується у сучасне розуміння культури, яка трактується ширше, ніж *ratio*. Культура є підложжям раціонального, вона містить у собі не лише раціональні, але й позараціональні моменти. В ній досить багато неусвідомленого, непомисленого, стихійного. А це означає – зрощеного, синкретичного, безпосереднього. Зрощення форми і змісту в культурному бутті людини веде до безпосереднього переживання нею своєї суспільної сутності. Навіть, не звітуючи собі в цьому, не замислюючись над характером і природою своїх вчинків, індивіди діють суспільним чином. Їхня суспільність є “природною”, стихійною. Загальне, хоч воно і неусвідомлене, не лише присутнє, але й складає основу індивідуального. В реальних вчинках це загальне проявляє себе як вартісне індивідуальне, як найцінніше в індивідуальному.

Для того, щоб сказане, певною мірою, вивести й обґрунтувати, варто звернутись до найпростіших форм колективної ідентифікації, до тих духовних формоутворень, в яких загальне, суспільне стало сутністю індивідуального, стало його найбільшою цінністю, перетворилось на той феномен, який частіше важить більше, ніж особисте існування. Родинні стосунки в їхньому найбільш повному, розгорнутому побутуванні є чи не найкращим прикладом, який доводить суспільний характер будь-якого індивіда. Теплі, довірливі відносини в сім'ї, турбота про іншого, яка часто перевершує піклування про самого себе є найкращим свідченням небов'язковості теоретичного знання, щоб діяти суспільно, чинити в інтересах іншого. Індивід виходить за свої власні межі у стосунках з іншими і якраз в цих стосунках він реалізує і проявляє себе як індивідуальність, як екзистенція. У повсякденних, екзистенціальних стосунках реалізується загальна сутність індивідів. Екзистенціальне – це не лише особисте, індивідуальне, виключно одиничне. Екзистенціальні почування притаманні всім і вже тому вони мають спільне, належать

багатом. Саме завдяки такому характеру “екзистенціалів” став можливим екзистенціалізм як філософська течія, яка в особі своїх представників, особливо М.Гайдеггера, спромоглась концептуалізувати принципово непонятійний характер людського буття.

Так що ж все-таки відбувається з людиною в бурхливому процесі глобалізації? Які нові моменти з’являються в людській екзистенції? Продовжуючи сказане попередньо, слід підкреслити, що всі зміни є такими, тобто змінами, коли вони не руйнують основу, яка дозволяє цим змінам продовжуватись. Змінами ми називаємо такі трансформації, які ще можна зафіксувати як процес формотворення. А творення форм, як відомо, має місце там, де є можливість і потреба оформити зміст. Змістом в останньому випадку виступає те неперервне загальне, яке виконує роль основи для даної форми розвитку.

Вище нами вже підкреслювалась усталена думка про те, що такою загальною основою для існування індивіда є його суспільна сутність, його належність до історичної спільноти, в нашому розумінні – належність до нації як до соціокультурного утворення. Виходячи з цього, **висновок** буде полягати в наступному. Зміни, які з нами відбуваються, слід диференціювати, адже вони бувають різними і роль цих різних змін в історичному розвитку людини також є різною. Якщо сказане екстраполювати на предмет нашої розмови, то кидається у вічі те, що багато чого з того, що відбувається в процесі глобалізації під сучасну пору є руйнівним для людини, руйнівним для її подальшого розвитку і прогресу. Більше того, дехто навіть схильний трактувати окремі явища глобалізації як згубні для самозбереження людини, а не лише для її вдосконалення.

Таким чином, ми прийшли до того, що зафіксували ще одну важливу деталь. В процесі глобалізації змінився характер самих змін. Ота бурхливість, динамізм, про які мова йшла вище, свідчать про нову якість змін, про нову швидкість у змінах, яка ламає звичні межі уявлень про них. Часто людина виявляється не готовою до карколомних культурних перетворень. Перетворюючись, змінюючись у процесі адаптації до нових умов існування вона іноді втрачає ґрунт під ногами, відривається від нього, “зависає”, що сприймається як руйнація світу, його заперечення і відкидання. Відбувається щось подібне, що мало місце у галузі фізики з появою теорії відносності, яка, як здавалось, заперечує закони механіки, сформульовані в межах теорії Ньютона, навіть руйнує їх. Чи не те саме маємо сьогодні, коли сутність глобалізації в культурній сфері, а значить, у сфері людської екзистенції, трактується як нівеляція, уніфікація і навіть руйнація таких “пережитків” минулого, як національна ідентичність. По суті такий підхід руйнує одну з важливих складових становлення загальної людської сутності. Як добре сімейне виховання є надійною основою формування громадянина, так належне національне самоусвідомлення є підставою істинного розуміння і коректного

ставлення національно свідомої людини до представників інших національно-культурних спільнот. А останнє є необхідною передумовою неконфліктного зближення культур і цивілізацій, що повинно призвести до нової фази інтеграції, до становлення всесвітньої єдності, бажаної і вигідної всім, а не окремим політичним і економічним групам чи суспільствам. Суспільна сутність людини вимагає під сучасну пору подальшого вивчення, поглибленого аналізу, розгляду її в контексті сучасних змін. Те, що про неї можна сказати уже тепер, не вдаючись у деталі, це зафіксувати її складний, диференційований, ієрархізований характер, де кожна ланка є необхідною у формуванні нашого сучасника. Проблема полягає лише в узгодженості всіх її складових, гармонізації останніх, де кожна з них є питомою і займає своє, належне їй місце в структурі особистості. Як теорія Ейнштейна не “скасувала” теорію Ньютона, а лише окреслила її межі, дала можливість усвідомити межі істинності законів механіки, так понятійне осмислення процесів глобалізації повинно дати відповідь на питання про межі національного в рамках всесвітнього, про його вартісність в існуванні індивіда культури.

Отже, бурхливі зміни, що супроводжують сучасні процеси глобалізації, зробили явними важливі моменти національної ідентичності, а саме: окреслили межі національного в контексті світового цілого. Якщо раніше, в умовах відносної автаркії розвитку національних спільнот, через те, що перетинання кордонів між спільнотами не було масовим, свідомість цих меж не могла сформуватись, адже кордони, образно кажучи, роз’єднували. Тепер же, через частий перетин кордонів, причому перетин масовий та щоденний, є можливість глибшого усвідомлення національно-культурної ідентичності як своєї, так і чужої, оскільки кордони між державами вже не лише роз’єднують, але й об’єднують. Буття на пограниччі національних культур створює можливості для усвідомлення неабсолютності національної належності. Останнє означає, що індивід, усвідомивши межу свого національного Я, неминуче повинен визнати представника іншої культури, його право на самобутність. З такого усвідомлення починається спільне творення нової всесвітньої єдності.

На нашу думку, глобалізація не стирає кордонів між націями, вона їх скоріше проявляє, робить явними. Тому культурна політика покликана здійснюватись в контексті такого розуміння. Адже свідоме покладання завдання з нівеляції національних особливостей не лише не сприяє творенню глобального світу, але й гальмує цей процес, оскільки провокує національні рухи, які ставлять собі за мету відособлення від інших, дистанціювання від них.

Та крім сказаного, руйнування національно-культурних світів має негативні наслідки і щодо людської екзистенції. В чому і як це проявляється? Щоб відповісти на це питання, варто поглянути на критичні періоди в історії різних народів, на ті часи, коли в суспільстві

відбувались кардинальні зрушення, здійснювалась ломка суспільних устоїв. Як правило, в суспільствах, де збереглися національні традиції, такі переходи відбувались менш болісно, суспільство проходило через такі випробування з меншими втратами. Сучасні суспільства споживання, часто не бажаючи цього, сформували матеріальну доміную в поведінці індивідів, яка, у свою чергу, руйнує ті передумови, реалізація яких і призвела до його появи. Як споживацтво, так і асиметрична глобалізація ведуть до притлумлення глибинних, екзистенціальних почуттів, які залишаються найглибшими чинниками людської активності.

Збереження національної екзистенції в умовах глобалізації означає бережливе ставлення до звичаїв, до моралі, яка і є ніщо інше як закріплена звичка діяти не на шкоду іншим і від цього отримувати насолоду, насолоду від прояву власної гідності, від пошанування гідності іншого. Та й сама культура є способом існування індивіда серед собі подібних, способом, в якому і проявляється людська екзистенція. Без збереження національності неможливо зберегти найглибші джерела, в яких зароджується людське ставлення до світу в цілому і до собі подібних. Інша справа, що людська екзистенція як і національність, як і все інше, що знаходиться “під сонцем”, не є абсолютом. Усі ці утворення, і не лише вони, мають свої межі, вони обмежені і як такі містять в собі тенденцію до виходу в інше, до виходу поза власні межі. В інтересах істинної глобалізації зберегти національно-культурну ідентичність, свідому самої себе. Таким чином, національна ідентичність є важливою умовою формування людини доби глобалізації і як така вимагає подальшого вивчення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алжан К.У. Глобализация: осмысление проблем национальной государственности / Алжан К.У. // *Философия и будущее цивилизации: тезисы докладов и выступлений IV Российского философского конгресса (Москва, 24-28 мая 2005 г.)*. – М.: Современные тетради, 2005. – Т.3. – С.239-240.
2. Рікер П. Історія та істина / Рікер П. – К., 2001.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Бауман З. – М.: Весь мир, 2004. – 185 с.; Бек Ульрих. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию / Бек Ульрих; [пер. с нем.]. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 153 с.; Кувалдин В.Б. Глобализация и рождение мегаобщества / Кувалдин В.Б. // *Практична філософія*. – 2001. – №2. – С.3-23; Павленко Ю.В. Україна в системі глобальної цивілізації / Павленко Ю.В. // *Практична філософія*. – 2001. – №2. – С.224-236; Панарин А.С. Искушение глобализмом / Панарин А.С. – М.: Русский национальный фонд, 2000. – 381 с.
4. Джессика С.Е. Гиноу-Хехт. Влияние американской культуры – с точки зрения европейца: <http://usinfo.state.gov/journals/itgic/0206/ijgr/gienowhecht.htm>; Краснодембський З. На постмодерністських роздоріжжях культури / Краснодембський З. – К.: Основи, 2000. 132 с.; Ричард Пеллз. Является ли американская культура “американской”? : <http://usinfo.state.gov/journals/itgic/0206/ijgr/pells.htm>; Толстых В.И. Глобализация в социокультурном измерении / Толстых В.И. // *Практична філософія*. – 2001. – №2. –

C.23-72.

5. *Ортега-и-Гассет Х.* Тема нашего времени / Ортега-и-Гассет Х. // Сознание европейской культуры XX века. – М.: Политиздат. – С.264-267.

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ И НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ

Загрийчук И.Д.

Предметом исследования в данной статье является человеческая экзистенция в контексте национальной идентичности в условиях глобализации. Анализируется бытие во времени, характер современных изменений, отстаивается ценность национальной экзистенции.

Ключевые слова: национальная идентичность, экзистенция, глобализация.

GLOBALIZATION AND THE NATIONAL-CULTURAL IDENTITY

Zagriyuchuk I.D.

The subject of investigation in the present article is the human existence in the context of the national identity under conditions of globalization. The author analyses the objective reality in time, the character of modern changes, upholds the importance of the national existence.

Key words: national identity, existence, globalization.

УДК 327.51+327.82

канд. політ. н., доцент О.В.Шевчук

РОСІЙСЬКО-КИТАЙСЬКЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЯК ФОРМУЮЧИЙ ФАКТОР ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ США ЩОДО КНР В ПОСТБІПОЛЯРНИЙ ПЕРІОД

У статті здійснена спроба аналізу російсько-китайського співробітництва як дієвого фактору впливу на формування зовнішньополітичної стратегії США щодо КНР в постбіполярний період. На основі сучасної методології політичної науки висвітлюються фактори зближення у взаємовідносинах РФ – КНР, КНР – США, а також існуючі конфліктогенні проблеми в механізмі взаємовідносин США – КНР – РФ. З урахуванням визначальних тенденцій політичного розвитку Азійсько-Тихоокеанського регіону прогнозується подальша модернізації російсько-китайського співробітництва як фактора впливу на механізм взаємовідносин США – КНР.

Ключові слова: США, КНР, зовнішньополітична стратегія, національна безпека, стратегічні орієнтири

І Євразія, і Азійсько-Тихоокеанський регіон є зонами, де американські інтереси, як і досі, тісно переплітаються – за всієї їхньої різновекторності – з інтересами найбільшої євразійської держави Росії і найбільш густонаселеної країни світу КНР. І якщо на євразійському просторі за останні два десятиліття відбувалися всі основні глобально

значущі події, починаючи з ліквідації соціалістичної системи, зміцнення сили і ролі НАТО і пов'язаних з нею європейських структур, то АТР, зважаючи на динаміку політико-економічних тенденцій, поступово перетворюється на арену економічного суперництва КНР і США та плацдарм політичної конкуренції між Вашингтоном і Пекіном. При цьому потрібно зважати на те, що геополітичне підґрунтя американської зовнішньополітичної стратегії в найближчій перспективі буде відігравати все суттєвішу роль.

Актуальність досліджуваної теми визначається тим, що відносини США з КНР завжди посідали одне з провідних місць у зовнішньополітичній стратегії СРСР. Для Російської Федерації вони також не втратили своєї значущості. Навпаки, геополітичні зрушення кінця ХХ – початку ХХІ ст. структурували тенденцію щодо більш уважного відстежування РФ зовнішньополітичної поведінки двох найбільших і найбільш впливових держав сучасного світу.

У цьому розумінні, так званий “великий трикутник” СРСР – КНР – США, який протягом останньої третини ХХ ст. був предметом пильної уваги політиків і політологів, наразі лише певною мірою видозмінився, трансформувавшись у конструкцію РФ – КНР – США і одночасно набув нових якостей, хоча він багато в чому, як і раніше, впливає на вектор стабільності в сучасній системі світових зв'язків. Для Росії основним зовнішньополітичним пріоритетом на початку ХХІ ст. залишається посилення власних зовнішньополітичних позицій і посилення російського впливу на процеси, які відбуваються в АТР. Для США важливим є прагнення створити в АТР структури безпеки, які ґрунтуватимуться на активній участі азійських країн і, разом з тим, будуть підконтрольні США. Зважаючи на це, фактор російсько-китайських відносин щодо впливу на формування “китайської” політики США буде залишатися дієвим і постійно діючим як на сучасному етапі, так і в середньостроковій та віддаленій перспективі. Відповідно до цього **основними завданнями даної розвідки** є: 1) визначити внутрішні та зовнішні детермінуючі фактори зовнішньополітичної стратегії РФ щодо КНР; 2) структурувати складові зовнішньополітичного курсу США на початку ХХІ ст. щодо варіантів та моделей взаємодії з КНР; 3) спрогнозувати сценарії щодо подальшого розвитку відносин США – КНР – РФ. Детермінуючий вплив російсько-китайського співробітництва на структурування зовнішньополітичної стратегії США на “китайському напрямі” є предметом наукової уваги вітчизняних дослідників А.В.Дашкевича [1], Є.Є.Камінського [2], І.Д.Дудко [3], Т.І.Мединської [4], С.О.Шергіна [5] тощо; російських науковців В.В.Михеева [6], М.Л. Титаренко [7], Л.Г.Арешидзе [8], Д.А.Жирнова [9]; американських політологів Ч.Мейнса [10], М.Манделбаума [11; 12], Р.Хааса [13], Д.Саймса [14], Ш.Гарнетта [15], Зб. Бжезинського [16].

Американський політолог Ч.Мейнс, аналізуючи характер відносин

США з КНР та РФ, стверджував, що декларації щодо готовності інтегрувати Росію і Китай “до міжнародної системи не підкріплювались вагомими практичними кроками на цьому напрямі” [10, с.46]. На думку науковця, як до Росії, так і до Китаю висувались численні вимоги і нав’язувались правила, розроблені без їхньої участі. Особливо підкреслював Ч.Мейнс подвійні стандарти щодо РФ та КНР з боку США. Зокрема, він наводить такі факти: після Другої світової війни Японія і Західна Німеччина були прийняті як повноправні члени до західної спільноти, незважаючи на те, що вони були противниками США в війні; в 1970-і роки Вашингтон був готовий оголосити Китай стратегічним партнером, незважаючи на культурну революцію. Відносно ж СРСР, хоча він пішов на суттєві поступки Заходу з питання об’єднання Німеччини, був розпущений Варшавський договір, а потім і сам Радянський Союз припинив своє існування, США продовжували розбудовувати свою політику до і після закінчення протистояння, керуючись стереотипами холодної війни [10, с.49-51].

Для США російсько-китайське зближення є характерною і багато в чому визначальною рисою дипломатичної взаємодії в Азії. Динаміка розвитку російсько-китайських відносин засвідчує, що характер взаємодії між ними поступово еволюціонує в бік стратегічного партнерства, особливо з питань, що стосуються врегулювання територіальних проблем. Курс на зближення між РФ та КНР був започаткований ще за часів президентства Б.Єльцина. В грудні 1992 р. на запрошення президента КНР Ян Шанкуня Пекін відвідав російський лідер. Результатом візиту стало підписання 24 документів, які стосувалися політичних і економічних відносин, а також була оприлюднена Спільна декларація про основи взаємовідносин між РФ та КНР. Цей документ відзначав: “Російська Федерація і Китайська Народна Республіка розглядають один одного як дружні країни. Жодна з сторін не братиме участі в будь-яких військово-політичних союзах, спрямованих проти іншої сторони, не укладатиме з третіми країнами договорів або угод, які можуть завдати збитків державному суверенітету й інтересам безпеки іншої сторони” [17, с.576]. Особливе місце в декларації належало положенню щодо взаємних гарантій зобов’язань протидіяти “будь-яким формам гегемонізму і політики сили” в Азійсько-Тихоокеанському регіоні [17, с.577]. Ще один пакет документів був підписаний протягом візиту президента КНР Цзян Цземіня до РФ в вересні 1994 р. У квітні 1996 р. під час візиту президента РФ до КНР Б.Єльциним було підписано 12 нових документів і Спільна заява (Пекінська декларація), в якій підкреслювалось, що відносини двох сторін мають характер “стратегічного партнерства на основі рівності, взаємної довіри і взаємної координації, орієнтованої на ХХІ ст.” [18, с.7]. Протягом цього візиту відбулася зустріч президентів КНР, РФ, Казахстану, Киргизстану і Таджикистану в Шанхаї, на якій було підписано багатосторонню угоду про зміцнення довіри в військовій сфері

та прикордонних районах. Ця зустріч стала початком формування механізму регулярних контактів майбутньої Шанхайської організації співробітництва. Наступні взаємні візити лідерів КНР та РФ, відповідно в листопаді 1998 р. та грудні 1999 р., зміцнили взаємопорозуміння сторін з проблеми збереження територіальної цілісності держав; для Росії важливим залишалось чеченське питання, а для КНР – тайванська проблема. Спільні підходи Москви та Пекіна щодо врегулювання проблемних питань міжнародних відносин були задекларовані 20 грудня 1998 р. президентом РФ Б.Єльциним у заяві, яка засуджувала американські бомбардування Іраку [19] і в постанові Державної Думи РФ від 4 лютого 1998 р. [20]. Разом з тим, курс на встановлення відносин стратегічного партнерства між РФ та КНР мав об'єктивні обмежувачі. Так, для КНР США залишались головним економічним партнером, що в умовах реформування економіки для Пекіна є стратегічно важливим. Окрім того, баланс сил, який підтримується США в АТР, є вигідним для КНР з точки зору існування запасу часу щодо динамічного реформування економічної структури в умовах міжнародної стабільності. Це, в свою чергу, дозволяє КНР мінімізувати витрати на підтримання сталого міжнародного порядку в АТР, використовуючи ці кошти в національній економіці. Саме цим можна пояснити заяву прес-секретаря МЗС КНР Чжан Циює, оприлюднену за два дні до візиту президента РФ Б.Єльцина до Пекіна в грудні 1998 р. Розтлумачуючи зміст “стратегічного партнерства” між КНР та РФ речник МЗС Китаю підкреслив: “Цей термін не передбачає альянсу проти третьої сторони, і це – не союзництво, характерне для періоду “холодної війни”, а новий тип міжнародних відносин, в якому немає місця союзництву, конфронтації спрямованості на будь-яку країну” [21, с.65-66].

Активізація зовнішньополітичної діяльності РФ на східному напрямі, особливо динамічне нарощування потенціалу двостороннього співробітництва РФ – КНР щодо геополітичного суперництва з США, не могло не знайти відповіді в концептуальних розробках політико-академічних кіл США. В перших офіційних документах, оприлюднених “другою” адміністрацією У.Клінтона в 1997 р., Росія із розряду “пріоритетної держави” була переведена до розряду “однієї з держав”, з якими США доведеться будувати взаємини в ході реалізації глобальної стратегії. В 1997 р. в “Стратегії національної безпеки в новому столітті” Росія не була виокремлена в окремий регіональний напрям американської політики, розглядалась як одна з нових незалежних держав, відносини з якими оголошувались важливими щодо європейської безпеки і безконфліктного розвитку Європи [22, с.21-22]. Разом з тим, в щорічній доповіді президента США У.Клінтон, відзначив, що Азійсько-Тихоокеанський регіон є стратегічно важливим для інтересів і безпеки США, які є тихоокеанською державою [23, с.28-29], надавши таким чином відповідні сигнали КНР щодо продовження розгляду

американсько-китайських відносин як стратегічно важливих для США. Це уможливило використання США суперечностей як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру в російсько-китайських відносинах з метою чіткого структурування можливих меж співробітництва між Москвою та Пекіном на рівні, безпечному для американських національних інтересів. Професор Школи поглибленого вивчення міжнародних відносин університету Дж. Гопкінса М.Манделбаум охарактеризував ситуацію в американсько-російських відносинах як таку, що розвивається по спіралі, коли обидві сторони вважають, що їхні дії законні, мають оборонний характер і цілком продумані. Хоча діяльність сторін сприймається одна одною як агресивна і небезпечна [12, с.10-11]. Він відзначав: “Спотворене сприйняття і нерозуміння, присутні в двосторонніх відносинах, неможливо пояснити лише помилками Росії в її зовнішній та внутрішній політиці, невдачами в проведенні реформ” [12, с.12].

Опоненти глобальної стратегії адміністрації У.Клінтона вказували: по-перше, на необхідність зменшення кількості пріоритетів американської зовнішньополітичної стратегії; по-друге, на важливість проведення політики, яка б охоплювала дві найбільші азійські держави – Китай і Росію, особливо в умовах динамічного розвитку відносин стратегічного партнерства між Москвою та Пекіном. Зовнішньополітичні експерти США, які виступали за розширення масштабів співробітництва з РФ, відзначали, що хоча інтереси Китаю і Росії безпосередньо не перетинаються з американськими інтересами, кожна з них може протистояти прагненню США щодо виконання ролі єдиного захисника і поширювача демократичних норм і інститутів у світі [11, с.90]. Навіть тимчасовий російсько-китайський союз, на думку політолога М.Манделбаума, “здатний завдати відчутних збитків інтересам США, дестабілізувати ситуацію в Європі і в Азії” [11, с.91]. Зважаючи на це, політико-академічною елітою США пропонувалось підходити до розгляду проблеми взаємовідносин з РФ та КНР, використовуючи близькі концептуальні принципи. Оптимальною моделлю взаємовідносин США з КНР та РФ, на думку президента Ради з міжнародних відносин (США) Р.Хааса, є їхня інтеграція до “всіх міжнародних процесів” [13, с.64]. Саме це, з його точки зору, зробить поведінку Москви та Пекіна в міжнародних відносинах більш відповідальною [13, с.64]. Суттєвим геополітичним аргументом в діалозі США з РФ та КНР є їхні можливості щодо “розв’язання регіональних суперечок, а також співробітництво в сфері врегулювання глобальних проблем, таких як міжнародний тероризм, злочинність і забруднення навколишнього середовища”, – стверджує колишній посол США в СРСР Дж.Метлок [24, с.39]. Американські дослідники вказують і на дієві зовнішні фактори впливу на характер співробітництва між Росією та Китаєм. Зокрема, президент Центру ім. Р.Ніксона и видавець журналу *National Interest* (м. Вашингтон) Д.Саймс відзначає: “Існує ціла низка країн, таких як Іран і Венесуела, які

спонукають Росію співробітничати з Китаєм для того, щоб відігравати провідну роль у створенні економічної, політичної і військової противаги США” [14, с.35]. Це в свою чергу, на думку політолога, є стимулюючим чинником щодо динамізації американсько-російського співробітництва, оскільки надасть можливість, використовуючи потенціал зв'язків РФ з цими країнами, впливати на вектори їхнього зовнішньополітичного курсу. Окрім того, стверджує Д.Саймс: “Китаю розрив американсько-російських відносин дозволить поводити себе більш гнучко в відносинах зі Сполученими Штатами. Це не стане новою холодною війною, оскільки Росія не буде глобальним суперником і навряд чи зможе взяти на себе роль головної рушійної сили в протиборстві з Америкою. Але вона може створювати стимули і слугувати прикриттям для тих, хто буде протистояти Вашингтону, з потенційно катастрофічними результатами” [14, с.36].

Отже, на початку XXI ст. в Східній Азії ще не сформувався баланс сил двох регіональних держав КНР та США, а також держав, які входять до їхньої зони впливу. Кожна з держав проводить в регіоні політику взаємного стримування. Інші країни зміцнюють свій власний силовий потенціал за рахунок розбудови відносин з центрами сили. Цим пояснюється прагнення РФ мінімізувати наслідки геополітичних зрушень кінця XX ст. і повернути собі статус держави з детермінуючим регіональним впливом. Розбудова відносин з КНР для РФ є варіантом повернення на політичний простір АТР як дієвого актора міжнародних відносин. Розширення правової бази російсько-китайських відносин (особливо в енергетичній сфері) унеможлиблює крайнє загострення відносин між сторонами і є своєрідним контролюючим важелем для Москви щодо регіональних прагнень КНР. Окрім того, розвиток російсько-китайської співпраці зумовлюється і прагненням РФ мінімізувати посилення глобального та регіонального впливу США. Так, “Концепція зовнішньої політики Російської Федерації”, затверджена 10 липня 2000 р., визначила регіональні зовнішньополітичні пріоритети РФ, серед яких особливе місце було відведено Китаю як активному і дієвому суб'єкту міжнародних відносин в азійському регіоні, з яким Росія має “збіг принципів підходів до ключових питань міжнародних відносин” [25]. Президент РФ В.Путін в статті “Росія: нові східні перспективи” підкреслив: “В останні роки в зовнішній політиці Росії відбувся рішучий поворот в бік АТР. Спадкоємність цієї лінії буде збережена... Ми з оптимізмом дивимося у майбутнє і впевнені, що наступне тисячоліття – це час нових можливостей для АТР. А для Росії відкриваються нові східні перспективи, які ми будемо, безперечно, розвивати й активно брати участь у процесі перетворення цього регіону в наш “загальний дім” [26]. Концепція національної безпеки РФ від 10 січня 2001 р. серед основних загроз в міжнародній сфері визначила: “Зміцнення військово-політичних блоків і союзів, насамперед розширення НАТО на схід; можливість появи

в безпосередній близькості від російських кордонів іноземних військових баз і значних військових контингентів” [27]. Відмінні риси зовнішньополітичної концепції Росії були задекларовані міністром закордонних справ РФ Івановим І.С. Аналізуючи модернізацію концептуального забезпечення зовнішньополітичної стратегії держави, він відзначив: “Новизна концепції полягає, насамперед, в реалістичному підході до оцінки світової ситуації і наших власних зовнішньополітичних ресурсів. Ми не ставимо перед собою завдання домагатися повсюдної зовнішньополітичної присутності Росії заради неї самої” [28]. Але одночасно з цим, керівник МЗС Росії констатував: “Концепція націлює на проведення динамічної, наступальної зовнішньої політики скрізь, де це може принести відчутну віддачу” [28]. Принциповим моментом Концепції, підкресленим Івановим І.С., була відмова від однозначної “західної орієнтації”. “Необхідність проведення збалансованої географічно, багатовекторної політики”, складало один з основних концептів зовнішньополітичної стратегії РФ на початку ХХІ ст. [28]. Серед зовнішніх пріоритетів особливе місце було відведено азійському регіону, значення якого, за твердженням міністра закордонних справ, в “шкалі зовнішньополітичних пріоритетів поступово зростатиме”. Головними партнерами Росії в цьому регіоні проголошувались КНР та Індія, а розвиток співробітництва з ними – визначальним завданням зовнішньополітичної стратегії РФ [28].

Покажемо у цьому контексті є відстоювання РФ та КНР однотипних принципів щодо визначальних принципів регулювання міжнародних відносин та розв’язання територіальних проблем. Позиція сторін з цього питання була скоординована в спільній Московській заяві голови КНР Цзян Цземіня і президента РФ В.Путіна 16 липня 2001 р. Керівники держав зазначили: “Державна незалежність, суверенітет і територіальна цілісність є найважливішими елементами міжнародного права, фундаментальними принципами, які регулюють міжнародні відносини” [29, с.14]. Голова КНР та президент РФ підкреслили: “Росія і Китай рішуче підтримують політику і дії один одного в питаннях захисту державної єдності й територіальної цілісності” [29, с.14].

Закріпленні в договірній двосторонній базі принципи підходів до врегулювання територіальних проблем, були і в ст. 4-5 “Договору про добросусідство, дружбу і співробітництво між Російською Федерацією і Китайською Народною Республікою” від 16 липня 2001 р. [30, с.7].

Однотипними є підходи Москви та Пекіна до питання моделі розбудови глобального світоустрою. Завідувач відділом Європи і Азії Інституту сучасних міжнародних відносин Китаю Лі Чжисе, аналізуючи імпульси щодо зближення позицій КНР та РФ з питання глобальної моделі міждержавної взаємодії, відзначає: “У Китаю і Росії є проблеми протистояння зовнішньому втручання. Росія вирішує чеченську проблему, відчуваючи тиск з боку Заходу. Перед Китаєм також стоїть

проблема національного розколу, і він також відчуває тиск Заходу. Тут ми можемо розмовляти з Росією спільною мовою” [31, с.7]. Підтримав його І.С.Іванов, який займав посаду керівника МЗС РФ на початку 2000-х рр. На його думку, “Москва і Пекін єдині у своїй прихильності суворому дотриманню принципів і норм статуту ООН. Вони виступають за демократизацію міжнародних відносин, за утвердження багатопольярної моделі світового устрою, справедливо вважаючи, що тільки у межах багатосторонніх зусиль людство може домогтися розв’язання глобальних проблем, які стоять перед ним, впоратися з новими викликами та загрозами. За нашим спільним переконанням, центральну координуючу роль у світопорядку ХХІ століття повинна відігравати Організація Об’єднаних націй і її Рада Безпеки” [32, с.12].

Отже, виходячи з геополітичних, внутрішньополітичних та внутрішньоекономічних реалій, концептуальні напрями зовнішньої політики РФ зазнали кардинальних змін на межі ХХ-ХХІ ст. Головним їхнім змістом була перебудова на основі адаптації Росії до нових геополітичних реалій, а також приведення до адекватної відповідності з економічним та політичним потенціалом країни стратегічних настанов зовнішньополітичного курсу. Зважаючи на це, особливої ваги набувала взаємодія РФ з регіональними країнами-лідерами. Враховуючи ж геополітичне становище РФ, стратегічного значення набула розбудова відносин з країнами Азійсько-Тихоокеанського регіону, де одну з провідних ролей відіграє Китайська Народна Республіка.

Формування американської стратегії щодо КНР виходить з того, що російсько-китайські відносини, для яких характерне зближення позицій з багатьох питань міжнародного життя, об’єктивно обмежені потенційними суперечностями між інтересами сторін. Серед основних чинників, які на думку американських аналітиків є роз’єднувальними в середовищі відносин РФ – КНР, називаються: дисбаланс, що утворився між активізацією політичних контактів і темпами просування у економічній сфері; взаємна недовіра і підозрілість, зокрема Росія занепокоєна неконтрольованою китайською економічною і демографічною експансією до Сибіру і Далекого Сходу; її також не задовольняє особлива позиція КНР на переговорах щодо вступу РФ до СОТ. Керівник Проекту з російсько-китайських відносин Фонду Карнегі за Міжнародний мир Ш.У.Гарнетт стверджує: “Те, що досягнуто Москвою і Пекіном на сьогоднішній день, є доброю основою для регулювання, але не ліквідування старих проблем” [15]. Разом з тим, він підкреслив реальну можливість переформатування відносин КНР – РФ внаслідок “прагнення Китаю стати світовою державою у всіх відношеннях, включаючи і військову сферу. Просування Китаю до цієї мети буде означати, що відбудеться доленосна зміна стратегічних ролей з Росією, тобто виникне ситуація, коли Росія все більше буде відігравати роль сторони, що зазнала утисків, або буде навіть молодшим партнером більш сильного Китаю”

[15]. Китай, зі своєї сторони, був стурбований щодо посилення прозахідних акцентів у російській зовнішньої політиці, які були здійснені після підписання Договору 2001 р., і новим форматом співробітництва Росія – НАТО, нечіткою позицією російського керівництва відносно проникнення США в Центральну Азію і зміцнення їхніх позицій в регіоні. Своєрідне переміщення фокуса російської політики на США і прагнення РФ підвищити свою роль у створенні нового світопорядку є загрозою щодо згорання відносин з КНР до рівня регіональних. У редакційному коментарі журналу “The Wall Street Journal”, присвяченому аналізу налагодження на початку 2000-х рр. стратегічного діалогу РФ – КНР, відзначалось: “Китай і Росія не є природними союзниками. Москва розцінює піднесення Китаю як загрозу своїм стратегічним інтересам в Середній Азії, а також демонструє занепокоєність щодо нарощування військової могутності Китаю. Китай, зі свого боку, стурбований російськими прикордонними претензіями і застарілим ядерним потенціалом Росії” [33]. Російським дослідником В.В.Михеевим був відзначений негативний потенціал поліпшення відносин як Москви, так і Пекіна зі США щодо їхньої двосторонньої взаємодії [6, с.19-20]. Тенденції щодо зближення позицій між Москвою та Пекіном є для американських політико-академічних кіл свідченням того, що воно буде зберігатися і надалі. Обидві сторони будуть знаходити тактичні можливості щодо об’єднання з таких ключових питань, як обмеження санкцій ООН проти Іраку, поглиблення співробітництва з Іраном. Російсько-китайсько партнерство в цих сферах здатне виступити суттєвим подразнюючим фактором, що впливає на політику США. Американський фахівець Т.Карон стверджує: “Стратегічна ставка Китаю на іранський енергетичний сектор робить для нього неприйнятними всеохоплюючі санкції проти Ірану. Власні економічні зв’язки Росії з Тегераном дають їй аналогічний, хоча і не на стільки критично важливий, спонукаючий мотив до уникнення санкцій. І хоча Росія і Китай відстоюють принципи системи непоширення ядерної зброї, в створенні загрози якої обвинувачується Іран, жодна з цих країн, на відміну від США, не розглядає Іран як серйозну стратегічну загрозу власним інтересам і впливу” [34]. Характер динаміки російсько-китайського співробітництва на початку XXI ст., на думку Зб. Бжезинського засвідчує: “Стратегічні відносини між Росією і Китаєм ставали більш близькими, ніж відносини будь-якої з цих країн зі Сполученими Штатами” [16, с.169]. Проте зближення позицій Москви і Пекіна з цих питань не сприймається Вашингтоном, як творення певного союзу, спрямованого на реальне обмеження перспектив американської політики в Азії. Це співробітництво формує зовнішньополітичний курс США щодо КНР на основі принципу розумної достатності: не переоцінювати, але і не недооцінювати його. Зокрема, важливим для Вашингтону є те, щоб російсько-китайська взаємодія не вийшла за межі, коли вона зможе стати

на заваді реалізації американських інтересів в азійському регіоні. Характер російсько-китайського співробітництва, на думку американського політолога М.Манделбаума, дозволяє сформулювати в схожому спектрі концептуальне підґрунтя політики США щодо РФ та КНР. “Після холодної війни для Сполучених Штатів залишилися дві найбільш важливі держави – Росія і Китай. Причини їхньої важливості достатньо прості: їхній розмір, економічний потенціал та їхня військова могутність”, – підкреслив він [11, с.80]. Фактором зближення, а тому і уніфікації політики США на китайсько-російському напрямі, слугує, з точки зору фахівця, те, що: “Росія дуже далека від Західних норм в економіці й у відносинах з її південними сусідами; Китай також затьмарився у внутрішній і зовнішній політиці. Але кожен рухається абсолютно необережно, що із західної точки зору потребує координації. Виконання цього складного і надто відповідального завдання, перед всім демократичним суспільством – окрема і найважливіша мета зовнішньої політики Сполучених Штатів постбіполярного часу” [11, с.95]. І саме на цьому напрямі, вважає М.Манделбаум, ефективною зовнішньополітичною стратегією США може бути “політика мовчазного стримування”, яка повинна ґрунтуватися на “...несумісності з політичними категоріями Сполучених Штатів, які використовувались протягом п’яти десятиліть у впровадженні зовнішньої політики” [11, с.93].

Отже, формуючим чинником політики США щодо КНР виступатиме російсько-китайське співробітництво. Але, зважаючи на його характер, кожна із сторін, як Пекін, так і Москва, буде розглядати двосторонню взаємодію не як певний союз двох націй на світовій арені і не як альтернативу зв’язкам кожної з них із Заходом, насамперед із США. Разом з тим, в трикутнику РФ – США – КНР найбільша необхідність вибору – в Росії. Прихильники зближення з Китаєм переконують, що проведений ними геополітичний аналіз доводить, що розвиток відносин з швидко зростаючим Китаєм дозволить не лише збалансувати комплексну зовнішню політику Росії, але і стабілізувати її внутрішню політику й економічний розвиток. Таке зближення вигідно і КНР, оскільки дозволить зберегти російську і китайську національну незалежність [35, с.9-10]. Регіональні інтереси РФ і КНР в середньостроковій перспективі збігатимуться. Співробітництво Росії і Китаю в Центральній Азії не є аналогією військово-політичному союзу в “холодній війні”, коли основою співробітництва був політико-ідеологічний фактор; на сьогодні основою співробітництва є геополітичні і гео економічні фактори і фактор глобальних загроз. Здобутком російсько-китайських взаємин на сучасному етапі є юридичне врегулювання проблеми визначення кордонів.

Співробітництво Росії і Китаю сприяє гео економічному розвитку обох країн, їхнім колективним зусиллям і спільним спробам з послаблення зовнішнього щодо них прагнення до глобального контролю

на євразійському політичному просторі і, насамперед, протидії проникненню США в Середню Азію.

Основним чинниками, які перешкоджають розбудові відносин стратегічного партнерства є як геополітичний вимір щодо пріоритетності відносин кожної з сторін зі США, так і нерівність потенціалів сторін. Хоча це може бути подолано завдяки ефективному та динамічному реформуванню російської економіки або визнання російським політичним істеблшментом статусу веденого у взаємовідносинах з КНР, що є маловірогідним.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Дашкевич А.В.* На роздоріжжі: виклики сучасності і парадокси зовнішньої політики США / Дашкевич А.В. – К.: Наукова думка, 1996. – 151 с.
2. *Камінський Є.Є., Дашкевич А.В.* Політика США щодо України. Витоки. Концептуальні основи. Практична еволюція / Камінський Є.Є., Дашкевич А.В. – К.: Політична думка, 1998. – 547 с.
3. *Дудко І.Д.* Національні інтереси США у постбіполярному світі / Дудко І.Д. – К.: КНЕУ, 2003. – 208 с.
4. *Мединська Т.І.* У статусі світового лідера. США в сучасних процесах глобалізації: виклики та наслідки / Мединська Т.І. // Політика і час. – 2005. – №3. – С.67-74.
5. *Шергін С.О.* Від стримання до поширення. Нова зовнішньополітична доктрина і стратегія Вашингтона / Шергін С.О. // Політика і час. – 1994. – №3. – С.14-19.
6. *Михеев В.В.* Внешняя политика Китая и современные вызовы для российско-китайских отношений / Михеев В.В. // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – №6. – С.16-39.
7. *Титаренко М.Л.* Россия. Безопасность через сотрудничество. Восточно-азиатский вектор / Титаренко М.Л. – М.: Памятники исторической мысли, 2003. – 406 с.
8. *Арешидзе Л.Г.* Международные отношения в Восточной Азии. Угрозы и надежды / Арешидзе Л.Г. – М.: Международные отношения, 2007. – 296 с.
9. *Жирнов Д.А.* Внешнеполитическое сотрудничество России и Китая в контексте формирования постбиполярной модели международных отношений / Жирнов Д.А. // Северо-Восточная и Центральная Азия: динамика международных и межрегиональных взаимодействий / [под ред. А.Д.Воскресенского]. – М.: МГИМО (У); “РОССПЭН”, 2004. – С.240-304.
10. *Mauney Ch.W.* Bottom-Up Policy // Foreign Policy. – 1996. - № 104. – P. 35-53
11. *Mandelbaum M.* Westernizing Russia and China // Foreign affairs. – 1997. – Vol. 76. – №3. – P.80-95.
12. *The New Russian Foreign Policy.* Ed. by M. Mandelbaum. – N.Y.: A Council on Foreign Relations, Inc., 1998. – 342 p.
13. *Хаас Р.* США – Россия: перейти Рубикон / Хаас Р. // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т.5. – №3. – С.57-65.
14. *Саймс Д.* Теряя Россию. Плата за возобновление конфронтации / Саймс Д. // Россия в глобальной политике. – 2007. – Т.5. – №6. – С.21-36.
15. *Гарнетт Ш.У.* Ограниченное партнерство: российско-китайские отношения в меняющейся Азии: доклад группы по изучению российско-китайских отношений / Гарнетт Ш.У.: www.carnegie.ru/ru/pubs/volume/56498.htm.

16. *Бжезинский Зб.* Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы / Бжезинский Зб.; [пер. с англ.]. – М.: Международные отношения, 2007. – 240 с.
17. Совместная декларация об основах взаимоотношений между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой 18 декабря 1992 г. // Внешняя политика России: сборник документов. 1990-1992. – М.: Международные отношения, 1996. – С.576-579.
18. Совместная российско-китайская декларация // Проблемы Дальнего Востока. – 1996. – №3. – С.6-10.
19. Заявление Президента Российской Федерации Б.Н.Ельцина 20 декабря 1998 г.: www.int/russia/pressrel/1998/98_12_20.htm.
20. Постановление Государственной Думы 4 февраля 1998 г.: www.int/russia/pressrel/1998/98_02_0.htm.
21. *Алехин Э.В.* Геополитика / Алехин Э.В. – Пенза: Пензенский государственный университет, 2005. – 117 с.
22. A National Security Strategy for a new Century. The White House. – Washington, D.C.: GPO, 1997 (May). – 29 p.
23. A national security strategy of engagement and enlargement / US President – Washington: GPO, 1995. – 33 p.
24. Matlock J. Dealing with Russia in turmoil // Foreign affairs. – 1996. – Vol. 75. – №3. – P.38-51.
25. Концепция внешней политики Российской Федерации: www.scrf.gov.ru/Documents/Decree/2000/07-10.html.
26. Путин В. Россия: новые восточные перспективы / Путин В.: www.president.kremlin.ru/text/appears/2000/11/28426.shtml.
27. Концепция национальной безопасности Российской Федерации: www.nvo.ng.ru/printed/concepts/2000-01-14/6_concept.html.
28. *Иванов И.С.* Россия и мир на рубеже тысячелетий / Иванов И.С.: www.rami.ru/publications/gorchakov/ivanov.rtf.
29. Московское заявление глав государств России и Китая // Проблемы Дальнего Востока. – 2001. – №5. – С.12-16.
30. Договор о добрососедстве, дружбе и сотрудничестве между Российской Федерацией и Китайской Народной Республикой // Проблемы Дальнего Востока. – 2001. – №5. – С.6-11.
31. *Кириллов А.* Место третьего / Кириллов А. // Московские новости. – 2001. – 10-16 апреля. – №15(1089). – С.7.
32. *Иванов И.С.* Сосна и бамбук / Иванов И.С. // Дипломатический вестник. – 2003. – №1. – С.11-14.
33. Дружелюбный медведь, привлекательный дракон. Потепление в отношениях между Москвой и Пекином вызывает серьезную озабоченность на политическом фронте. Редакционный комментарий “The Wall Street Journal” 23 марта 2006: www.inosmi.ru/translation/226304.html.
34. Карон Т. Иранская дипломатия: Почему Россия и Китай отказываются сотрудничать с США / Карон Т.: www.inosmi.ru/translation/226302.html
35. *Шуцинь Гао.* Глобализация: взгляд из Китая / Шуцинь Гао // Азия и Африка сегодня. – 2004. – №11. – С.9-10.

**РОССИЙСКО-КИТАЙСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАК
ФОРМИРУЮЩИЙ ФАКТОР ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ СТРАТЕГИИ США
ОТНОСИТЕЛЬНО КНР В ПОСТБИПОЛЯРНЫЙ ПЕРИОД**

Шевчук А.В.

В статье осуществлена попытка анализа российско-китайского сотрудничества, как действенного фактора влияния на формирование внешнеполитической стратегии США относительно КНР в постбиполярный период. На основе современной методологии политической науки освещаются факторы сближения во взаимоотношениях РФ – КНР, КНР – США, а также существующие конфликтогенные проблемы в механизме взаимоотношений США – КНР – РФ. С учетом определяющих тенденций политического развития Азиатско-Тихоокеанского региона прогнозируется дальнейшая модернизация российско-китайского сотрудничества как фактора влияния на механизм взаимоотношений США – КНР.

Ключевые слова: США, КНР, внешнеполитическая стратегия, национальная безопасность, стратегические ориентиры.

THE RUSSIAN-CHINESE COLLABORATION AS A FORMING FACTOR OF THE FOREIGN-POLICY STRATEGY OF THE USA TOWARDS PEOPLE'S REPUBLIC OF CHINA IN POSTBIPOLAR PERIOD

Shevchuk A.V.

In the article was made an attempt of analysis of Russian – Chinese collaboration, as in force factor of influence on making foreign policy strategy of USA towards People's Republic of China in prebipolar period. Basing on modern methodology of political science where are elucidating factors of Russian Republic - People's Republic of China relations, People's Republic of China – USA relation, and also existing conflict problems in mechanism of relations USA - People's Republic of China - Russian Republic. With pointing tendentious of political development of Asia – Pacific Ocean region will be prognoses further modernization Russian – Chinese collaboration as influence factor mechanism on relations USA - People's Republic of China.

Key words: the USA, People's Republic of China, foreign policy strategy, national security, strategic guiding lines.

УДК 32. 001 (477)

канд. іст. н О.О.Федорчук

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

У статті робиться спроба розкрити процес виникнення і становлення в Україні політології як науки, охарактеризувати основні етапи її розвитку та розкрити їхню сутність.

Ключові слова: політологія, політична наука, етапи розвитку, політологічні дослідження, інституціоналізація політології.

Актуальність теми. Актуальність вивчення політології зумовлена політизацією суспільства, виявом на цьому фоні низького рівня політичної культури. На сьогодні відбувається суперечливий розвиток політології як науки і навчальної дисципліни. Окреслено її предмет,

визначено основні проблеми і методи дослідження, але малодослідженим залишається процес становлення і розвитку політології в Україні за радянського періоду, що й зумовило актуальність теми статті.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами. Тема роботи є складовою частиною наукових досліджень кафедри політології миколаївського державного університету ім. В.О.Сухомлинського.

Наукова розробка проблеми розпочата в статтях російських вчених М.Марченка, М.Ільїна та Д.Воробйова [1; 3], але в них наголошується на розвитку політичної науки в Росії, зокрема основний акцент робиться на досягненнях московської та ленінградської шкіл. Статей сучасних українських науковців де б осмислювався шлях, пройдений політичною наукою в Україні за радянського періоду, немає, тому дана стаття є однією з перших спроб в цьому напрямку.

Мета статті: розкрити процес виникнення і становлення політології в Україні, охарактеризувати її основні етапи, розкрити їхню сутність.

Результати дослідження. Розвиток вітчизняної політичної думки відбувався досить непросто. Відомо, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в деяких університетах Російської імперії (зокрема, в Московському і Харківському) існували відділення морально-політичних наук, захищалися магістерські дисертації з даної проблематики, існували посади професорів відповідного профілю [2, с.6]. Складні події того часу підштовхували до пошуку відповідей на життєво важливі питання поточного політичного життя та можливого майбутнього країни.

Починаючи з 1917 р. і аж до кінця 80-х років, політологія в тій частині українських земель, які входили до складу СРСР, була заборонена, з ідеологічних міркувань так само, як деякі інші галузі знання.

Офіційно її не визнавали самостійною науковою дисципліною. Проте в 1960 р. в СРСР була створена Радянська асоціація політичних (державних) наук (зараз – Російська асоціація політичних наук), яка на початок 80-х років нараховувала 13 відділень, в т. ч. й Українське [3, с.175]. З 30-х до кінця 80-х рр. XX ст. політична наука в СРСР виступала в формі таких напрямів і дисциплін, як: “Історія КПРС”, “Історичний матеріалізм”, “Науковий комунізм” (введений з вересня 1963 року в усіх ВНЗ СРСР) та ін. Їхньою відмітною рисою був класовий підхід до всіх явищ політичного життя, пріоритет ідей марксизму-ленінізму. В рамках цих політичних дисциплін розглядалися такі актуальні питання політичної теорії, як “керівна роль партії”, “соціалістична демократія”, “закономірності будівництва соціалізму”, “світового революційного процесу” і т. ін., але дискусії навколо них не виходили за рамки партійно-державної доктрини, що заважало творчо розвивати політичну думку.

Говорячи про розвиток політичної науки в Україні в період існування СРСР, потрібно відзначити те, що хоча основний потенціал і наукові

школи були зосереджені в основному в Москві та Ленінграді, але українські вчені теж робили свій внесок у розвиток політичної науки. Ті етапи, які пройшла радянська політологія, були характерними й для України. Основні з них, на думку автора, наступні:

перший етап. 1955 рік – до середини 60-х років. Для цього періоду характерно те, що в цей час вітчизняна політична наука одержує початкову організаційну базу. Символічною датою початку цього етапу можна вважати 21–27 серпня 1955 року, а саме — третій конгрес МАПН, з якого починаються регулярні контакти радянських суспільствознавців з Міжнародною асоціацією політичної науки. Ці конгреси проводяться кожні три роки в різних країнах світу і є найочевиднішими віхами, що відбивають ритм життя світової (у тому числі і вітчизняної) політологічної спільноти. Після третього Всесвітнього стокгольмського конгресу політологів Радянський Союз був прийнятий до Міжнародної асоціації політичної науки. Після цього організується Радянська асоціація політичних (державних) наук (1960). Вона мала на меті сприяння розвитку політичних наук у дусі демократії і прогресу, зміцнення взаєморозуміння і міжнародної співпраці учених-фахівців у цій галузі, ознайомлення громадськості з актуальними проблемами політичних наук за допомогою проведення наукових нарад і конференцій, публікацій статей, наукових доповідей, ознайомлення наукових кіл і широкої громадськості за кордоном з розвитком політичної організації соціалістичного суспільства. Українські вчені також брали участь у засіданнях РАПН. Так, на третьому її засіданні, яке відбулось в січні 1963 року, поряд з московськими фахівцями виступили 60 вчених із союзних республік. Зокрема, Україну представляли професор інституту держави і права Г.Александренко з доповіддю “Критика практики і теорій буржуазного федералізму”, доктор юридичних наук П.Є.Недбайло (Київ) та кандидат юридичних наук Б.М.Бабій (Київ) [4, с.162-163].

Створюються перші інститути, до числа завдань яких входили постійні, систематичні дослідження політичних процесів у державах країн світу, за вплив у яких боролися Радянський Союз і Захід: Африка і Латинська Америка (відповідні інститути були створені в 1961 і 1962 рр.), а також інститут, що відкрив новий напрям у світовій суспільствознавчій науці – глобалістику. Це Інститут світової економіки і міжнародних відносин, відкритий в 1960 році. Цей період був важливий тим, що були закладені інституційні основи “входження” політології до числа рівноправних суспільних наук поряд з правом, філософією, міжнародними відносинами та ін.

Певний прогрес в розвитку політологічних досліджень був досягнутий після подолання культу особи Й.Сталіна, в період реформаторської діяльності М.С.Хрущова, коли почали обговорюватись шляхи вдосконалення політичної системи суспільства;

другий етап. 1965–1978 роки. В 1965 році починається новий етап в розвитку вітчизняної політології, який потрібно охарактеризувати як першу спробу досягти офіційного виокремлення політичної науки як самостійної галузі знань. Однією з перших в цьому напрямі була стаття працівника апарату ЦК КПРС Ф.Бурлацького, опублікована в “Правде” від 10 січня 1965 року, де наголошувалось на необхідності появи політичної науки. На думку автора статті, причиною цього було те, що “політична наука покликана давати відповіді на корінні питання, пов’язані з вдосконаленням форм і методів керівництва суспільством, з чіткими розподілом функцій, прав і обов’язків між всіма ланками апарату управління, проблемою висування і навчання кадрів [5, с.4]. Як пізніше писав сам автор, “нас хвилювали, перш за все, зміни в політичному житті країни і подолання сталінської спадщини” [6]. Це був перший і найдієвіший крок в популяризації політичної науки в СРСР. Не дивлячись на те, що професійна дискусія не змогла подолати академічної і бюрократичної інерції, для більшості політологів післявоєнних поколінь вибір наукової спеціалізації був зроблений під впливом публікацій Ф.Бурлацького. В це десятиліття створюються ще два державознавчі інститути: Інститут Далекого Сходу (1966) та Інститут США і Канади (1967), а також: Інститут міжнародного робітничого руху (1966) та Інститут конкретних соціологічних досліджень (1968).

В Україні в цей час заявили про себе як серйозні наукові інститути із досліджень соціально-гуманітарних питань такі заклади, як Інститут соціальних і економічних проблем закордонних країн при Академії наук, Інститут історії партії при ЦК КПУ, Львівське відділення АН УРСР (Інститут суспільних наук) та особливо слід відзначити Інститут держави і права та його директора академіка Бориса Мойсейовича Бабія, який неодноразово брав участь в роботі Всесвітніх конгресів з політичних наук (наприклад, у X-XIII) [7, с.8-11]. Не в останню чергу завдяки цим установам у 70-і роки до наукового обігу увійшли поняття: політична система суспільства, політичний процес, лідерства і еліти, теорії міжнародних відносин; розроблялися ідеї прав людини як головної мети конституційного закону і демократії, відкритого суспільства, висування декількох кандидатів на одне місце при виборах, суду присяжних та ін.

З середини 60-х років починають виходити республіканські міжвідомчі наукові збірники: “Проблеми філософії”, “Вопросы научного коммунизма”, “Научные труды по истории КПСС”, в яких розглядалися актуальні на той час питання – партбудівництва й навчання кадрів, державної молодіжної політики й виховання, міжнародних відносин і політичної культури, теорії та історії наукового комунізму. Авторами статей були, в основному, науковці академічних установ та викладачі ВНЗ. Серед ВНЗ провідними в дослідженні тогочасних політичних процесів виділися класичні університети – Київський, Харківський, Одеський та Львівський, в них читалися спецкурси, проводились

факультативи та відбувались конференції;

третій етап (1979–1991 роки) охоплює період від XI Московського Всесвітнього конгресу МАПН – до незалежності України. Цей етап радянської політичної науки пов'язаний з ім'ям Георгія Хосроевича Шахназарова. З 1975 року він очолював Радянську асоціацію політичних наук, яка стала в центрі боротьби політологічного співтовариства за надання політичній науці офіційного статусу. В числі його заслуг і регулярний випуск з 1976 року щорічника РАПН. Простий підрахунок прізвищ, що згадуються в щорічниках Радянської Асоціації політичних наук з 1975 по 1989 рр., дає список персоналій, які входили до співтовариства учених, що займалися політичними дослідженнями. Близько шестисот з них працювали в РРФСР, близько сотні – в союзних республіках. Кожен щорічник присвячувався актуальним питанням, там друкувалися також і виступи українських вчених [8].

З 12 по 18 серпня 1979 року в Москві був проведений XI Всесвітній конгрес МАПН. Рішення про його місце проведення “пробив” віцепрезидент МАПН Г.Х. Шахназаров. У роботі конгресу взяли участь 1600 чоловік з 58 країн, з яких 500 були радянські дослідники-політологи [9, с.51]. Основними темами конгресу були: “Політика миру”, “Політика розвитку і зміна систем”, “Накопичення політичних знань з 1949 року”. Він став помітною подією в міжнародному науковому житті і в розвитку політологічних досліджень в СРСР. Політологічні дослідження стали проводитися на базі Інституту держави і права, Інституту конкретних соціологічних досліджень, Московського державного університету ім. М.В.Ломоносова, Інституту філософії та ін. Радянські вчені отримали можливість зустрічатися зі своїми закордонними колегами, обговорювати теоретико-методологічні основи політичних проблем, що виходили за рамки курсу історії партії. Характерно, що серед радянських учасників конгресу були представники практично всіх галузей суспільствознавства: юристи, соціологи і філософи, історики, економісти, психологи, країнознавці тощо. Учасникам конгресу було надіслано привітання Генерального секретаря ЦК КПРС Л.І.Брежнєва [10, с.1]. Його робота висвітлювалась в наукових журналах, а за підсумками були видані збірники [11]. Таким чином, робилися спроби проаналізувати розвиток актуальних проблем політичної науки, “серед них важливе місце займає, покладене на Радянську асоціацію політичних наук, завдання здійснювати на правах Наукової ради координацію політичних досліджень, які ведуться в рамках філософії, соціології наукового комунізму, правознавства, психології і інших суспільних наук. Велике значення в зв'язку з цим мають з'ясування теоретичних і методологічних проблем розвитку марксистсько-ленінської політичної науки, аналіз її предмета, визначення основних напрямів політичних досліджень з урахуванням потреб суспільної практики, внутрішньої і зовнішньої політики КПРС і Радянської держави” [12, с.11-12].

Саме після Московського конгресу 1979 року в країні активізувались дослідження з політологічної тематики, зокрема і в Україні вийшли монографічні праці, в яких висувались актуальні на той час ідеї, теорії, концепції, хоча зазвичай вони не виходили за рамки марксистсько-ленінської теорії і критики буржуазних теорій (часто під критичним аналізом деякі вчені викладали сутність цих теорій, таким чином ніби пропагуючи їх, бо радянські люди не завжди мали можливість прочитати твір в оригіналі, а перекладу часто не було) [13].

З приходом до влади М.С.Горбачова і проголошення курсу на перебудову суспільства почався процес лібералізації суспільних відносин: почали досліджуватися заборонені раніше теми, теорії, з'явилося прагнення до переоцінки минулого. Виникнення політології було зумовлене, з одного боку, суспільною потребою в науковому пізнанні політики, її раціональної організації, ефективному управлінні державою, а з іншого – розвитком самого політичного знання, диференціації єдиної політичної думки на ряд спеціалізованих дисциплін і дослідницьких напрямів. Становлення політології як академічної науки і навчальної дисципліни почалось 4 листопада 1988 року, коли Державний комітет СРСР з науки і техніки офіційно затвердив уточнену і доповнену номенклатуру спеціальностей наукових працівників, в якій вперше передбачалась спеціалізація з політичних наук: 23.00.01 – Теорія і історія політичної науки; 23.00.02 – Політичні інститути і процеси; 23.00.03 – Політична культура і ідеологія; 23.00.04 – Політичні проблеми міжнародних відносин і глобального розвитку. За спеціальністю “політичні науки”, але в розділі “соціологічні науки” в тій же постанові проходили ще дві спеціальності: 22.00.05 – Соціально-політичні процеси, організація і управління і 22.00.07 – Громадська думка [14, с.18]. З 1990 року були відкриті аспірантури в Київському університеті ім. Т.Г.Шевченка за спеціальностями 23.00.02 – Політичні інститути і процеси, 23.00.03 – Політична культура і ідеологія. Пізніше почали відкриватися аспірантури і докторантури в інших містах. Допоміг вивести політологію на офіційний рівень Г.Х.Шахназаров, який працював тоді помічником президента СРСР – він стояв на чолі зрілого співтовариства, яке своєю науковою роботою, популяризацією своїх досягнень легітимувало в суспільно-політичному дискурсі поняття “політична наука” і “політологія”. З'являються статті в наукових журналах, в яких вчені дискутують про роль суспільних наук, їхню значущість, розширюються контакти з іноземними дослідниками. В країні стали проводитися опитування громадської думки з гострих внутрішньополітичних і міжнародних проблем, емпіричні дослідження таких політичних процесів, як висунення кандидатів у народні депутати, виборчі кампанії, громадські рухи, діяльність партійних і комсомольських комітетів і т. ін. Політологи почали залучатися і до реальної зовнішньої політики [15];

четвертий етап (1992 – середина 90-х років) охоплює період інституціоналізації політичної науки після проголошення незалежності України. Вирішальним в цьому плані став 1992 рік. Політологія увійшла до переліку нормативних дисциплін вищої школи, була затверджена як дипломна спеціальність. Почався процес становлення політологічних науково-дослідних і навчальних структур та професійних асоціацій. В 1992 році засновується Національний інститут стратегічних досліджень – урядовий науково-дослідний центр політичного та економічного аналізу і прогнозування. Тоді ж була утворена Українська асоціація молодих політологів і політиків. Для підготовки управлінських кадрів при Кабінеті Міністрів України створюється Інститут державного управління та самоврядування (зараз – Академія державного управління при Президентові України). В системі НАН України виникає Інститут національних відносин і політології (сьогодні – це Інститут політичних та етнопонаціональних досліджень). Паралельно з державними й академічними заснуються недержавні політологічні структури (Інститут посткомуністичного суспільства). Важливим фактором інституціоналізації політології стало створення в березні 1991 року Української асоціації політологів (УАП) на базі Інституту держави і права ім. В.М.Корецького НАН України, Інституту міжнародних відносин і політології НАН України. За підтримки УАП в Україні створено ряд політологічних наукових установ, в тому числі в 1993 році Українська академія політичних наук (УАПН), яка складалась з трьох відділень: історії політичної думки, методології і теорії політики, прикладної політології. Пізніше до її складу ввійшли Українська асоціація політологів, Філософська ліга України, Соціологічна асоціація України, Асоціація політичних консультантів України (АПКУ). УАП утворила кілька вчених рад із захисту кандидатських і докторських дисертацій, видала ряд підручників, навчальних посібників, словників, хрестоматій з політології [16, с.357]. В 1993 році була створена Українська академія політичних наук, в 1995 році – Асоціація політичних психологів України. В перші роки державної незалежності Україна потребувала відновлення наукового потенціалу та налагодження механізмів підготовки наукових кадрів, але економічний спад і непродумана політика владних структур щодо системи освіти призвели до того, що авторитет науки продовжував залишатися дуже низьким. Активність із захисту дисертацій була низькою і активна підготовка досліджень та регулярні захисти починаються тільки з середини 90-х років ХХ ст. Паралельно продовжувався процес еміграції наукових працівників із країни і падіння соціального статусу інтелігенції.

Проблеми становлення політичної науки ставали темами конференцій і “круглих” столів з моменту офіційного дозволу на її існування. Основний смисл дискусій зводився до деідеологізації політології, визначення її змісту і створення понятійного апарату. В

зв'язку з тим, що початок становлення політології збігся з етапом формування національних структур незалежної держави, в цей період домінували дослідження, присвячені національній державі, ролі національної ідеї у формуванні демократії, особливостям української культури і української традиції демократії, що деякою мірою стимулювало адміністративну спробу замінити політологію українським “науковим націоналізмом”. Наукова громадськість відхилила спроби ідеологізації політичної науки, завдяки чому становлення української політології продовжило відбуватися в контексті розвитку світової політології.

Система відтворення кадрів вищої наукової кваліфікації (кандидатів і докторів наук) в інституціоналізації наукового знання відіграє велику роль. Радянська система атестації вищих наукових кадрів була запозичена багатьма пострадянськими країнами в т. ч. й Україною. В 1994 році була створена Вища атестаційна комісія України (ВАК), яка присвоює вчені ступені і видає дипломи власного зразка. Вона підпорядковується безпосередньо уряду України. В 1998 році був виданий повний пакет документів, необхідних для захисту кандидатських і докторських дисертацій, що регламентував процедуру захисту. Отже, можна вважати, що становлення органів вищої атестації в Україні закінчилось в 1998 році. Оскільки відповідні спеціалізації і вчені ради із захисту дисертацій були зосереджені в основному в столиці, то це призвело до певної монополії Києва в підготовці кадрів, тому він залишався довгий час (і зараз також) головним науковим центром країни. На думку окремих дослідників, “жорсткий контроль за дотриманням формальних вимог до оформлення дисертацій, характеру і кількості публікацій призвів до появи ексклюзивного феномена – “ваківської”, або “дисертаційної”, науки” [17, с.237], а це породжує певний розрив між політологією “дисертаційною” і прикладною.

Отже, процесу інституціоналізації політичної науки в Україні наприкінці 80-х – середині 90-х років були притаманні певні труднощі, особливо пов'язані з першими роками утвердження державної самостійності (потрібно було визначити предмет, зміст курсу політології, його понятійний апарат державною мовою, створити нові кафедри, підготувати спеціалістів вищої наукової кваліфікації, видати підручники і відповідні журнали та ін.). Зараз політологія формально інституалізована, але ще немає чітко окреслених політологічних шкіл і усталених методологічних підходів, одночасно йде процес жорсткої формалізації дисертаційних робіт і вимог до статей, які друкуються для захисту.

Висновок. Отже, наукові школи, дослідницькі традиції, наукова інфраструктура, комунікаційні канали усередині співтовариства і з світовою науковою громадськістю, переклад на російську мову кращих праць з інтелектуального багажу західної політології – все це було створено силами конкретних людей задовго до 1991 року. Безумовно, це

не означає, що в Україні дослідженням політичних проблем взагалі ніхто не займався і їх ніхто не вивчав. Це відбувалося в рамках філософії, теорії держави і права, політичної економії, наукового комунізму й інших дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Марченко М.Н.* О политологии – науке и учебной дисциплине / Марченко М.Н. // Правоведение – 1989. – №5. – С.3-10; Его же: На пути становления политической науки в СССР // Социально-политические науки – 1991. – №3. – С.42-51; Отечественная политология: Итоги XX века: сб. науч. тр. / ИНИОН РАН. [отв. ред. Ильин М.В.]. – М., 2001.
2. 50 лет интеграции отечественной политологии в мировую политическую науку // Полис. – 2005. – №6. – С.5-17.
3. *Воробьев Д.М.* Политология в СССР: формирование и развитие научного сообщества / Воробьев Д.М. // Полис. – 2004. – №4. – С.169-178.
4. *Шатров В.П.* Третье ежегодное собрание Советской ассоциации политических (государствоведческих) наук / Шатров В.П. // Советское государство и право. – 1963. – №5. – С.161-163.
5. *Бурлацкий Ф.* Политика и наука / Бурлацкий Ф. // Правда. – 1965. – 10 января. – С.4.
6. *Бурлацкий Ф.* Вундеркинды из ЦК КПСС. Как в нашей стране появилась политология / Бурлацкий Ф. – Джерело доступу: <http://www.inauka.ru/politology/article30711.html>.
7. *Бабій Б., Забігайло В.* Міжнародна розрядка, ідеологічна боротьба і політичні науки / Бабій Б., Забігайло В. // Радянське право. – 1977. – №2. – С.8-11.
8. Политические отношения: прогнозирование и личность. – М., 1977; Политика мира и развитие политических систем. – М., 1979; Политические институты и процессы. – М., 1986; Политические науки и НТР. – М., 1987; Политические институты и обновление общества. – М., 1989; Новое политическое мышление в процессе демократии. – М., 1990.
9. *Шахназаров Г.Х.* Наука о политике и политика в науке / Шахназаров Г.Х. // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №1. – С.51-57.
10. *Брежнев Л.И.* Участникам XI Всемирного конгресса МАПН / Брежнев Л.И. // Правда. – 18 августа. – 1979 – С.1.
11. *Шахназаров Г.Х.* Политика сквозь призму науки / Шахназаров Г.Х. // Коммунист. – 1976. – №17. – С.104-114.; *Шахназаров Г.Х., Бурлацкий Ф.М.* О развитии марксистско-ленинской политической науки / Шахназаров Г.Х., Бурлацкий Ф.М. // Вопросы философии. – 1980. – №12. – С.10-23; *Шахназаров Г.Х.* Наука о политике и политика в науке / Шахназаров Г.Х. // Проблемы мира и социализма. – 1980. – №1. – С.51-57; Проблемы политических наук: К итогам XI Всемирного конгресса Международной ассоциации политической науки. Ежегодник советской ассоциации политических наук / редкол.: Д.А.Керимов (отв. ред.), В.Е.Чиркин, Г.Х.Шахназаров. – М.: Наука, 1979. – 203 с.; Критика буржуазных политологических концепций: К итогам XI Конгресса Международной ассоциации политической науки: сб. науч. тр. / Московский институт международных отношений / под ред. И.Г.Тюлина – М.: МГИМО, 1982. – 155 с.
12. *Шахназаров Г.Х., Бурлацкий Ф.М.* О развитии марксистско-ленинской политической науки / Шахназаров Г.Х., Бурлацкий Ф.М. // Вопросы философии. – 1980. – №12. – С.10-23.

13. Несостоятельность буржуазных концепций мирного сосуществования / под ред. Г.Н.Цветкова. – К.-Лейпциг: Политздат Украины, изд-во Лейпцигского ун-та, 1981.; *Сазонов А.А.* Критика буржуазной внутренней и внешней политики КПСС / Сазонов А.А. – К.: Вища шк., 1981; *Василенко В.А.* Правові аспекти участі Української РСР у міжнародних відносинах / Василенко В.А. – К.: Політвидав України, 1984.; *Мокляк Н.Н.* Социальные отношения: структуры и формы проявления / Мокляк Н.Н.; АН УССР Ин-т философии. – К.: Наукова думка, 1986; *Соболь О.Н., Ермолаенко А.Н.* «Неоконсервативная революция»: лозунги и реальность / Соболь О.Н., Ермолаенко А.Н. – Политиздат Украины, 1990; *Недюха Н.П.* Системный анализ немарксистской идеологии / Недюха Н.П. – К.: Вища шк. – 1991. – 178 с.

14. Постановление Государственного комитета СССР по науке и технике №386 “О номенклатуре специальностей научных работников” // Бюллетень Высшей аттестационной комиссии при Совете Министров СССР. – 1989. – №3. – С.18.

15. *Резниченко Л.А.* Политология: предмет, проблемы, перспективы. Беседа с президентом Советской ассоциации политических наук Г.Х.Шахназаровым / Резниченко Л.А. // Вестник АН СССР. – 1988. – №5. – С.119-129; *Зыкина Т.А.* Общественные науки на путях перестройки / Зыкина Т.А. // Правоведение. – 1988. – №5. – С.113-116; *Дейцев С.Е.* Советологи меняют точку зрения. На вопросы «Вестника АН СССР» отвечает профессор Стэнфордского университета Александр Даллин / Дейцев С.Е. // Вестник АН СССР. – 1989. – №10. – С.113-115; *Пискотин М.К., Смирнов В.В.* Политическая реформа и политическая наука / Пискотин М.К., Смирнов В.В. // Советское государство и право. – 1990. – №1. – С.3-14; *Ковлер А.И.* Встреча советских и американских политологов / Ковлер А.И. // Советское государство и право. – 1990. – №1. – С.136-138; *Устименко С.В.* Политология и жизнь (По материалам «круглого стола») / Устименко С.В. // Социально-политические науки. – 1991. – № 5. – С.106-108; *Ионин Л.* Политолог – это звучит гордо / Ионин Л. // Новое время. – 1991. – №14. – С.43.

16. Політологічний енциклопедичний словник: навч. пос. для студ. вищ. навч. закл. / за ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна. – К.: Генеза, 1997. – 400 с.

17. *Шаповаленко М.* Украинская политология: трудности становления / Шаповаленко М. // Политическая наука. Политология в постсоветских государствах: сборник научных трудов / РАН ИНИОН; отв. ред. и сост. Е.Ю.Мелешкина, В.В.Смирнов. – М.: ИНИОН РАН, 2004. – 296 с. (Политическая наука / редкол. Ю.С.Пивоваров (гл. ред.) и др.; 2004. – № 2).

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ

Федорчук О.А.

В статье сделана попытка раскрыть процесс возникновения и становления в Украине политологии как науки, охарактеризовать основные этапы ее развития, раскрыть их сущность.

Ключевые слова: политология, политическая наука, этапы развития, политологические исследования, институционализация политологии.

THE BASIC STAGES OF DEVELOPMENT OF POLITICAL SCIENCE ARE IN UKRAINE

Fedorchuk O.A.

In the article is given it a shot to expose the process of origin and becoming of political science in Ukraine how sciences are, to describe its basic stages, to expose their essence.

Key words: politology, political science, stages of development, researches of political sciences, institutiolization of political science.

УДК 351/352(091)477

канд. політ. н., доц. О.Н.Євтушенко

ДЕРЖАВНА ВЛАДА І МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ: ТЕОРІЯ Й МЕТОДОЛОГІЯ ВЗАЄМОДІЇ

У статті розглядаються важливі питання теорії та взаємодії моделей державної влади і місцевого самоврядування. Автор вважає, що відносини державної влади і місцевого самоврядування в Україні повинні базуватися на теорії муніципального дуалізму і моделі взаємозалежності.

***Ключові слова:** державна влада, місцеве самоврядування, моделі місцевого самоврядування, територіальна громада, демократія, політична система.*

Необхідною умовою демократизації політичної системи України стає подальше реформування інституту державної влади і місцевого самоврядування у напрямі наближення їх до європейських стандартів та підвищення їхньої ефективності в управлінні державою через поступове розширення самостійності місцевих громад.

У Конституції України закріплено принцип, відповідно до якого органи місцевого самоврядування є самостійним елементом системи управління громадськими справами на територіальному рівні та не входять до системи державної влади [19]. Закріплення цього принципу на законодавчому конституційному рівні, а також прийняття 24 травня 1997 р. Закону “Про місцеве самоврядування в Україні” [28], ратифікація Європейської Хартії місцевого самоврядування 15 липня 1997 р. [13] стали значним досягненням українського суспільства на шляху його демократизації і наближення даної галузі законодавства до європейських стандартів.

***Актуальність теми дослідження** пов’язана з пошуком засобів закріплення подібного статусу місцевого самоврядування, що вимагає з’ясування практичного і мало вивченого питання про взаємини органів державної влади й місцевого самоврядування, оскільки відокремлення органів місцевого самоврядування не тільки припускає новий тип подібних взаємин, але й провокує гостроту й конфліктність цих взаємин. Все це дозволяє нам звертати увагу на проблеми, які існують у взаємовідносинах державної влади і місцевого самоврядування, а саме коли місцеві інтереси розглядаються як підлеглі державним і державні адміністрації підміняють собою органи місцевого самоврядування. Розвиток взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування*

залежить від того, на яку теорію місцевого самоврядування держава буде спиратися і яку модель місцевого самоврядування вона хоче побудувати.

Автор ставить *за мету* розглянути теоретичні та методологічні засади побудови місцевого самоврядування, виявити особливості взаємовідносин державної влади і місцевого самоврядування та дослідити механізми його реалізації в сучасних умовах українського суспільства.

У статті використані праці таких зарубіжних і вітчизняних вчених, як В.Безобразова [2; 3], А.Васильчикова [5], Л.Велихова [6], Р.Гнейста [7; 8], А.Градовського [9], Н.Ємельянова [11], О.Іщенко [15], В.Кравченка [21], Н.Коркунова [20], Н.Лазаревського [22], Б.Нольде [24], Ю.Панейка [27], А.Черкасова [33], Б.Чичеріна [34], Л.Штейна [36] та багатьох інших.

Відповідно до ст. 5 Конституції України народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування [19]. Це означає, що органи місцевого самоврядування не є складовою частиною державного механізму, вони складають окрему форму реалізації народовладдя. Виходячи з цього, місцеве самоврядування не є елементом державної влади, однак, це не забезпечує його повної автономності від державної влади, що дає підстави розглядати місцеве самоврядування в політичній системі як самостійну форму публічної влади, за допомогою якої вона “адаптується до нових соціальних вимог” [1, с.155].

Взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування досить різноманітні, тому аналіз основних теорій і моделей цієї взаємодії є одним з найбільш значущих у галузі політології і теорії державного управління. Від того, наскільки оптимально вони будуть вирішені, у тому числі й через визначення загальнотеоретичних позицій, залежить як розвиток демократії в Україні, так і перспектива її державності.

Слід зазначити, що питання взаємодії органів державної влади й органів місцевого самоврядування виникло практично одночасно з появою самого інституту місцевого самоврядування. Залежно від спроби розв’язати проблему, проявів влади громади як впливу на суспільство поза системою державної влади, незалежної від держави чи її розгляду як елемента державного організму, що виконує лише функції органу держави [27, с.132; 32, с.18-19], сформувалися теорії державної влади і місцевого самоврядування.

Однією з перших теорій місцевого самоврядування стала *теорія вільної громади*, яка базувалася на нормах французького й бельгійського права кінця XVIII – початку XIX ст., виходячи з ідеї природного права громади самостійно вирішувати свої справи [4; 23, с.98]. Тому органи місцевого самоврядування – це не органи державної влади, а органи громад, які обираються членами громади [21, с.8-9]. Виходячи з даних положень, взаємодія органів державної влади й органів місцевого самоврядування відбувається у спосіб, коли державні органи

контролюють й стежать за тим, щоб громада та її органи не перевищували межі своєї компетенції, але державна влада не втручалася в компетенцію громади і її органів.

На зміну теорії вільної громади прийшла (*громадська*) *громадівська теорія* самоврядування, яка багато в чому виходила з тих же підстав, що й теорія вільної громади, однак на перший план вона висувала вже не природний і невідчужуваний характер прав громади, а обґрунтовувала недержавну природу діяльності органів місцевого самоврядування, переважно її майновий характер [31]. В основі цієї теорії було положення про те, що громада, як самоврядний територіальний колектив, така ж самотійна, як і сама держава, тим більше, що вона виникла раніше держави.

На думку прихильника громадівської теорії А.Васильчикова, самотійність місцевих громад зумовлюється характером справ, якими вони завідують й які по своїй природі відмінні від справ державного управління, тому самоврядування є особливою формою самоорганізації населення [5]. На основі цієї теорії розроблялось та було прийнято Положення про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 року, а також Міське Положення 1870 року, які впроваджувались в українських губерніях у другій половині XIX ст. [12, с.178-186].

Однак в той час спроби визначити місцеве самоврядування як діяльність, яка по своїй суті відрізняється від адміністративної діяльності держави, закінчилися невдало. Як зазначав Б.Нольде, “самоврядні одиниці роблять ті ж самі справи, що й безпосередні органи держави”, тому вони “така ж частина державного управління, як управління коронне. І даремно ведуться нескінченні суперечки про “власні” справи громад і справи, “покладені” на неї державою” [24, с.261-262]. Історичний досвід того часу показав, що теоретичні погляди прихильників вільної громади й громадівської теорії самоврядування, які вважали, що місцеве самоврядування виникає з ініціативи “знизу” і тримається винятково на самосвідомості й волі населення, не відповідають дійсності. Однак в наші часи, що б позбавитись від тоталітарного минулого, “яке лише умовно співвідносилось з реальним місцевим самоврядуванням”, ми заклали ідеї громадівської теорії в Конституцію України [35].

У зв'язку з тим, що можливості державного апарата мають свої межі у вирішенні питань місцевого значення, державній владі потрібна підтримка з боку населення, тому виникає, якщо можна так сказати, кооперація державної влади і органів місцевого самоврядування для спільного вирішення конкретних місцевих справ. Ця думка вплинула на розвиток *державницької теорії* самоврядування, яка отримала найбільше поширення в Європі. Основні її положення були розроблені німецькими вченими Л.Штейном [36] та Р.Гнейстом [7; 8]. Згідно з цією теорією органи місцевого самоврядування повинні бути повністю підпорядковані

державі. Вони є ланкою державної влади, яка не має власних прав, власної компетенції. На думку Л.Штейна, самостійність органів місцевого самоврядування в тому, що вони є не безпосередніми органами держави, а є органами місцевого співтовариства, на яке держава покладає здійснення певних завдань державного управління.

Такий підхід є популярним у США, де регламентація місцевого управління і самоврядування належить до компетенції штатів і в багатьох з них місцевий орган має лише ті повноваження, що є чітко визначеними штатом, і ті, що безпосередньо впливають з цих повноважень. У Росії дану теорію підтримували такі вчені, як В.Безобразов [2; 3], Н.Коркунов [20], А.Градовський [9], Н.Лазаревський [22]. В.Безобразов, наприклад, стверджував, що “держава й самоврядування нероздільні й що спроби роз’єднання можуть призвести до руйнування або самоврядування, або держави” [2, с.1].

Відповідно до державницької теорії місцеве самоврядування являє собою, насамперед, одну з форм організації державного управління на місцях, будучи частиною загальної державної системи. Місцеві справи є державними справами, переданими органам місцевого самоврядування, які краще знають інтереси місцевих громад і можуть повніше їх задовольнити.

Виходячи з цієї теорії, органи місцевого самоврядування є специфічними органами державної влади, організованими на принципах самоврядування. Таким чином, якщо органи держави виражають її волю й повністю підлеглі уряду, внаслідок чого між ними неможливе співвідношення взаємних прав й обов’язків, то органи місцевого самоврядування мають принципово інший статус, вони є юридичними особами, що вступають із державою в юридичні відносини і мають щодо неї відповідні права і обов’язки [34, с.86- 87]. Як бачимо в цьому твердженні є суперечність – органи самоврядування повністю підлеглі уряду (державній владі) і в той же час вступають із державою в юридичні відносини, залучаючись у систему державного управління.

Спроба своєрідного примирення й компромісу “природників” та “державників” отримала своє вираження в *громадівсько-державницькій теорії (теорії муніципального дуалізму)*. Згідно з цією теорією органи самоврядування самостійні лише в неполітичній сфері. Ця теорія зумовлює одночасне співіснування на місцевому рівні як органів самоврядування, так і органів уряду. При застосуванні цієї теорії на практиці іноді проявляються недоліки і громадівської, і державницької теорії та додається ще один – порушення принципу розподілу влад.

Відповідно до громадівсько-державницької теорії органи місцевого самоврядування, здійснюючи відповідні управлінські функції і виходячи за рамки місцевих, повинні діяти як інструмент державного управління. Посилення правового регулювання місцевого самоврядування все більше інтегрує місцеві органи в державний механізм, коли частина прав

муніципальних органів стає їхніми обов'язками, що виконуються під контролем державних органів. Запровадження цієї теорії підсилює державну природу органів місцевого самоврядування, не відрізняє місцевих справ від загальнодержавних.

Л.Кириченко вважає, що для України найбільш оптимальною є громадівсько-державницька концепція. По-перше, вона забезпечує формування системи місцевого самоврядування як інститутів громадянського суспільства, тобто незалежних щодо держави самоврядних утворень. А по-друге, саме така модель сприяє активному залученню органів і посадових осіб місцевого самоврядування до реалізації функцій та завдань державного управління [16].

У науці існують й інші теорії місцевого самоврядування, а саме: теорія самоврядних одиниць, згідно з якою місцеве самоврядування є “продуктом самообмеження держави”, муніципалітети виконують функції державного управління, але залишаються органами не держави, а територіальної громади [10]; органічна теорія, яка розглядає громаду як низовий соціальний організм, що має низку публічно-правових повноважень, які не делеговані державою, а належать громаді за власним правом [30, с.5-6]; теорія муніципального соціалізму, яка ґрунтується на можливості еволюції буржуазного місцевого самоврядування у соціалістичне; соціальна класова теорія, за якою місцеве самоврядування – це форма державного управління певним, одним із публічних інститутів держави, завдяки якому правлячий клас забезпечує на місцях дотримання своїх інтересів [6]; теорія соціального обслуговування, згідно з якою муніципалітети здійснюють функції сприяння добробуту мешканців комун [37, с.27].

Усі ці теорії знайшли своє первісне втілення в трьох основних моделях місцевого самоврядування: англосаксонській (англійській, або англо-американській), континентально-європейській (французькій, німецькій), іберійській, радянській.

Англосаксонська модель місцевого самоврядування виникла і розвивалася в Англії, де існують адміністративно-територіальні утворення (графства й округи), в яких для рішення місцевих питань збирається рада, що діє 4 роки. Всі посадові особи графства (шериф, менеджер і т. ін.) також обираються населенням. Низовою ланкою місцевого управління є приходи. Остання реформа місцевого самоврядування від 16 липня 1985 р. дещо змінила функції деяких місцевих утворень і підсилила вплив уряду (деякі функції місцевих утворень передані відомствам) [14, с.63-69].

Особливості цієї моделі пов'язані зі стійкістю звичаєвого права (Common Law), основою якого є однорідність і єдність усього права, обов'язкового як для носія верховної державної влади, так і для народу. Тому в Англії до XIX століття управління в територіях існувало й формувалося не як самоврядування, а як інститут держави, керований не

центральними органами, а за допомогою законів, прийнятих парламентом. Ця модель виключає представників центрального уряду на місцях, а муніципалітети самостійно здійснюють владу в межах своїх повноважень. Однак якщо вони виходять за межі повноважень, то це дозволяє уряду втручатися в їх справи.

Англосаксонська модель отримала поширення у Великій Британії, США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії та інших країнах. Подібна система організація влади на місцях будується і в Росії, де представницькі органи місцевого самоврядування формально виступають як діючі автономно в межах наданих їм повноважень. Як вказує російський дослідник К.Павлов, англосаксонський варіант системи місцевого самоврядування відповідає завданню побудови демократичного суспільства з ринковими принципами побудови економіки. Однак досвід проведення реформ у РФ показує, що при відсутності демократичного досвіду він навряд чи є оптимальним. На його думку, у зв'язку зі слабким впливом вищих державних органів англосаксонська система найменш підходить для Росії, тому що негативно впливає на ефективність російського виробництва [26, с.123].

Континентальна (французька) модель місцевого управління, базується на поєднанні державного управління на місцях і місцевого самоуправління. Згідно з цією моделлю місцеві органи влади підпорядковуються вищим державним органам, які здійснюють безпосередній контроль за їхньою діяльністю. Французька модель допускає контроль центральної влади через спеціально призначених представників. Для Франції характерна ієрархічна підпорядкованість структур влади. Виборні органи є не в усіх підрозділах, а лише в комунах, департаментах і регіонах. Основою адміністративно-територіальної одиниці є комуна, населення якої обирає муніципальну раду й мера. До функцій ради належить розпорядження майном, керівництво необхідними службами, розпорядження бюджетом [25].

Подібна модель існує в Іспанії, однак, під впливом історичних умов (період фашистського режиму) остаточно визначилася лише в 50-і роки ХХ ст. і має ряд цікавих особливостей. Однією із центральних є національна розмаїтість. Це враховано іспанцями в Конституції 1978 р., яка надає народам Іспанії рівні права з утворення автономних співтовариств, які мають свій статут, прийнятий парламентом країни. Нижчим рівнем місцевої влади є провінція, в яку входить кілька муніципалітетів. Провінція управляється депутацією, а муніципалітети – радами, що обираються населенням. Місцевим органам надаються широкі права для вирішення соціально-економічних завдань, а також можливість об'єднання зусиль для вирішення вагомих проектів [18, с.292-297].

Континентальна модель місцевого управління нагадує ієрархічну піраміду, по якій відбувається передача різних директив та інформації і в рамках якої на центральну владу активно працює ціла армія агентів на

місцях. Тому вона характеризується підпорядкованістю нижчих ланок вищим. Зрозуміло, що залежно від країни континентальна модель має свої різновиди. Так, у таких країнах, як Фінляндія, Греція систему місцевої влади в адміністративно-територіальних одиницях очолюють тільки призначені центром чиновники або представники вищих виборних органів. У ряді країн обирається керівник тільки низової місцевої влади, вищі керівники призначаються Міністром внутрішніх справ [29, с.355].

Змішана модель територіальної організації влади функціонує в Австрії, Німеччині, Японії. Вона має подібність і з англосаксонською, і з континентальною моделями. Однак із зазначеної групи країн особливо виділяється Німеччина, яка поєднала в собі принципи обох моделей і виробила свої яскраві риси. Німецька модель відрізняється від французької тим, що органи місцевого самоврядування діють за дорученням держави, а громада на основі законів і під свою відповідальність вирішує завдання на своєму рівні. Правовою основою формування місцевого самоврядування стали реформи барона Лоренца фон Штейна на початку ХІХ ст. Основною ідеєю реформи стала паралельна діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що функціонує як єдина цілісна система [17].

Сьогодні самоврядування в Німеччині приймає на себе частину функцій держави. Федерація й землі не є єдиними суб'єктами державного управління. Громади функціонують або як інститути самоврядування, або як органи, яким держава делегувала окремі функції. Правове положення громад детально регламентується законодавством земель, яке відрізняється більшою розмаїтістю й особливостями територій [11, с.6].

Що стосується іберійської та радянської моделей, то вони є різновидом англосаксонської моделі. Цьому варіанту притаманна спільна особливість – відсутність територіальних представництв центральних органів державного управління.

Однак крім названих існують й інші моделі взаємодії органів державної влади й місцевого самоврядування, однією з яких є класифікація, запропонована сучасним російським дослідником О.Черкасовим. Вона складається з трьох моделей.

1. *“Модель партнерства”* запропонована в ХІХ столітті у працях Дж. Ст. Міля. Згідно з цією моделлю відносини місцевої й центральної влади – це відносини партнерів і рівноправних товаришів, які мають спільні цілі й надають необхідні послуги населенню. Місцеве управління – це “органічний елемент самовираження відповідного місцевого співтовариства” [33, с.115].

2. *“Агентська модель”* – в якій місцеві органи вважаються своєрідним інструментом, за допомогою якого державна влада реалізує свій політичний курс на місцях. Місцеве управління є “лише адміністративним засобом здійснення управлінських функцій на місцях, спрямованим не стільки на забезпечення місцевого представництва,

скільки на надання послуг” [33, с.116]. Державна влада як гарант ефективності соціально-економічного й громадського життя покликана забезпечувати розумні стандарти послуг, наданих громадянам.

3. “*Модель взаємозалежності*” ґрунтується на тому, що відносини центральних і місцевих органів характеризуються як і деяким ступенем їхньої незалежності, так і взаємозалежністю та визначаються реальним владним потенціалом сторін, а також наявними в їхньому розпорядженні ресурсами (особливо фінансовими) і засобами тиску [33, с.11]. Уряд контролює парламент і має можливість домагатися прийняття законів, що регулюють діяльність муніципальних установ. Місцеві представницькі органи, у свою чергу, мають самостійний мандат, отриманий від виборців, власні фінансові кошти, компетенції, які закріплені за ними законодавством.

Таким чином, не тільки місцеві органи виявляються залежними від уряду (загальна підтримка, фінансові субсидії, законодавче регулювання тощо), але й уряд залежить від місцевої влади при реалізації свого політичного й економічного курсу на місцях. По суті, зазначена модель схожа з моделлю партнерства, але в ній відсутня рівноправність державних органів й органів місцевого самоврядування.

Перераховані моделі спираються на розглянуті вищі світові теорії державної влади і місцевого самоврядування. Так, “*модель партнерства*” побудована на громадівській теорії, “*агентська модель*” – на державницькій, “*модель взаємозалежності*” – на громадівсько-державницькій (муніципального дуалізму) теорії.

Державна влада і місцеве самоврядування – це інституції, які покликані надавати послуги населенню. Зрозуміло, що держава не може брати все це на себе. Однак, надаючи більше повноважень і самостійності органам місцевого самоврядування, як того вимагають європейські стандарти, держава несе відповідальність за збалансований розвиток усіх територіальних утворень, за територіальну цілісність країни. Тому є сенс в тому, коли дослідники визнають місцеве самоврядування децентралізованою формою державного управління [35].

Таким чином, недержавний характер органів місцевого самоврядування, закріплений в Конституції України, не є достатньою підставою для того, що б виводити місцеве самоврядування із системи державного механізму, хоча зрозуміло, що співвідношення органів державної влади і місцевого самоврядування буде суттєво відрізнятися управлінськими механізмами. Крім того, місцеве самоврядування – це необхідний елемент громадянського суспільства, якому притаманні практично всі його базисні компоненти. Все це підтверджує думку про однакову природу державної влади і місцевого самоврядування, які мають різну специфіку як владні інституції. Зрозуміло, що у більшості випадків не можливо чітко відмежувати питання, які входять до компетенції місцевих органів та органів державної влади. Однак у тих

випадках, коли це можливо зробити, ми не можемо їх протиставити один одному, тому й протиставлення державної влади й місцевого самоврядування не має ні теоретичних, ні практичних підстав.

Найбільш обґрунтованою, на думку автора, є проміжна позиція, що отримала теоретичне обґрунтування в змішаній дуалістичній теорії, адже в українському законодавстві повинна бути представлена саме дуалістична концепція як найбільш обґрунтована. Вона більше відповідає вимогам загальнодержавної стратегії розвитку й формування управлінської системи, спрямовуючи розвиток місцевого самоврядування на збереження стабільності в державі, на розбудову громадянського суспільства. Сьогодні “неприпустимим є намагання знайти шляхи вирішення проблем у цих сферах на засадах протиставлення державної влади та місцевого самоврядування” [15, с.334].

Однак для забезпечення ефективної взаємодії державної влади і місцевого самоврядування, їхньої відповідальності за виконання наданих їм повноважень в законі повинні бути прописані принципи взаємодії органів державної влади й місцевого самоврядування, для того щоб у державної влади не виникало бажання підпорядкувати собі органи місцевого самоврядування.

Автор погоджується з вченими, які наголошують на розробці і прийнятті законів про територіальні громади та їхні об'єднання, про територіальний устрій України, про фінанси місцевого самоврядування і комунальну власність, про місцеві податки і збори, про місцеві референдуми, про місцеві ініціативи, слухання та інші форми волевиявлення населення, які у майбутньому мають бути об'єднані у комунальний кодекс України [16].

Висновки. Таким чином, місцеве самоврядування – це політичний інститут, вбудований в загальну систему політичних структур, відносин і взаємозв'язків. Сьогодні заслуговує належної оцінки не тільки те, що він є інститутом громадянського суспільства (виконує функції внутрішньої самоорганізації місцевого співтовариства для рішення господарських завдань, пов'язаних, наприклад, із забезпеченням роботи комунальних служб, муніципальних підприємств тощо), але і те що він виконує політичну роль, йому притаманні політичні властивості, зокрема відповідні владні взаємовідносини, різні форми узгодження інтересів й активності жителів територіальних утворень. Місцеве самоврядування – це елемент політичної системи суспільства. Його існування в державі означає, що в країні поряд з інтересами особистості й інтересами держави визначаються й гарантуються ще й місцеві (муніципальні) інтереси.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андріяш В.І. Євтушенко О.Н. Місцеве самоврядування в політичній системі суспільства / Андріяш В.І. Євтушенко О.Н. // Сучасна українська політика. Політики

і політологи про неї. – К.; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2007. – Вип. 11. – С.148-157.

2. *Безобразов В.П.* Государство и общество. Управление, самоуправление и судебная власть / Безобразов В.П. – СПб., 1882.

3. *Безобразов В.П.* Земские учреждения и самоуправление / Безобразов В.П. – М., 1874.

4. Бельгийская конституция 7 февраля 1831 года / [под ред. и с примеч. С.Г.Сватикова; пер. с фр. А.Харитонов, В.Харитонов]. – Ростов-на-Дону: Изд-е Н.Парамонова “Донская Речь”, 1905. – 39 с.

5. *Васильчиков А.* О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений / Васильчиков А. – СПб.: Тип. Э. Праца, 1870. – 368 с.

6. *Велихов Л.* Основы городского хозяйства. Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства: В 2-х ч. Ч.2 / Велихов Л. – М.; Л.: ГОСИЗДАТ, 1928. – 468 с.

7. *Гнейст Р.* Правовое государство и административные суды Германии / Гнейст Р.; [пер. с нем. Ф.С.Фустова; под ред. М.И.Свешникова]. – СПб.: Типография В.Безобразова и К^о, 1896.

8. *Гнейст Р.* История государственных учреждений Англии / Гнейст Р.; [пер. с нем. С.А.Венгерова]. – М.: Типография В.Ф.Рихтер, 1885.

9. *Градовский А.Д.* История местного самоуправления в России: Собр. соч. Т 2 / Градовский А.Д. – СПб., 1899.

10. *Еллинек Г.* Общее учение о государстве / Еллинек Г. – 2-е изд., испр. и доп. по 2-му нем. изд. С.И.Гессеном. – СПб., 1908. – 598 с.

11. *Емельянов Н.А.* Местное самоуправление: международный опыт / Емельянов Н.А. – Тула, 1996. – 112 с.

12. *Євтушенко О.Н.* Концепції державної влади і місцевого самоврядування та їх вплив на розвиток суспільно-політичних відносин в українських землях у другій половині ХІХ ст. / Євтушенко О.Н. // Гілея (науковий вісник): Збірник наукових праць / гол. ред. В.М.Вашкевич. – К., 2008. – Вип. 12. – С.178-186.

13. Закон України “Про ратифікацію Європейської хартії місцевого самоврядування” // Уряд. кур’єр. – 1997. – 24 липня.

14. Иностранное конституционное право / под ред. В.В.Маклакова. – М.: Юрист, 1996. – 512 с.

15. *Ищенко О.* Актуальні питання розвитку місцевого самоврядування на сучасному етапі / Ищенко О. // Вісник НАДУ. – С.333-338.

16. *Кириченко Л.* Народовладдя і місцеве самоврядування в Україні [Електронний ресурс] / Кириченко Л. // Право України. – 2001. – №6: <http://pravoznaves.com.ua/period/chapter/2/21/695>.

17. *Кнемайер Ф.Л.* Организация местного самоуправления в Баварии (основные структуры, особенности, недостатки) / Кнемайер Ф.Л. // Государство и право. – 1995. – №4.

18. Конституции зарубежных государств. – М.: Норма, 1997. – С.292-335.

19. Конституція України. Прийнята 28.06.1996 // ВВР. – 1996. – №30. – Ст. 141.

20. *Коркунов Н.М.* Русское государственное право. Т.ІІ / Коркунов Н.М. – Изд.3-е. – СПб., 1901. – 311 с.

21. *Кравченко В.* Місцеве самоврядування в історії України / Кравченко В. // Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції. – К., 1994. – С.8-17.

22. *Лазаревский Н.И.* Самоуправление / Лазаревский Н.И. // Мелкая земская единица: сб. статей. – СПб., 1902. – Вып.1.

23. Місцеве самоврядування в Україні. Історія, проблеми, пропозиції. – К., 1994. – 368 с.
24. Нольде Б.Э. Очерки русского государственного права / Нольде Б.Э. – СПб., 1911 – 554 с.
25. Организация административной власти во Франции. – М., 1993. – 131 с.
26. Павлов К. Выбор оптимальной модели местного управления / Павлов К. // Общество и экономика. – 1999. – №5. – С.121-126.
27. Панейко Ю. Теоретичні основи самоврядування / Панейко Ю. – Мюнхен, 1963. – 160 с.
28. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.97 № 280/97-ВР // ВВРУ. – 1997. – №24. – Ст. 170.
29. Пэюнэнэн А. Исполнительная власть в Финляндии. Государство и право / Пэюнэнэн А. – 1992. – №7.
30. Роль держави і права в суспільстві – основні теорії походження та сутності держави і права // Основи правознавства: навч. посіб. – К., 2003. – С.5-16.
31. Саханенко С.А. Організаційно-правовий механізм публічного управління на територіальному рівні [Електронний ресурс] / Саханенко С.А. – ОРІДУ НАДУ, 2003: http://center.uct.ua/distants/courses/pu01/htm/p04_04.htm.
32. Фадеев В.И. Муниципальное право России / Фадеев В.И. – М.: Юрист, 1994. – С.17–22.
33. Черкасов А.И. Сравнительное местное управление: теория и практика / Черкасов А.И. – М.: Форум: Инфра-М, 1998. – 160 с.
34. Чичерин Б.Н. Бюрократия и земство / Чичерин Б.Н. // Вопросы политики. – М., 1905. – С. 86-87.
35. Шаповал В. Сутність місцевого самоврядування (питання теорії) [Електронний ресурс] / Шаповал В: http://www.municipal.gov.ua/data/loads/7slyhanna_zbirnik_mynryh_statta_shapoval.doc.
36. Штейн Л. Учение об управлении и право управления. о сравнении литературы и законодательств Франции, Англии, Германии / Штейн Л. – СПб., 1874. – XIV. – 584 с.
37. Шумянкова Н.В. Муниципальное управление: учеб. пособие / Н.В.Шумянкова. – М.: Экзамен, 2002. – 640 с.

ГОСУДАРСТВЕННАЯ ВЛАСТЬ И МЕСТНОЕ САМОУПРАВЛЕНИЕ: ТЕОРИЯ И МЕТОДОЛОГИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ

Евтушенко А.Н.

В статье рассматриваются основные вопросы теории и взаимодействия моделей государственной власти и местного самоуправления. Автор считает, что отношения государственной власти и местного самоуправления в Украине должны основываться на теории муниципального дуализма и модели взаимозависимости.

Ключевые слова: государственная власть, местное самоуправление, модели местного самоуправления, территориальная община, демократия, политическая система.

STATE POWER, LOCAL GOVERNMENT: THEORY AND METHODOLOGY OF THE INTERACTION

Yevtushenko A.N.

The article covers the basic and the most important theories and models of the state power and local governments in the field of both political science and public administration, and the methodology of their interaction. The author believes that the

interaction of the state power and local governments in Ukraine must be based on the theory of municipal dualism and on the model of interdependency.

Key words: state power, local government, models of the local government, territorial community, democracy, political system.

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 330.1: 339.9

докт. екон. н., доц. С.М.Макуха

РОЛЬ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКІВ УКРАЇНИ В ЗАБЕЗПЕЧЕННІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ

Стаття присвячена аналізу суперечливого впливу зовнішньоекономічних зв'язків України на забезпечення достатнього рівня життя і необхідного соціального обслуговування населення. Автором пропонуються заходи підвищення ефективності зовнішньоекономічних зв'язків з метою їхнього спрямування на забезпечення основоположних прав людини.

Ключові слова: *рівень життя, економічна глобалізація, імпорт, іноземні інвестиції, міжнародна міграція.*

Згідно зі ст. 25 “Загальної декларації прав людини”, кожна людина має право на такий життєвий рівень, включаючи їжу, одяг, житло, медичний догляд та необхідне соціальне обслуговування, який є необхідним для підтримання здоров'я і добробуту її самої та її сім'ї, і право на забезпечення в разі безробіття, хвороби, інвалідності, вдовства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від неї обставини [1, с. 8].

Конституція України проголошує рівні права кожної людини на достатній рівень життя, медичну допомогу, безпечно для життя й здоров'я навколишнє середовище тощо. Однак реалізація проголошених прав ускладнюється багатьма факторами історичного, економічного, психологічного, організаційного характеру. У сучасних умовах надзвичайно важливе значення має економічна ситуація, в якій перебуває Україна. Складність соціально-економічного становища України значною мірою визначається особливостями її міжнародних економічних зв'язків.

Окремі аспекти включення України у світовий економічний простір досліджувались в роботах Б.Гаврилишина, В.Гейця, О.Білоруса, І.Бураковського, А.Задої, В.Новицького, О.Носової, В.Ю.Пахомова, А.Семенова, С.Соколенка, Дж. Стігліця, А.Філіпенка, Є.Черняка та ін. Однак впливу міжнародного співробітництва на забезпечення гідного

рівня життя громадян України не приділялось належної уваги. Саме тому, враховуючи специфіку сучасного етапу розвитку соціально-економічних відносин України, *актуалізується аналіз* ступеня впливу міжнародних економічних відносин на розвиток головної продуктивної сили в умовах глобалізації.

Отже, *метою* статті є визначення ролі міжнародних економічних зв'язків у процесі відтворення робочої сили, підвищенні соціального захисту громадян України.

Відомо, що затримання зростання багатьох форм та видів індивідуального споживання звужує можливості підвищення продуктивності праці та її мотивації. Штучне обмеження споживання громадян заважає їм залучитися до свідомого політичного життя, що збіднює творчий потенціал суспільства, оскільки бідність несумісна зі свободою і демократією. Вона не дозволяє збудувати громадянське суспільство, породжуючи правовий нігілізм. Зазначена проблема набуває для країн молоді демократії та перехідної економіки особливе соціально-політичне звучання. Усвідомлюючи необхідність забезпечення достойного рівня життя народу, останнім часом економічна теорія й практика все більшою мірою зосереджують увагу на соціальній складовій конкурентоспроможності української економіки.

Відомо, що національний суверенітет, перехід до ринкової економіки громадяни перехідних країн пов'язували насамперед з перспективами зростання добробуту. І дійсно за період з 1998–1999 по 2005–2006 роки країни Східної Європи і колишнього Радянського Союзу вивели з абсолютної вбогості 50 з 400 мільйонів людей (з рівнем доходів нижче 2,15 долара США в день із урахуванням паритету купівельної спроможності). Якщо в 1998/99 році в бідності жив один з кожних п'яти чоловік – або 85 мільйонів у цілому, то в 2005/06 нижче порогу бідності залишався один із кожних дванадцяти чоловік – або всього 35 мільйонів [2].

Протягом періоду незалежності Україна також здійснила значні кроки в напрямку підвищення рівня життя населення. Рівень бідності в країні знизився вдвічі – з більш як 47,2% у 2003 р. до близько 24,5% – у 2006-му (якщо межею бідності вважати 5 дол. США на день за паритетом купівельної спроможності).

Держава витрачає на соціальну допомогу 2,5% ВВП, що відповідає рівню країн ОЕСР, 70% цієї допомоги одержують найуразливіші групи населення, що свідчить про ефективність програми соціальної допомоги. Віце-президент світового банку (регіон Європи та Середньої Азії) Шигео Катцу зауважує, що зазначена програма могла бути досконалішою в разі її належного фінансування та підвищення рівня адресності [3, с.6].

Однак протягом 2005–2006 рр. у більшості випадків зросло відставання українських зарплат від рівня країн – нових членів ЄС. У 2007 р. середня зарплата в Україні складала 1351 грн., Чехії – 805 євро,

Польщі – 740 євро, Угорщини – 710 євро, Румунії – 400 євро, Болгарії – 216 євро [4, с.5]. Україна перебуває на передостанньому місці за рівнем життя в Європі, випередивши за цим показником тільки Молдову.

Виникає природне питання, чому країна з величезними можливостями щодо динамічного соціально-економічного розвитку так важко здійснює перехід до ринкових відносин? Чим пояснити непередбачуваний ступінь вразливості держави, викликаний впливом світової фінансової та економічної кризи, яка призвела до суттєвого погіршення матеріального становища населення? Відповіді на поставлені запитання доцільно шукати, аналізуючи не тільки внутрішню економічну політику, але й особливості зовнішньої.

Загальновідомо, що рівень життя громадян країни визначається динамікою, кількісними та якісними характеристиками виробництва. Зазначені параметри залежать не тільки від внутрішньої, але й від особливостей зовнішньої політики держави. Але наскільки остання була оптимальною в контексті забезпечення основоположних прав громадян України?

Участь кожної держави в процесі економічної глобалізації здійснюється в таких основних напрямках: світова торгівля, міжнародний рух капіталів, спеціальні економічні зони, валютні відносини, міжнародна міграція робочої сили, взаємодія яких створює економічну цілісність світу. Кожна складова глобалізаційного процесу зробила свій суперечливий внесок у вирішення проблеми забезпечення належного рівня життя громадян України.

Відомо, що наповнення внутрішнього ринку імпортною продукцією дозволяє збільшити пропозицію товарів та знизити інфляційний тиск на рівень внутрішніх цін. Так, ще на початку 90-х років проблема підвищення рівня споживання значною мірою вирішувалась за рахунок імпорту. Наприклад, наприкінці 1992 р. в Україні були введені високе експортне мито і майже нульове імпортне. Низьке імпортне мито відкрило внутрішній ринок України для неякісних продовольчих і промислових товарів польського й турецького виробництва. Український споживач за умов низьких доходів віддавав перевагу хоча і неякісним, але дешевшим імпортним товарам порівняно з вітчизняними. Така політика була спрямована на задоволення потреб людини в умовах обмежених доходів, була соціально спрямованою і здавалася абсолютно виправданою.

Однак якість життя громадян країни визначається в першу чергу станом національного виробництва товарів і послуг, бо саме вітчизняне виробництво створює можливість зростання кількості зайнятого населення та його доходів. Зелене світло, відкрите для іноземних товарів, поглибило критичний стан вітчизняних виробників. Скорочення попиту на їхню продукцію призвело до падіння виробництва. Недосконала зовнішньоторговельна політика негативно позначилась на розвитку саме

тих галузей вітчизняної промисловості, які безпосередньо працюють на задоволення потреб людини.

Таким чином, заходи держави, спрямовані на зростання споживчого імпорту з метою послаблення негативів трансформаційного періоду, спровокували іншу більш серйозну проблему, фактично загостривши суперечності між виробництвом і споживанням. З плином часу державою застосовувались протекціоністські заходи, однак і наразі структура зовнішньої торгівлі України та інших країн СНД залишається неоптимальною, що позначається як на якості споживання, так і на ефективності виробництва.

Так, з метою скорочення інфляції за умов недостатньої внутрішньої пропозиції окремих споживчих товарів зростає їхній імпорт. Обсяг імпорту товарів та послуг України за січень-вересень 2008 р. склав 72690,2 млн. дол., перевищивши експорт на 10284,1 млн. дол. Порівняно з відповідним періодом попереднього року імпорт зріс на 58,7%. Від'ємне сальдо зовнішньої торгівлі товарами становило 14283,1 млн. дол. США [5, с.6].

Держкомстат повідомляє, що негативне сальдо зовнішньої торгівлі продемонстрували три товарні групи: енергетичні матеріали, автомобілі і механічне обладнання. Зазначена тенденція зумовлена значним збільшенням споживчого попиту українського населення внаслідок підвищення реальних доходів, реконструкцією та модернізацією багатьох підприємств, які потребують імпорту машин і обладнання. Тобто імпорт орієнтується на антиінфляційні та інвестиційні потреби.

Одночасно подібна практика при її тривалому застосуванні становить загрозу вітчизняному бізнесу, бо скорочує конкурентоспроможність українських товарів, внаслідок чого падає попит на них. А зниження попиту скорочує виробництво. Отже, збільшення імпорту товарів, якими країна здатна забезпечити власне населення, має бути обмеженим у часі. За цей час необхідно створити всі умови для розвитку імпортозамінного типу економічного зростання. Актуальність цього завдання зумовлена тією обставиною, що в 2007 р. в структурі українського імпорту 30, 4% припадало на продукцію машинобудування. Зазначена величина вперше перевищила питому вагу енергоносіїв в імпорті країни [6, с.7].

Норми і правила СОТ створили для України нове організаційно-правове середовище функціонування, яке також матиме неоднозначні соціально-економічні наслідки. СОТ забезпечує рівні та сприятливі умови для комерційної діяльності в іноземних державах в обмін на відкриття їхніх ринків для міжнародної конкуренції. Як позначиться ця конкуренція насамперед на експорті та імпорті України? Щодо імпорту, то вступ до Світової торгової організації, створення зони вільної торгівлі може призвести до серйозних проблем в електронній, автомобільній, авіаційній, легкій промисловості, суднобудуванні, АПК, низці інших галузей. Може погіршитись становище банків, транспортних, страхових

та інвестиційних компаній, що також не сприятиме покращенню матеріального становища працюючих.

Зазначені негативні обставини значно посилюються в умовах сучасної світової фінансової кризи і викликають загострення суперечності між соціальними та економічними сторонами суспільного життя. Так, лише за три останні роки рівень приватного споживання в Україні зріс у 3,5 разу більше, ніж створений для цього споживання продукт. Нестача споживчих товарів поповнювалась імпортом. А купівельна спроможність населення підтримувалась значною мірою масштабним кредитуванням.

Зростання споживчих кредитів було б логічним і виправданим тільки в разі інноваційно-інвестиційного спрямування банківських активів, коли кошти використовуються на розвиток альтернативних енергетичних джерел, енергозберігаючих технологій, генерацію нових технологій, модернізацію обладнання.

Саме таке застосування кредитних ресурсів симулює розвиток вітчизняної економіки, дозволяє збільшити зайнятість населення, на основі випереджаючого росту продуктивності праці порівняно з зарплатою забезпечити вищі доходи, достойні темпи зростання як засобів виробництва, так і споживчих товарів, підвищивши їхню якість. Така ситуація дала б змогу стимулювати підвищеним попитом виробництво вітчизняних товарів і з меншими втратами пережити сучасну світову економічну кризу.

Однак 80% кредитів, які надаються українському населенню, розчиняються в імпорті [7, с.22]. Це свідчить про вкрай небезпечне явище для української економіки: іноземні кредитні ресурси вітчизняні банки спрямовують не на розвиток інноваційно-інвестиційного процесу, а орієнтуються на кредитування споживання населення, тобто ми кредитуємо чужу економіку, що сповільнює розвиток вітчизняної. Зазначена небезпека посилюється тим, що значні кошти були запозичені українськими банками за кордоном. Третина національного зовнішнього боргу України – банківський борг. Якщо зіставити ці кредити з позиками, наданими фізичним особам, то ці показники майже повністю збігаються.

Таким чином, один із найважливіших факторів забезпечення позитивної економічної динаміки – банківський кредит, сформований значною мірою за рахунок зовнішніх джерел, використовується на стимулювання споживчого попиту на іноземні товари замість інвестування імпортозамінних національних виробництв.

Відомо, що швидкий прорив на міжнародні ринки, високі темпи економічного зростання, та підвищення добробуту громадян багатьох країн світу зумовлені залученням капіталу у формі прямих іноземних інвестицій. У ролі прямого інвестора частіше виступають транснаціональні корпорації, які використовують ресурси та конкурентні переваги багатьох країн світу і стрімко поширюються. Значна частина

трансграничних інвестицій здійснюється приватними транснаціональними корпораціями. Наразі ТНК контролюють майже половину світового промислового виробництва, більш ніж 50% міжнародної торгівлі, близько 80% світового банку патентів і ліцензій на нову техніку й ноу-хау.

Слід зауважити, що на світових ринках капіталу відбувається суттєве збільшення попиту на іноземний капітал, особливо з боку транзитивних держав та країн, що розвиваються, що призводить до надзвичайного загострення міжнародної конкуренції за іноземні інвестиції. Переможцями в цій боротьбі стають країни зі стабільною політичною ситуацією та сприятливим інвестиційним кліматом. Масштаби залучення іноземного капіталу в ту чи іншу країну залежать від того, наскільки ця проблема стала пріоритетною в економічній політиці держави.

Загальний обсяг прямих іноземних інвестицій, внесених в Україну, на 1 жовтня 2008 р. становив 37,6 млрд. дол., що на 27,3% більше обсягів інвестицій на початок року та в розрахунку на одну особу становить 812,1 дол. США [8, с.6]. Однак це набагато менші величини, ніж у Чехії, Словаччині, Угорщині, країнах Прибалтики.

Однак навіть прямі іноземні інвестиції, що надходять в Україну, не сприяють розв'язанню суперечності між соціальними потребами та економічними можливостями суспільства. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) мають неефективну структуру, бо їх переважна більшість спрямована на розвиток галузей з коротким періодом обігу капіталу у той час, коли країна потребує довгострокових інвестицій у наукомісткі та капіталомісткі виробництва. Прямі іноземні інвестиції спрямовуються насамперед у невиробничі сфери: фінансову, торговельну, банківську діяльність, операції на ринку нерухомості.

При цьому приріст інвестицій, спрямованих на виробництво продуктів споживання був набагато більшим, ніж на розвиток інновацій. Так, у машинобудуванні приріст ПІІ у 2007 р. був на 43,1% менший, ніж у 2006 р. Таким чином, прямі іноземні інвестиції поглиблюють структурні диспропорції, стимулюючи споживання, а не високотехнологічне виробництво, адекватне сучасним світовим стандартам.

З метою розв'язання суперечності між соціальними та суто економічними напрямками економічної політики і як засіб подолання рецесії в Україні необхідно застосовувати стимулюючі заходи щодо залучення іноземних інвестицій, спрямовувати їх насамперед на розвиток пріоритетних галузей: електронної, авіакосмічної промисловості, аграрно-промислового комплексу.

У цьому контексті заслуговує на увагу і запозичення досвіду Польщі, яка побудувала потужну інфраструктуру, спрямовану на залучення іноземних інвесторів. Так, у 2003 р. Державне агентство іноземних інвестицій, об'єднавшись із Польським інформаційним агентством, проголосило мету – “створення позитивного образу країни і протягом

десяти років виведення країни в число “фірмових держав (Brended countries)”. Для стимулювання іноземних інвесторів Польща розробила стратегію та методику, яка дозволяє створити позитивний економічний, політичний та культурний імідж країни, який визнається міжнародною спільнотою [9, с.6].

Після фінансової кризи 1997 р. успішні азійські країни вжили додаткових заходів з метою залучення довгострокових іноземних інвестицій. Створення сприятливого інвестиційного клімату в зазначених країнах дозволило досить швидко подолати наслідки кризи. Це усунення перепон інофірмам, юридичний захист капіталовкладень, режим найбільшого сприяння, вільний переказ прибутків, репатріація капіталу та справедливість у вирішенні спорів. Велике значення при цьому має законодавче забезпечення розвитку ринкових відносин, особливо антимонопольне законодавство.

Низка країн лібералізувала імміграційне законодавство у частині використання іноземних фахівців для керівництва й роботи у філіях закордонних компаній. Широко застосовується також і лібералізація валютного регулювання при збереженні багатьма країнами деяких валютних обмежень за умов несприятливого стану платіжного балансу. Крім того, зменшуються, а часто й зовсім скасовуються вимоги щодо мінімального обсягу інвестицій. Це дозволяє малим та середнім фірмам брати участь у загальносвітовому процесі глобалізації.

Суворі системи видачі дозволів на підприємницьку діяльність замінюються спрощеними процедурними реєстраціями, які включають мінімальний набір типових для всіх господарюючих суб’єктів вимог. Контроль зберігається тільки в окремих, найбільш важливих для національної економіки галузях або в тих випадках, коли ПІ здійснюються шляхом злиття й поглинань. У багатьох країнах, що розвиваються, а також із перехідною економікою необхідні зміни режиму регулювання ПІ відбиваються у змінах і доповненнях до правових актів загального характеру, дія яких поширюється на всі господарчі суб’єкти незалежно від їхнього громадянства.

Активізація інноваційної діяльності в Україні може бути результативною у разі включення держави у світовий науковий простір. Останніми роками держави активізували свою діяльність щодо розвитку довгострокових науково-технічних програм, спрямованих на стимулювання інноваційного бізнесу. При цьому визначаються загальні напрями дослідницьких робіт, здійснюється їхня координація та фінансування.

Наразі не викликає сумніву та обставина, що всі складові частини процесу відтворення робочої сили: підтримка й безперервне відновлення працездатності людей, кількісний й якісний ріст працівників, використання в процесі праці набувають міждержавного, глобального характеру. Свідченням цієї тези є інтенсифікація зовнішньої міграції.

Україна є активним учасником міграційних процесів, що розвиваються в межах світового господарства, відіграє не останню роль у формуванні міжнародного ринку праці. Серед країн-донорів пострадянського простору Україна поставляє найбільшу кількість мігрантів (їхнє число перевищує 10% від загального обсягу світової міграції). Незважаючи на неоднозначність оцінок масштабів трудової міграції, всі вони підтверджують, що поїздки на заробітки за кордон значно поширились, стали типовим для багатьох українців джерелом доходів і мають велике суспільно-політичне значення.

За підрахунками українського економіста А. Гайдуцького, обсяг міграційного капіталу, який щорічно надходить в Україну, становить 21,3 млрд. дол. Це майже чверть ВВП держави [10, с.8]. Емігранти мають можливість матеріального утримання на батьківщині сімей, зокрема дітей, фінансування їхнього навчання, покращення житлових умов, купівлі товарів довготривалого використання, оздоровлення родичів тощо.

Маючи на увазі ту обставину, що традиційно емігранти направляються з менш розвинених країн у багаті, вони розширюють світогляд, набувають свідомості та розуміння реальних умов ринкової економіки розвинутих країн, вивчають іноземні мови, мають вищу кваліфікацію, досвід роботи в умовах цивілізованого ринку і високої культури виробництва, які можна застосовувати в рідній країні, розвиваючи малий бізнес.

Однак у країні-донорі гальмується економічне зростання й підвищення продуктивності суспільної праці, відбувається послаблення управлінських аспектів суспільного розвитку, зменшення кількості людей, здатних ефективно керувати розвитком різноманітних сфер суспільного життя. Значно скорочуються можливості розвитку освіти, культури, охорони здоров'я. Еміграція висококваліфікованих кадрів має і суттєві соціальні наслідки. Це скорочення числа представників інтелектуальної еліти, здатної бути носієм національної культури і прогресивних тенденцій. Під впливом цих обставин ускладнюються й гальмуються процеси демократизації суспільства, становлення, розбудови незалежних держав.

Слід зазначити, що у реальному житті соціальні та економічні наслідки впливу національних кадрів тісно пов'язані одне з одним. Їхній вплив і значення проявляються неоднаково в різних країнах світу. Але спільним є те, що завжди ці країни втрачають свої кращі кадри, значення яких особливо зростає в умовах сучасного постіндустріального типу економічного зростання, де домінує людський чинник.

Відплив наукових та кваліфікованих кадрів тягне за собою певні соціально-психологічні наслідки. Це виявляється у невпевненості в особистих долях людей, у життєвих переконаннях, породжує сумнів у необхідності оволодіння знаннями. Падіння курсу моральних цінностей

призводить до кар'єризму, корупції, утриманського ставлення до життя. Усі ці моменти значно ускладнюють формування патріотичних тенденцій серед громадян, виховання інтелігенції, здатної реалізувати національні інтереси батьківщини.

Дослідження показують, що головною причиною відтоку робочої сили останніми роками була не стільки відсутність належної роботи, скільки низька запропонована заробітна плата, на яку неможливо прожити, тим більше вирішити життєво важливі матеріальні проблеми. Такий рівень матеріального забезпечення не дозволяє виконувати в межах країни відтворювальну функцію головної продуктивної сили суспільства й спонукає до розвитку “роздільного” інтернаціонального формування доходів родини, коли основним джерелом забезпечення матеріальних умов її існування й часто можливостей утримання дітей стають заробітки за кордоном.

Таким чином, така форма міжнародних економічних зв'язків, як зовнішня міграція в сучасних умовах виконує активну роль у формуванні доходів значної кількості населення України. Значні масштаби відпливу української робочої сили за кордон свідчать насамперед про недостатні обсяги та продуктивність внутрішнього виробництва, які обмежують можливості зростання доходів працівників.

Висновки. Отже, для вирішення найгострішої проблеми сучасності – забезпечення прав громадян України на достойний рівень життя – необхідно:

- терміново визначити пріоритетні галузі й при активній підтримці держави забезпечити їхню конкурентоспроможність на зовнішніх ринках на основі інноваційного розвитку. Там, де обмежується експорт товарів і послуг, починається інтенсивний експорт працівників;
- розробити програми розвитку імпортозамінних підприємств, що дасть можливість суттєво збільшити зайнятість населення;
- забезпечити інноваційне спрямування імпорту з метою впровадження матеріало- й енергозаощаджувальних технологій;
- посилити контроль за залученням іноземного капіталу, забезпечуючи його використання для науково-технічного розвитку країни;
- застосувати методи стимулювання банківської діяльності, спрямовані на зростання інвестицій та інновацій;
- одночасно зі зниженням податкового навантаження на підприємства застосувати систему заходів, що обмежують тіньовий сектор економіки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Загальна декларація прав людини // Урядовий кур'єр. – 2008. – № 232.
2. Новый доклад Всемирного банка “От реформ переходного периода к сближению экономических институтов в странах Восточной Европы и бывшего

Советского Союза с институтами в развитых странах”: [www. uabanker. net/daily/2008/_1300.shtml](http://www.uabanker.net/daily/2008/_1300.shtml).

3. Катцу Ш. Долаючи кризу / Катцу Ш. // Дзеркало тижня. – 2008. – №45. – С.1, 6.
4. У Польщі росте добробут // Урядовий кур'єр. – 2007. – №213.
5. Економіка України за січень-жовтень 2008 року // Урядовий кур'єр. – 2008. – №224. – С.6-7.
6. Литвицький В. Торговельний баланс потребує відновлення / Литвицький В. // Урядовий кур'єр. – 2007. – №97.
7. Янцова К., Гриценко К. Кредитувати економіку, а не населення / Янцова К., Гриценко К. // Урядовий кур'єр. – 2008. – №30.
8. Економіка України за січень-жовтень 2008 року // Урядовий кур'єр. – 2008. – №224. – С.6-7.
9. Брыль Р. Инвесторы выбирают Польшу / Брыль Р. // Инвестгазета. – 2006. – №18-19.
10. Гайдуцкий А. Миграционный капитал в Украине: скрытая реальность / Гайдуцкий А. // Зеркало недели. – 2007. – №15. – С.1, 8.

РОЛЬ ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ УКРАИНЫ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ПРАВ И СВОБОД ЧЕЛОВЕКА

Макуха С.Н.

Статья посвящена анализу противоречивого влияния внешнеэкономических связей Украины на обеспечение достаточного уровня жизни и необходимого социального обслуживания населения. Автором предлагаются средства повышения эффективности внешнеэкономических связей с целью их использования на обеспечение основополагающих прав человека.

Ключевые слова: уровень жизни, экономическая глобализация, импорт, иностранные инвестиции, международная миграция.

ROLE OF EXTERNAL ECONOMIC CONNECTIONS OF UKRAINE IN PROVIDING RIGHT FREEDOMS OF MAN

Maquha S.N.

The article is devoted the analysis of the contradictory influencing of external economic connections of Ukraine on providing of sufficient standard of living and necessary social support population. The author offers the means of increase of efficiency of external economic connections for the purpose of their use for providing of basic human rights.

Key words: standard of living, economic globalization, import, foreign investments, international migration.

УДК 316: 340.13

канд. філос. н., доц. В.Д.Воднік

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМ ПРАВОТВОРЧОСТІ

Стаття присвячена особливостям соціологічного підходу до проблем правотворчості, у ній проаналізовані основні його аспекти: соціологічні методи, які спрямовані на наукове забезпечення правотворчого процесу і соціологічне вивчення саме правотворчої діяльності (з точки зору механізму цієї діяльності: чинників, які впливають на процес прийняття правотворчого рішення; чинників, які визначають якість й ефективність правотворчої діяльності тощо).

Ключові слова: правотворчість, соціологічні дослідження, закон, громадська думка, опитування, моделювання, експеримент, соціальний чинник законодавчої діяльності.

Постановка проблеми. На межі двох тисячоліть в Україні відбуваються складні, глибокі перетворення і корінні зміни в суспільному житті. Змінюються суспільні відносини, приводиться у відповідність з поставленими завданнями структура органів державної влади.

Нормативні правові акти, прийняті в країні, свідчать про те, що держава прагне врегулювати всі сторони громадського життя. Усе це зумовлює необхідність виробляти адекватні реаліям життя теоретичні концепції, наукові висновки і положення, практичні рекомендації і пропозиції, пов'язані з правотворчою діяльністю.

Пошук шляхів будівництва правової держави в Україні вимагає нових форм і методів науково-дослідної роботи, нового стилю науково-правового мислення. До їхнього числа слід віднести залучення засобів соціології для інтеграції наукових підходів, всебічного аналізу проблем правотворчості.

Вивченню соціологічного підходу до аналізу проблем правотворчості на сучасному етапі не приділяється достатньо уваги, відсутні монографічні дослідження з даного напрямку. Проте треба зазначити, що дослідженню правотворчості, законодавчої діяльності в науковій літературі приділялась велика увага й окремі аспекти соціологічного підходу до цієї сфери розглядались у працях Бобильова О., Бойкова А., Горьової С., Заєць А., Закалюка А., Іванець Г., Лапаєвої В., Мурашина О., Наумова В., Опришко В., Поленіної С. та інших вчених юристів і соціологів.

Метою цієї статті є визначення специфіки соціологічного підходу до аналізу проблем правотворчої діяльності.

В умовах кардинальних зрушень правотворча діяльність має стати фактором, від якого значною мірою залежить формування громадянського суспільства і побудови демократичної, соціально орієнтованої правової держави з ринковою економікою.

Правотворчий процес становить упорядковану систему стадій прийняття, зміни і скасування правових приписів, що входять до загальної державної системи чинного законодавства, вид діяльності держави.

Загальновизнано, що однією з форм правотворчості є законодавча діяльність.

До законів і законодавчої діяльності ставлять особливі, підвищені вимоги. Регулюванню підлягають часто найскладніші відносини організаційних систем та індивідів на різних рівнях ієрархії, і знайти міру найбільш ефективного, оптимального за будь-яким критерієм виконання функцій державних або громадських організацій, міру допущеної, бажаної та належної поведінки індивідів можна тільки із застосуванням найновіших досягнень науки та техніки, на основі синтезу знань природознавчих і суспільних наук, на основі системного підходу до створення закону та організації законодавчої діяльності; з урахуванням результатів соціологічних досліджень, які проводяться з використанням сучасних засобів обчислювальної техніки і математичного програмного забезпечення.

Соціологічні дослідження у галузі правотворчості доцільно згрупувати, виокремивши: 1) соціологічні дослідження, які спрямовані на наукове забезпечення правотворчого процесу, і 2) соціологічне вивчення саме правотворчої діяльності (з точки зору механізму цієї діяльності: чинників, які впливають на процес прийняття правотворчого рішення; чинників, які визначають якість й ефективність правотворчої діяльності тощо).

Соціологічне забезпечення правотворчості є одним з найважливіших елементів у структурі наукових основ правотворчого процесу.

Початковою стадією роботи в цьому напрямі є виявлення потреби у правовому регулюванні (грунтується на аналізі проблемної ситуації, що склалась на практиці, яка потребує нового правового рішення) і пов'язане з цим обґрунтування соціальної зумовленості пропонованої правової новели.

Соціологічний підхід до виявлення потреб у правовому регулюванні повинен бути спрямований на визначення системи основних чинників правоутворення, під якими маються на увазі об'єктивно створенні та функціонуючі у суспільстві економічні, політичні, демографічні, соціокультурні та інші чинники, які зумовлюють потребу у правовому регулюванні та здійснюють таким чином вплив на процес правоутворення.

Виявлення потреби у правовому регулюванні завжди має прогностичну спрямованість. Це передбачає вивчення та узагальнення прогнозів економічного, політичного, демографічного, екологічного тощо розвитку, які є на цей час.

Наступна стадія роботи з наукового забезпечення правотворчості пов'язана з підготовкою проекту нормативного акту.

Виконання завдань, які стоять перед парламентом у сфері формування національної правової системи, потребує серйозного науково-правового та соціологічного обґрунтування рішень парламенту, а також відповідного прогнозування результатів реалізації цих рішень.

З метою посилення науково-правового забезпечення законотворчої

діяльності та обґрунтованості рішень парламенту було б доцільним посилити вхідну парламентську експертизу законопроектів, здійснювати законотворчу роботу у парламенті на плановій, науковій основі, вдосконалити механізм забезпечення парламенту соціальною інформацією, залучати до законотворчої діяльності наукові сили та правові центри країни, вдосконалити законодавчу основу розробки і прийняття законодавчих актів.

Необхідно запровадити на постійній основі також соціологічну експертизу найважливіших відомчих та урядових законопроектів, яка повинна встановити перш за все відповідність законопроекту суспільним потребам та стану правосвідомості, тобто оцінити можливості його адекватного сприйняття та впровадження. Експертиза дозволила б розв'язати проблему об'єктивного аналізу й оцінки урядових і відомчих проектів на основі сучасного рівня наукових знань, використання закордонного досвіду.

За наявності суттєвих суперечностей між авторами проектів, є доцільним на стадії обговорення, доробки та узгодження проекту провести опитування експертів. Відбір експертів для цієї мети повинен базуватися на науковому обґрунтуванні їхньої кількості та професійного складу.

Важливим джерелом інформації, яка необхідна для розв'язання спірних (суперечних) питань, що виникають на цій стадії правотворчого процесу, служить громадська думка. Вона повинна бути для органів влади насамперед індикатором соціальних потреб й інтересів, які треба знати і враховувати.

Необхідно подолати традицію відчуження від громадської думки, яка має глибоке коріння в нашій дійсності і бере початок у домінуванні держави над особою.

Одним із важливіших (і характерних) для соціологічного підходу способів одержання інформації про об'єктивні потреби суспільного розвитку є вивчення їхнього відбиття у свідомості людей, в потребах і інтересах представників тих соціальних груп і верств суспільства, на яких розрахована дія проектуємої правової норми, а також шлях всенародних обговорень найважливіших законопроектів.

Важливе місце в методиці таких досліджень повинні посісти методи вивчення громадської думки. При цьому можуть бути використані такі додаткові способи її вивчення, як контент-аналіз преси та читацької пошти; узагальнення пропозицій громадян, які внесені до державних органів; аналіз наказів виборців депутатам тощо. Однак основну увагу слід приділити організації та проведенню спеціальних опитувань громадської думки, які повинні бути зорієнтовані на вирішення специфічних завдань досліджень соціальної зумовленості права.

На стадії роботи над концепцією правової новели дослідження громадської думки повинні дати інформацію про співвідношення різних

соціальних інтересів і про можливість їхнього узгодження на правовій основі. В остаточному підсумку законодавцю необхідний тут загальний правоутворювальний інтерес, який відбиває спільну волю, являє собою результат узгодження різноспрямованих соціальних інтересів.

Після того, як проект закону готовий, нерідко буває важливо знати громадську думку з приводу найбільш принципових його положень. І, нарешті, після набуття законом чинності, законодавець повинен регулярно отримувати відомості про відповідність закону суспільним очікуванням, про ступінь його ефективності, причини його неефективності і т. ін.

Зрозуміло, у повному обсязі таку схему соціологічного забезпечення законотворчої діяльності доцільно використовувати лише при розробці законів, які характеризуються особливою соціальною значущістю. В інших випадках інформація про громадську думку може і не мати такого комплексного характеру.

На жаль, зараз законодавчі органи не приділяють належної уваги аналізу й урахуванню громадської думки у своїй роботі.

Для владних структур, в тому числі і для законодавця, громадська думка як і колись має інтерес головним чином лише як показник лояльності мас відносно діяльності влади. При такому підході до громадської думки владні структури позбавляються належної опори на раціональні моменти громадської думки, на те, що звичайно називається здоровим глуздом народу і що резюмує у собі усвідомлення людьми своїх інтересів, кореневі для суспільної свідомості цінності, уявлення, орієнтації і т. ін. Однак труднощі з реалізацією законів, що не враховують належною мірою соціальні інтереси і цінності масової свідомості, рано чи пізно примусять законодавця повернутися обличчям до громадської думки і соціологічних даних про її стан, її ціннісний зміст й орієнтири, тенденції її зміни тощо.

Найбільш ефективною формою виявлення громадської думки з приводу проекту нового нормативного акту є організація обговорення проекту серед представників тих соціальних груп і верств суспільства, на яких розрахована дія норми, що розробляється.

У завдання дослідницької групи, яка займається соціологічним забезпеченням правотворчості, повинно, очевидно, увійти: визначення тих верств населення, на обговорення яких слід винести проект; розробка організаційних форм виявлення громадської думки (зокрема, вибір друкованого органу, в якому повинен бути надрукований проект, а також інших каналів інформації); розробка форм робочих документів, які б дозволили згрупувати пропозиції з урахуванням статі, віку, професії, соціального стану їхніх авторів; узагальнення та аналіз громадської думки і вироблення пропозиції щодо удосконалення проекту нормативного акту.

Після обговорення, доробки та узгодження проекту доцільно у ряді

випадків (залежно від характеру і суспільної значущості розробляемого акту) перейти до наступного етапу соціологічного забезпечення правотворчості, що пов'язаний з прогнозуванням ефективності проектуємої правової норми.

Ефективність закону є результуючою характеристикою його дії, яка свідчить про спроможність закону вирішувати відповідні соціально-правові проблеми. Під ефективністю закону мається на увазі співвідношення між цілями правових норм, які містяться у законі, та результатом їх дії, тобто ступінь досягнення цілей закону при його реалізації. “Відрізняють ефективність правових норм двох рівнів: юридичну та соціальну. Юридична ефективність характеризується відповідністю поведінки адресатів правової норми її зразку, що передбачений у нормі. Еталоном оцінки соціальної ефективності є, як правило, більш широка соціальна ціль. Коли мова йде про закон, тобто правовий акт загальної дії, який встановлює норми, обов'язкові для усіх громадян, мають передбачатися усі соціальні наслідки його застосування, насамперед соціально бажані результати, що і становлять соціальну мету закону у широкому її розумінні для оцінки його соціальної ефективності. При такому підході можна виокремлювати (оцінювати, прогнозувати) економічну, політичну, загальноправову, соціально-психологічну, кримінологічну, екологічну та ін. ефективність закону”[1, с.36].

Визначення ефективності законодавчої норми у кожному конкретному випадку потребує творчого підходу. Але загальним для усіх досліджень методологічним принципом могла б стати орієнтація на виявлення показників конфліктності, які характеризують міру задоволення правомірних інтересів учасників регулюємих відносин. Було б корисним, щоб подальша розробка проблематики ефективності законодавства здійснювалась з урахуванням можливостей юридичної конфліктології.

Використання у процесі досліджень такого показника ефективності законодавства, як ступінь конфліктності урегульованих даною нормою суспільних відносин, передбачає виявлення і визначення оптимального для цієї сфери рівня (ступеню) конфліктності на даний момент (з урахуванням загальної соціально-політичної, економічної, моральної та ін. ситуації). При цьому, очевидно, що критерієм для ефективності закону не можна вважати повну відсутність будь-яких конфліктів.

Накопичення у нових умовах досвіду емпіричних досліджень ефективності законодавства дозволить стосовно до кожної конкретної сфери визначити ту допустиму межу конфліктності, при якій норма може вважатися ефективною. Спочатку доцільно звернутися до досвіду і знань експертів і використовувати для цих цілей методи експертних оцінок.

Окремого дослідження потребує роль і значення інституту законодавчої ініціативи для подолання державно-правових конфліктів і збереження злагодності в суспільстві.

Завдання юридично-соціологічних досліджень ефективності законодавства полягає насамперед у тому, щоб в кожному конкретному випадку знайти причини того розузгодження соціальних інтересів, яке блокує дію даного закону, і спробувати по можливості виявити форми і механізми узгодження інтересів усіх основних суб'єктів, які підпадають під регулятивний вплив даної норми.

Важливе місце у методиці прогнозування ефективності проектів нормативних актів повинен посісти законодавчий експеримент як найбільш науково надійний спосіб емпіричної перевірки ефективності експериментальної правової новели і прогнозування ефективності загального нормативного акту, який приймається на основі експериментальної норми.

Використання експерименту при розробці того або іншого варіанту правового рішення знайшло відбиття в ряді праць, присвячених питанням правового експерименту [2].

Загальна схема законодавчого експерименту така: за наявності сумнівів у принциповій установці, яка покладена в основу пропонуємої реформи, або сумнівів у методах її реалізації законодавець приймає закон і вводить його у дію лише для того, щоб подивитися, як він буде застосовуватися.

Законодавець резервує за собою право скасувати або змінити закон залежно від одержаних результатів.

У правотворчій діяльності держави експеримент може стати одним із методів пошуку нових ефективних правових рішень. Теоретичний аналіз проблем, пов'язаних з проведенням правових експериментів, є одним з важливіших завдань розвитку як правової, так і соціологічної науки.

Розробка зазначеної проблеми продовжує відставати від вимог життя. І сьогодні дискутується питання про поняття правового експерименту, про можливі сфери його використання, не визначені припустимі межі його проведення, не розроблене питання про юридичні гарантії, які повинні використовуватися при проведенні експерименту, типові методики проведення експериментів й оцінки результатів тощо.

Певною мірою експеримент виконує прогностичну функцію, смисл якої полягає в тому, щоб передбачити розвиток соціально-правового інституту, процесу або явища.

За допомогою експерименту законодавець і практика одержують цінну інформацію, яка стосується побажань різних груп, організацій з тих або інших питань суспільного життя, що потребують правового регулювання або удосконалення правової регламентації.

Але є й інша, мабуть більш суттєва, функція експерименту – досягнення оптимальності дії кожної норми й кожного акту. В цьому розумінні можна говорити про те, що експеримент забезпечує правильне сполучення засобів і методів впливу на регулювання правовідносин і дозволяє забезпечити надійність і точність самого регулювання.

Отже, законодавчий експеримент має велике значення в нормотворчій діяльності. Як мета виступає завдання вдосконалення правового регулювання, визначення його меж, можливостей змін діючого законодавства.

Будучи тісно пов'язаним з правотворчістю, експеримент, з одного боку, є складовою частиною науково-дослідної роботи, а з іншого – являє собою елемент нормотворчого процесу. Він забезпечує синтез науки та практики, служить методом перевірки правової гіпотези в конкретних умовах.

Однак це найбільш складний і дорогий метод, пов'язаний із змінами соціально-правової практики, яка склалась. Це може, як свідчить досвід, призвести до непередбачених наслідків негативного характеру. Тому там, де це уявляється можливим, доцільно використовувати інші способи та засоби прогнозування ефективності правових рішень, такі, зокрема, як обчислювальний експеримент, експертні оцінки, вивчення громадської думки та правосвідомості населення, виявлення настанов на правомірну та протиправну поведінку тощо.

Одним із елементів інформаційного забезпечення правотворчої діяльності є соціально-правове моделювання, коли предметом дослідження стає потенційна можливість закону впливати на стан і динаміку суспільних процесів та явищ. Найбільш доцільними такі моделі є відносно тих галузей права, де характеристики процесів легко піддаються кваліфікації (кількісному вираженню), наприклад, податкове законодавство.

Застосування засобів соціально-правового моделювання для оцінки ефективності пропонованого проектом регулювання, прогнозування наслідків уведення нормативного правового акта в дію стає наймогутнішим засобом підтримки прийняття рішень, власне кажучи регулювання, оскільки дозволяє розглянути різні варіанти “розвитку подій”, не вдаючись до практики “експерименту з народонаселенням”. Іншими словами, застосування засобів соціально-правового моделювання здатне забезпечити підтримку вибору найкращого рішення в будь-якій конкретній ситуації, що, по суті, і є головним завданням усіх без винятку органів державної влади. Крім того, з рівня техніки принципово впливає можливість ситуаційного моделювання і прогнозування високого ступеня деталізації і глибини.

Основним і найменш розробленим питанням у розвитку засобів і методів соціально-правового моделювання є алгоритмізація соціально-правових процесів і явищ і визначення їхньої взаємної кореляції. Успіх алгоритмізації і визначення кореляційних залежностей соціальних факторів у свою чергу визначається нагромадженням емпіричних даних і діяльністю, пов'язаною з їхньою обробкою й аналізом. Крім того, перспектива розвитку можливостей моделювання і прогнозування

пов'язана з науково розробленими теоріями і концепціями і заходами, пропонованими вченими в напрямку їхнього забезпечення.

Сфера застосування соціально-правового моделювання в цілому обмежується, з одного боку, чітко поставленим завданням (відповідь на яке покликані дати результати моделювання) і, з іншого боку, правом суб'єкта правотворчої діяльності не використовувати засоби моделювання взагалі або ігнорувати результати, отримані в результаті їхнього застосування, у противному випадку стало б можливим говорити про примат інформаційної системи над законодавцем, що зовсім неприйнятно. Важливо також спробувати визначити межі застосування методу соціально-правового моделювання в практиці правотворчості *de jure*, оскільки не можна виключати можливості, що в перспективі, у тому числі перед наукою, постане завдання визначення правового статусу засобів моделювання, а головне – результатів його застосування в ході вирішення завдань правотворчості.

Незважаючи на те, що на сьогоднішній день досить складно оцінити, наскільки розвиток засобів соціально-правового моделювання здатний в цілому на практиці підвищити ефективність правотворчої діяльності, проте є доцільним проводити роботу з розвитку даного напрямку підтримки прийняття рішень у правотворчій діяльності: ці роботи не вимагають надвисоких матеріальних витрат, оскільки більшість органів державної влади України вже мають у “арсеналі” досить могутні засоби комп'ютерної техніки, інформаційне забезпечення власної діяльності і фахівців широкого спектра галузей знань, що мають до того ж навички роботи з обчислювальною технікою [3, с.104, 106].

Після набуття нормативним актом чинності завданням соціологічного забезпечення повинно стати вивчення ефективності дії прийнятої правової норми.

Подібні дослідження, що є логічним завершенням усієї програми комплексного соціологічного забезпечення правотворчого процесу, несуть на собі особливе навантаження, тому що служать каналом зворотного зв'язку між правовим регулятором і системою суспільних відносин, що регулюється, між процесами правотворчості й реалізації права.

Поряд з дослідженнями, які спрямовані на соціологічне забезпечення процесів планування законопроектних робіт, підготовки й прийняття нормативних актів, важливе значення для удосконалення правотворчості мають соціологічні дослідження закономірностей саме правотворчої діяльності.

Соціологічний підхід до вивчення правотворчої діяльності пов'язаний з виявленням системи чинників, які впливають на правотворчу діяльність, і з визначенням механізму цього впливу.

Дослідження у цієї галузі дозволили змістовно розкрити й ввести у науковий обіг таке поняття, як соціальний чинник законодавчої

діяльності [4, с.117-119; 5, с.57-60; 6], під яким мається на увазі явище суспільного життя, яке впливає у тій чи іншій формі на виявлення потреби у правовому регулюванні, на розробку, прийняття, зміну або скасування законодавчого акту і в остаточному підсумку на його зміст. На основі конкретних юридично-соціологічних досліджень була розроблена класифікація соціальних чинників законодавчої діяльності.

Згідно з цією класифікацією, чинники законодавчої діяльності у загальному вигляді поділяються на основні і забезпечуючі.

Соціологічні дослідження чинників нормотворчості, які проводяться зараз, спрямовані головним чином на вивчення тих, які зумовлюють правотворчу діяльність вищих органів державної влади та управління.

Що стосується проблем відомчої (а тим більше локальної нормотворчості), то вони ще не привернули увагу фахівців у галузі соціології та правознавства.

Висновки. Отже, до основних функцій соціологічного підходу до аналізу правотворчої діяльності можна віднести:

а) виявлення та обґрунтування наявності у соціальних відносинах проблем, які потребують законодавчого регулювання або зміни останнього, визначення змісту та форми законодавчих норм, що відповідають цим відносинам та потребам їхнього ефективного урегулювання законом;

б) прогнозування соціальних (насамперед економічних, політичних, соціально-психологічних, кримінологічних, екологічних та ін.) наслідків прийняття та реалізації законодавчого акту, тобто його соціальної ефективності;

в) соціально-науковий законотворчий експеримент;

г) науковий аналіз (спостереження) реалізації прийнятого закону, у тому числі за критеріями його ефективності, та обґрунтування необхідних змін та доповнень законодавства [1, с.35].

Здійснення правової реформи в Україні – це надзвичайно складне завдання. Але без його вирішення неможливо досягти іншої мети – побудови демократичної і правової держави. І на це повинні бути спрямовані перш за все зусилля вчених юристів і соціологів.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Закалюк А.П.* Ефективність закону: методологічні засади / Закалюк А.П. // Проблеми методології сучасного правознавства: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К., 1996. – 161 с.

2. *Аистова Л.С., Экимов А.И.* Эксперименталистское направление в американской юриспруденции / Аистова Л.С., Экимов А.И. // Человек и общество: ученые записки. Вып. XII. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1973. – С.65-73; *Лазарев В.В.* К вопросу о понятии и пределах эксперимента в области государства и права / Лазарев В.В. // Правоведение. – 1966. – №1. – С.17-23; *Лапаева В.В.* Конкретно-

социологические исследования в праве / Лапаева В.В. – М.: Юрид. лит-ра, 1987. – С.117-119; Дрейшев В.В. Некоторые особенности экспериментального правотворческого процесса / Дрейшев В.В. // Правоведение. – 1969. – №1. – С.37-44; Смирнов С.В. Социально-правовой эксперимент и регулирование общественных отношений / Смирнов С.В. // Советское государство и право. – 1973. – №11. – С.21-28; Никитский В.И. Эксперимент как метод поиска оптимальных вариантов правовых решений // Эффективность правовых норм / В.Н.Кудрявцев, В.И.Никитский, И.С.Самощенко, В.В.Глазырин. – М.: Юрид. лит., 1978. – С.248-276; Мельник П.В. Державно-правовий експеримент в Ірпінському регіоні в контексті регіоналізації / Мельник П.В. // Теорія та практика державного управління. Вип.8. – Х.: Вид-во ХарПУ НАДУ «Магістр», 2004. – С.153-158.

3. Скурко Е.В. Метод социально-правового моделирования в решении задач правотворчества / Скурко Е.В. // Государство и право. – 2003. – №1. – С.103-106.

4. Лапаева В.В. Конкретно-социологические исследования в праве / Лапаева В.В. – М.: Юридическая литература, 1987. – 144 с.

5. Леванский В.А. Моделирование в социально-правовых исследованиях / Леванский В.А. – М.: Наука, 1986. – 158 с.

6. Скурко Е.В. Метод социально-правового моделирования в решении задач правотворчества / Скурко Е.В. // Государство и право. – 2003. – №1. – С.103-106.

СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ПРОБЛЕМ ПРАВОТВОРЧЕСТВА

Водник В.Д.

Статья посвящена особенностям социологического подхода к изучению проблем правотворчества; проанализированы основные его аспекты: социологические исследования, направленные на научное обеспечение правотворческого процесса и социологическое изучение правотворческой деятельности (с точки зрения механизма этой деятельности: факторов, влияющих на процесс принятия правотворческого решения; факторов, определяющих качество и эффективность правотворческой деятельности).

Ключевые слова: правотворчество, социологические исследования, закон, общественное мнение, опрос, моделирование, эксперимент, социальный фактор законодательной деятельности.

THE SOCIOLOGICAL APPROACH TO THE STUDY OF LAWMAKING PROBLEMS

Vodnik V.D.

The article is devoted to the peculiarities of sociological approach to the study of lawmaking problems, the main aspects of which are analyzed here: the sociological researches directed to the scientific support of lawmaking process and the sociological studying of lawmaking activity (from the point of view of this activity mechanism: the factors influencing the process of taking a lawmaking decision; the factors determining the quality and effectiveness of the lawmaking activity).

Keywords: lawmaking, sociological investigation, law, public opinion, interrogation, modeling, experiment, social factor of lawmaking activity.

УДК 316.3:36.48

канд. філос. н., доц. В.Я.Зимогляд

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА: СУСПІЛЬНА ПРИРОДА, СУПЕРЕЧНОСТІ І КОНФЛІКТИ

У статті висвітлюються питання соціальної структури суспільства. Аналізуються деякі проблеми розвитку соціальної структури в умовах динамічних трансформаційних процесів, їхня різноспрямованість, суперечність і конфліктність. З'ясовується суспільна природа соціальної структури, її зміст, специфіка, мотивація суперечностей і конфліктів. Аналізується зміст і роль потреб, групових інтересів, цілей і соціальних умов життя в діяльності особистості і суспільства.

Ключові слова: *суспільство, структура, трансформація, суперечність, конфлікт, потреба, мета, умови життя.*

У суспільстві завжди виникали конфлікти між людьми: від міжособистісних до соціально-класових і міждержавних. Головні з них корінилися в умовах життя, у способі розподілу життєвих благ та влади, у сфері задоволення потреб чи інтересів. Люди, переживаючи різні колізії, знаходили вихід з конфліктних ситуацій методом спроб і помилок. На жаль, конфлікти стали невід'ємною частиною і сучасного життя.

Актуальність і значущість вивчення проблем суперечностей і конфліктів у соціальній структурі суспільства зумовлені неоднозначністю й різноспрямованістю процесів українського трансформування. Спроба розгляду суперечностей і конфліктів транзитного українського суспільства видається доволі продуктивною, оскільки динамічна трансформація зачепила всі без винятку сторони життя – економічну, соціальну, політичну, правову, етичну та інші, змінила співвідношення між ними, посприяла розгортанню тих суперечностей і конфліктів у всіх сферах суспільної життєдіяльності, що поглиблює і загострює кризовий перебіг трансформаційних процесів.* Кінцевим результатом динамічних трансформаційних процесів має стати життєздатна і стійка демократична та правова державність, безпечний та поступальний розвиток громадянського суспільства.

Рівень конфліктності у суспільстві залишатиметься незмінним доти, доки не сформується вододіл між громадянським суспільством і державою, вищою владою і місцевим самоврядуванням, між інтересами капіталу і найманої праці тощо. Інтереси, що існують у суспільстві мають бути визнані соціальними групами, партіями та громадськими рухами. До тих пір рівень конфліктності в суспільстві підвищуватиметься, а

* Так, на думку німецького науковця Р.Райсига, трансформацію слід тлумачити як зумовлену множиною чинників процесуальну, відкриту й самообмежену еволюцію, під час якої розвиваються своєрідні й нові елементи. Цей перебіг у такій перспективі є не запрограмованим, а конфліктним, амбівалентним і за своїми специфічними результатами – невизначеним процесом змін [1, с.371].

соціально-класовий конфлікт повсякчас виникатиме і виявлятиметься як політичний.

Питанням даного дослідження присвячено багато праць. Матеріал, викладений у навчальній літературі, переважно має загальний характер. Основні концептуальні принципи діагностики проблем соціальної сфери суспільства та її конфліктології були закладені у працях таких вчених, як К.Маркс, М.Вебер, Р.Дарендорф, Р.Міллс, Р.Мур, Л.Козер, К.Холдинг, П.Бурдьє, М.Джилас та ін.

Високе значення і недостатня теоретико-прикладна розробленість окресленої проблеми визначають *мету статті*, яка полягає у визначенні змісту специфіки та мотивації суперечностей і конфліктів у процесах трансформування соціальної структури суспільства.

Конфліктом прийнято вважати стадію розвитку суперечностей у системі відносин людей, соціальних груп, соціальних інституцій, суспільства загалом, яка характеризується посиленням протилежних тенденцій та інтересів соціальних спільнот чи індивідів [2, с.36-37; 3, с.43-44; 4, с.80-84]. Глибинна причина конфліктів у суспільстві – протистояння різних потреб, інтересів, цілей, цінностей конкретних суб'єктів політики, які складають соціальну структуру. Вся соціальна структура, як зазначає Джон Масіоніс, від простого рукостискання до складних релігійних ритуалів – забезпечує існування суспільства, принаймні в тій його формі, що існує. Вона надає форми нашому життю [3, с.42].

Суспільство, як відомо, являє собою систему. Те чи інше суспільне явище, взяте як система, має певні складові частини – підсистеми. Наприклад, у середині суспільних відносин, взятих як система, виокремлюється політична система суспільства. Разом з економічною, політичною та духовною в суспільстві існує соціальна система, соціально-класова система, представлена сукупністю класів, прошарків та груп у динаміці: функціонуванні, розвитку, змінах і перетвореннях. Соціальна система – це соціальний організм, що розвивається, у єдності його статички, структури і динаміки.

Соціальна структура як частина соціальної системи, у свою чергу, має соціальний склад (комплект елементів, що утворюють структуру) та зв'язки, взаємозв'язки елементів, їхні місця, значення, роль, функції (тобто властивості). Соціальна структура, як і будь-яка інша структура, складається з більш або менш стійких спільнот людей, що посідають певне місце й відіграють певну роль. Важливі також ступінь їхнього розвитку, функції, взаємозв'язки та взаємодії в соціальній структурі і в суспільному житті. Соціальна структура – це сукупність зв'язків і відносин, в які вступають між собою соціальні групи та спільноти з приводу економічних, соціальних, політичних і духовних умов життєдіяльності. Її базовими одиницями є норми й цінності. Соціальна структура – то якісна визначеність суспільства, тому її зміна означає

докорінне якісне зрушення у суспільстві. В основі розвитку соціальної структури суспільства лежать суспільний розподіл праці і відносини власності на засоби виробництва та його продукти.

Суспільний розподіл праці й відносини власності зумовлюють появу і подальше існування соціальних груп – класів, професійних прошарків, верств, груп, які складаються з жителів міста і села, представників розумової та фізичної праці. Відносини власності на засоби виробництва економічно закріплюють таку розчленованість суспільства і сформовану в ньому соціальну структуру. Водночас соціальна структура, як своєрідний каркас усієї системи суспільних відносин, є сукупністю економічних, соціальних і політичних інститутів, які організують суспільне життя.

Основним принципом визначення соціальної структури суспільства має бути пошук і знаходження реальних суб'єктів соціальних процесів. Це можуть бути окремі індивіди, соціальні групи різних розмірів та характеру: робітничий клас, молодь, релігійна секта, пенсіонери тощо. Із цієї точки зору соціальну структуру можна визначити як більш або менш стійке співвідношення соціальних верств і груп. Інакше й бути не може, адже будь-яке суспільство завжди сконструйоване на різних засадах – національних, соціально-класових, демографічних і т.ін. Структурування, тобто належність людей до тих чи інших соціальних, професійних, соціально-демографічних груп, може спричиняти соціальну нерівність. Відтак головне у суспільстві – ті відмінності, об'єктивні чинники, які породжують соціальну нерівність. Отже, нерівність – це неминучий факт будь-якого суспільства.

Соціальна структура суспільства є одним з головних джерел соціальних конфліктів. До того ж вона істотно впливає як на кількісний бік стану конфліктності, так і на якісні особливості його виявлення.

Погодившись із тим, що соціальна структура – це сукупність соціальних груп, різних за своїм становищем у суспільстві, що й зумовлює той чи інший ступінь конфліктності в суспільстві, ми маємо відповісти на питання: яким чином відрізняються ці групи одна від одної та як впливає соціальне диференціювання на кількісний бік конфлікту і на якісні особливості його проявів.

Вважаємо, що в цьому контексті доречна теорія соціальної стратифікації, тобто система, з допомогою якої суспільство розподіляє категорії людей за ієрархією [3, с.337-338]. Стратифікація, на думку західних соціологів, – це така організація суспільства за якою одні індивіди чи соціальні групи мають більше, другі – менше, а треті – взагалі не мають нічого. І розв'язати конфлікт, стверджують ці вчені, практично неможливо.* Західна соціологія не бере до уваги місце соціальних груп у

* Спочатку ідея стративного (пошарового) вивчення соціальної структури мала безумовний ідеологічний характер і була покликана нейтралізувати ідею К. Маркса про класове суспільство та домінування в історії класових суперечностей і класової боротьби. Однак поступово ідея виокремлення соціальних верств як

системі суспільного виробництва, насамперед відносини власності як головну ознаку класового поділу суспільства. Класи, соціальні верстви та групи вони вирізняють на підставі таких ознак, як освіта, побутові умови, психологія, доходи, зайнятість і т. ін. При цьому вони розрізняють “одномірну стратифікацію”, коли групи визначаються за якоюсь однією ознакою, та “багатомірну стратифікацію”, де визначення будується на сукупності ознак [5, с.636].

Теорії стратифікації висувають концепції про поділ суспільства на “вищі”, “середні” та “нижчі” класи, заперечують існування в капіталістичному суспільстві антагоністичних класів – буржуазії та пролетаріату, а також класову боротьбу. Вони вважають соціальну нерівність природним станом суспільства, де страти (верстви) відрізняються за своїми критеріями і розташовані у жорсткій схемі підкорення, підпорядкування одних верств іншими. Основні виміри стратифікації – дохід, влада, освіта, престиж. Звідси випливає, що соціальна стратифікація – це диференційоване ранжирування індивідів окремо взятої соціальної системи, це спосіб характеристики індивідів, які займають певні соціальні місця один щодо одного в деяких відносно важливих аспектах.*

Поняття соціального виходить із природи самого суспільства. У його контурі людські індивіди, будучи різними через конкретні здібності, потреби й смаки, водночас наділені до певної міри однаковими корінними, родовими рисами та природними якостями, тобто за своєю загальною природною сутністю вони рівні між собою. Тут цілком закономірним буде висновок, що соціальна нерівність закладена не у природі індивідів, вона – продукт соціальних умов.

Ясна річ, самі по собі соціальні умови (виробництво, розподіл праці, приватна власність, яка виступає основною причиною класових антагонізмів, суперечностей, конфліктів) також не здатні породити класи без певних передумов, що містяться у природних основах соціального життя. Зрештою, грабунки, війни, експлуатацію здійснюють не умови, не виробництво і навіть не соціальний лад, а люди, поставлені у певні умови.

Таким чином, класи й класове суспільство, соціальні антагонізми й конфлікти коріняться не тільки у способі матеріального виробництва, але й у способі виробництва суспільного життя взагалі.

Незважаючи на те, що соціальний клас є одним із центральних понять соціології, зміст його ще й досі не має чіткого, єдиного

складових елементів суспільства утвердилася в соціальній науці, адже вона, справді, відбивала об’єктивні відмінності й суперечності різних груп населення у межах окремо взятого класу [3, с.349-356, 361-363].

* Аналізуючи сучасну ситуацію в Україні, можна констатувати, що події останніх років зруйнували колишні уявлення про соціальну структуру суспільства. Сильна майнова диференціація знищила «класову єдність» робітників, селян та інтелігенції. Зросли темпи пауперизму (лат. pauper – бідний, незаможний), маргіналізації, люмпенізації. Охарактеризувати таку ситуацію в категоріях марксистської соціології, очевидно, у принципі неможливо.

визначення. Вперше розгорнуту картину класового суспільства ми знаходимо у працях К.Маркса^{**}, який вважав, що класи – це економічно детерміновані й генетично конфліктні групи. Основою поділу на групи стає наявність або відсутність власності. Антагоністичні класи з'являються у всякому суспільстві, яке має складну ієрархічну структуру, побудовану на нерівності.

Сам К.Маркс справедливо зазначав, що йому не належить відкриття існування класів та боротьби між ними. Проте до Маркса ніхто не обґрунтував так глибоко класову структуру суспільства, виводячи її з фундаментального аналізу всієї системи економічних відносин. Ключем до його міркувань стала ідея соціального конфлікту, боротьби між сегментами суспільства за цінні ресурси. З-поміж різноманітних форм соціального конфлікту для нього найголовнішою формою залишався класовий конфлікт, породжуваний тим способом, яким суспільство виробляє матеріальні блага. Між робітниками й капіталістами конфлікт неминучий. У Марксовому баченні цей конфлікт може скінчитися лише зі зникненням капіталізму[3, с.149-156, 352-356].

Як на сучасний погляд, багато позицій та положень К.Маркса застаріли. Однак деякі залишаються актуальними і щодо теперішніх соціальних структур. Це насамперед стосується ситуацій міжкласових конфліктів, сутичок і боротьби за зміну умов розподілу ресурсів та їхнього перерозподілу в період так званого первісного нагромадження капіталу і становлення соціальної структури.

У цьому контексті особливої ваги набуває питання про співвідношення понять “суперечність” і “конфлікт”. Можна припустити, що конфлікт – це суб'єктивна форма існування й розвитку об'єктивних суперечностей у суспільних процесах. Суперечність – суть самопросування. Самопросування виступає як спосіб існування суперечності. Суперечність – це відносини заперечення між взаємопроникними протилежностями. Суперечність – це атрибутивна властивість матерії. Як зазначав Гегель, “лишь поскольку нечто имеет в самом себе противоречие, оно движется, имеет побуждение и деятельно” [7, с.65], і навпаки: якщо оте щось “не способно иметь в самом себе противоречие, то оно не живое единство, не основание, а погибает (get zu Grunde) в противоречии” [7, с.66]. Конфлікт – суть суб'єктивний “зліпок” з об'єктивних суперечностей. Соціальні суперечності завжди огорнені у суб'єктивну форму. Поза суб'єктивною оболонкою соціальні негаразди не виявляються. За соціальними конфліктами завжди є прихована суперечність, обтяжена конфліктом. Інакше кажучи, якщо маємо конфлікт, то слід шукати суперечність, і навпаки, якщо існує

^{**} Класичне визначення класів, як відомо, згодом дав В.Ленін у роботі “Великий почин”: класи перед усім різняться за своїм місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва, за способом виробництва, властивим цій формації, в якій існують ці класи. Вони відмінні за ставленням до засобів виробництва, за способом отримання суспільного багатства і розмірам його частки [6, с.15].

суперечність, то варто очікувати конфлікту. Суперечність потенційно несе в собі конфлікт. А конфлікт – це актуалізована суперечність.

Суперечність слугує водночас і джерелом, і найглибіннішою рушійною силою суспільного розвитку. Вона дає первинний, найглибший імпульс рухові, розвитку. Та при цьому вона є і рушійною силою, оскільки залишається постійно діючою причиною руху і розвитку. Гегель у цьому зв'язку зауважував, що “само внешнее чувственное движение есть непосредственное наличное бытие противоречия” [7, с.66]. Відомий також і вислів Ф.Енгельса: “Движение само есть противоречие... а постоянное возникновение и одновременное разрешение этого противоречия – и есть именно движение” [8, с.95].

Рух у соціально-філософському аспекті являє собою масові колективні дії задля реалізації специфічних інтересів, потреб та цілей: робітничий, селянський, політичний, молодіжний, національно-визвольний, релігійний, жіночий, екологічний та інші рухи, спрямовані на соціальні зміни або спротив їм у конфліктній протидії з іншими соціальними групами.* Рушійна сила соціальних рухів з'являється, з одного боку, із невдоволеності існуючою формою життя, а з іншого, – із бажань та сподівань на якусь нову облаштованість існування. Зміст поняття “соціальний рух” пов'язаний з такими соціальними процесами, як колективні дії, соціальні зміни та протидія їм, конфліктна взаємодія супротивних груп і класів, їхня боротьба за соціальний контроль [3, с.700-715].

Вихідним пунктом і рушійним фактором будь-якої людської діяльності та соціальних рухів виступають потреби. Потреба – причина діяльності, стимул діяльності. Всяка потреба виглядає як виявлення певних суперечностей, які усуваються завдяки діям суб'єкта. Суперечності є підґрунтям потреби – стимулом, а спонука до дії – його зовнішня форма.

Своєрідна специфіка філософсько-соціологічного аналізу проблеми потреб полягає у з'ясуванні взаємовідносин між соціальними суб'єктами. У цій ролі можуть виступати індивіди, угруповання людей, соціальний прошарок, соціальна група, соціальна інституція, суспільство. Кожен із суб'єктів має внутрішню специфіку, а їхня взаємодія і взаємопроникнення створюють коловорот людських прагнень і бажань, строкату картину результатів цих прагнень, які проявляються у вчинках людей.

У сучасному суспільстві коло необхідних потреб щодалі розширюється; відбувається соціалізація потреб. Вони стають соціальними не лише тому, що задовольняються за допомогою засобів, створених у процесі соціальної діяльності, але й у тому розумінні, що

* Рух, його витоки й причини, зв'язок з матерією, форми виявлення й т.ін. завжди перебували в центрі уваги філософів і природознавців. Ще античні мислителі замислювались над цими проблемами. Так, Геракліт не лише визнавав загальність руху, але й побачив його суперечливість [9, с.30-36; 10, с.24-35].

весь процес їхнього задоволення пов'язаний з формами соціального життя. Такий вид потреб зумовлює специфічну поведінку людини у рамках соціуму, соціальної групи. На цих підставах розвиваються соціальні потреби у вузькому розумінні, а саме потреба у спілкуванні, у самоствердженні, в організації спільних дій. На відміну від фізичних, задоволення соціальних потреб пов'язується не зі споживанням конкретних речей, не з фізіологією організму, а з розвитком соціально-психологічних механізмів, які регулюють відносини всередині соціальної спільноти.

Якщо потреба спрямована передусім на предмет її задоволення, то інтерес – на ті соціальні відносини, інституції, установи, від яких залежить розподіл предметів, цінностей і благ, що забезпечують задоволення потреб. У філософській літературі категорія “інтерес” тлумачиться як реальна причина соціальних дій, подій, звершень, яка стоїть за безпосередніми спонуканими – мотивами, помислами, ідеями – учасників цих дій: індивідів, соціальних груп, класів [5, с.213]. Інтерес є об'єктивним ставленням спільноти, групи до своїх потреб та умов власного життя. Тут водночас фіксуються дві суттєві якості інтересу:

- ставлення спільноти, групи до потреб;
- ставлення до умов, у яких ці потреби задовольняються.

Коротше кажучи, інтерес – це усвідомлена потреба. Він спрямовується на ті об'єкти, які сприяють задоволенню потреби. Інтерес є одним з головних факторів мотивації будь-якого виду цілеспрямованої соціальної діяльності. Інтереси об'єднують і роз'єднують соціальні групи, інститути, народи, країни. Та навіть саме поняття «політика» визначається через поняття “інтерес”, бо вона, на думку американського політолога Р.Даля, є не що інше, як складна взаємодія приватних і групових інтересів. Хоча політика – це й засіб провокування конфліктів, оскільки вона пов'язана з боротьбою за здобуття влади.

Підсумуємо викладене. Соціальна структура суспільства – одне з основних джерел соціальних конфліктів. Соціальна нерівність – основна детермінанта соціального конфлікту, яка реалізується у взаємовідносинах соціальних спільнот і груп. У багатомірному соціальному просторі без знання стану соціальної (соціально-класової) структури суспільства, усієї множинності й складності суспільних відносин, потреб та інтересів, що стимулюють діяльність людей, неможливо пізнати причини конфліктів, їхній розвиток, а отже й керувати ними. Інакше можна отримати хаос або, якщо бути точними, “керований хаос”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Райсиг Р. Исследования трансформации: достижения, насущные проблемы и перспективы. Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. / Р.Райсиг. Т. 2. – СПб., М., 2003. – 340 с.

2. *Козырев Г.И.* Политическая конфликтология: учебное пособие / Г.И.Козырев. – М., ИД «Форум»: ИНФРА. – М., 2008. – 432 с.
3. *Масионис Дж.* Социология / Дж. Масионис. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2004. – 752 с.
4. *Анцупов А.Я.* Конфликтология: учебник для вузов / А.Я.Анцупов, А.И.Шипилов. – М.: ЮНИТИ, 2000. – 551 с.
5. *Философский энциклопедический словарь* / [Л.Ф.Ильичёв, П.Н.Федосеев, С.М.Ковалёв, В.Г.Панов]. – М., 1983. – С.636.
6. *Ленин В.И.* Великий почин / В.И.Ленин. Полн. собр. соч. Т.39.
7. *Гегель Г.* Наука логики / Г.Гегель. Т. 2. – М.: Мысль, 1971.
8. *Энгельс Ф.* Анти-Дюринг. Переворот в науке, произведённый господином Евгением Дюрингом / Ф.Энгельс. – М., 1978. – 358 с.
9. *Скирбекк Г.* История философии: учеб. пособие [для студ. высш. учеб. заведений]: пер. с англ. В.И.Кузнецова; под ред. С.Б.Крымского / Г.Скирбекк, Н.Гилье. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 800 с.;
10. *Асмус В.Ф.* История античной философии / В.Ф.Асмус. – М.: Высшая школа, 1965. – 320 с.

СОЦИАЛЬНАЯ СТРУКТУРА ОБЩЕСТВА: ОБЩЕСТВЕННАЯ ПРИРОДА, ПРОТИВОРЕЧИЯ И КОНФЛИКТЫ

Зимогляд В.Я.

В статье освещаются вопросы социальной структуры общества. Анализируются некоторые проблемы развития социальной структуры в условиях динамичных трансформационных процессов, их разнонаправленность, противоречивость и конфликтность. Выясняется общественная природа социальной структуры, её содержание, специфика, мотивация противоречий и конфликтов. Анализируется содержание и роль потребностей, групповых интересов, целей и социальных условий жизни в деятельности личности и общества.

Ключевые слова: общество, структура, трансформация, противоречие, конфликт, потребность, цели, условия жизни.

SOCIAL STRUCTURE OF SOCIETY AND CONFLICT IN A SOCIAL ASPECT

Zimoglyad V.Ya.

The questions of social structure of society are lighted in the article. Some problems of development of social structure are analysed in the conditions of dynamic transformations processes, their different directions, contradictions and conflicts. Societal nature of social structure, its maintenance, specific, motivation of contradictions and conflicts, turns out. Maintenance and role of necessities, groups interests, aims and social conditions of life is analysed in activity of personality and society.

Key words: society, structure, transformation, contradiction, conflict, conditions of life.

УДК 32.019.5; 316.77:32

канд. соц. н. Ю.С.Сіда

СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ ПОЛІТИЧНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

У статті виявлено основні чинники, які визначають соціальні наслідки

політичного маніпулювання. Автор доводить, що використання політичного маніпулювання призводить до негативних наслідків у суспільстві, а саме: до можливості зміни політичного режиму, до зниження рівня політичної культури та правової свідомості, до порушення механізмів політичної соціалізації та до панування в суспільстві людей, що підкорюються. З точки зору автора, для усунення подібних наслідків доцільним є створення системи незалежного контролю з боку суспільства, а також плюралізація влади та ЗМІ.

Ключові слова: політичне маніпулювання, політичний режим, політична культура, правова свідомість, політична соціалізація, ЗМІ, соціальні наслідки.

Політичне маніпулювання (далі – ПМ) дуже часто є об'єктом дослідження вчених. Як правило, воно вивчається крізь призму психологічного впливу на людей. Свого часу Е.Фромм стверджував: “У кібернетичну еру особистість усе більше й більше підвладна маніпуляціям. Робота, споживання, дозвілля людини маніпулюються за допомогою реклами та ідеологій. Людина втрачає свою активну, відповідальну роль у соціальному процесі і стає повністю “відрегульованою” [1].

Так, за Г.Франком, маніпулювання – це “психологічний вплив, який створюється таємно, а отже, і на шкоду тим особам, на яких він спрямований”. В енциклопедичному словнику з політології маніпулювання розглядається як система психологічного впливу, що орієнтована на впровадження ілюзорних уявлень [2]. Цю думку також підтвердив американський професор-ліберал Г.Шиллер, який писав: “успіх маніпуляції гарантований, коли маніпулюємий вірить в те, що все, що відбувається – природно й неминуче” [3].

Апелюючи до перерахованих вище визначень, неважко помітити, що маніпулювання має досить негативний характер. При цьому не можна не погодитися з російськими вченими В.Пугачовим та А.Соловйовим, що маніпулювання, як засіб соціального керування, має для його суб'єктів ряд переваг у порівнянні із силовими та економічними методами панування. Воно здійснюється непомітно для керованих, не спричиняє прямих жертв і крові й не вимагає великих матеріальних витрат [4].

Визначення соціальних наслідків, що є можливими при застосуванні політичного маніпулювання, з'ясування ролі управлінських стратегій у використанні ПМ і є **метою даної статті**.

Під політичним маніпулюванням ми розуміємо процес прихованого керування політичною свідомістю та поведінкою людей з метою примусити їх діяти (або не діяти) всупереч власним інтересам, створюючи при цьому ілюзію вільного, власного вибору. Маніпулювання, як правило, засновано на неправді та обмані. Як правило, ціллю політичного маніпулювання є здобуття, реалізація та збереження влади.

Загальний сенс тих, хто використовує ПМ – одержати підтримку населення. А одне із головних завдань маніпуляторів полягає не в тому, щоб донести до людей свою політичну програму з подальшим її схваленням та впровадженням у життя, а в тому, щоб, вивчивши

очікування й переваги виборців, підлаштуватися та створити потрібний образ. Маніпулятор повинен вгадати соціальні очікування та запропонувати найбільш вдалий образ кандидата та його програми. Отже, цілі маніпуляторів зводяться до формування у виборців певної думки щодо спонукання підтримати саме цих маніпуляторів на майбутніх виборах.

Для успішного рішення завдань та досягнення цілей існують різні прийоми та методи ПМ, які часто називають *політичними технологіями*.

Функціонально політичні технології нерозривно пов'язані з інтересами й ролями суб'єктів, які і задають їм цілі щодо використання владних ресурсів, стабілізації або дестабілізації політичних відносин у тій чи іншій державі, організації виборчих компаній, інформаційного забезпечення ухвалених рішень, узгодження позицій при виробленні державних програм тощо. Якщо ж говорити в цілому, то найбільш загальною причиною формування політичних технологій є потреба людини у більш раціональному, економічному й ефективному способі реалізації конкретних цілей у політичному просторі.

Однак варто мати на увазі те, що, крім позитивної спрямованості політичних технологій, існує також і негативна. Часто політичні технології поширюються не тільки на легальні, але й на нелегальні процеси застосування політичної влади і відповідних типів розподілу державних ресурсів. У силу цього, технології припускають і використання прийомів та процедур, які можуть суперечити політичним традиціям суспільства. Тому у просторі влади можуть бути присутні не тільки конструктивні з погляду політичних інтересів суспільства способи впливу на владу, але і техніки, що порушують норми політичної етики ("чорний PR", дезінформація, маніпулювання тощо).

Пов'язаними з усіма – законними та незаконними – формами поведінки індивідуальних і групових суб'єктів, політичні технології є не просто розрізнені техніки та прийоми дій, вони мають досить цілісну сукупність використовуваних суб'єктом методів та процедур, які мають певний порядок свого застосування та використання. У цьому сенсі, політичні технології, що пов'язані з досягненням конкретних цілей, існують як певний алгоритм відповідної діяльності суб'єкта, що програмує його найбільш ефективні дії. Закріплюючи ж подібні прийоми, алгоритм діяльності суб'єкта водночас з'являється як результат раціоналізації рішення конкретної проблеми. Тому обчислення і закріплення в алгоритмі оптимальних і ефективних способів здійснення тієї або іншої акції дають іншим суб'єктам можливість надалі використовувати знайдений досвід.

Розмаїття конкретних прийомів, методів і процедур у політичних технологіях визначається, насамперед, сферами політичного простору, а також типами політичних процесів: електорального, інформаційно-аналітичного, переговорного та ін., які і задають людині її політичні ролі

й функції. У той же час, оскільки технологічні прийоми спрямовані на практичну реалізацію тих або інших цілей, їхньою основною цінністю є не саме знання про те, як можна щось зробити, а конкретне вміння, навички здійснення дій і досягнення цілей.

Використовуючи політичні технології, всі засоби ПМ ґрунтуються на створенні й впровадженні у масову свідомість соціальних міфів, тобто ідей, що затверджують інтереси маніпуляторів та приймаються більшістю на віру, без серйозного осмислення. У наш час може здатися, що епоха сліпої віри в міфи давно відійшла у минуле, але щоденна політична практика демонструє хибність такої думки. Як пише Е.Кассирер, “якщо сучасна людина більше не вірить у натуральну магію, то вона, без сумніву, сповідає якийсь сорт “магії соціальної”. Нові політичні міфи створюються за точним планом, відповідно до психології людей та цілей маніпуляторів. Е.Фромм доводив, що ПМ позбавляє людину здатності скласти цілісну картину світу, підмінює її абстрактною мозаїкою з тенденційно пов’язаних між собою фактів. На думку М.Лернера, у людини “виникає повне змішування понять і ніякого взаємозв’язку подій. Єдина система, в яку він здатний підставити окремі факти, – це система стереотипів, що вже склалася у нього в голові. Ця система орієнтована, головним чином, на змагання й боротьбу, де поняття добра й зла приймаються на віру” [1].

Ті, хто стверджує, що вони не підвладні маніпулюванню, все одно є маніпулюємими, якщо тільки повністю не ігнорують ЗМІ та соціальні інститути, що навряд чи можливо. Відомо, що навіть у винятково інформаційних передачах наявний прихований коментар, приховане маніпулювання (іноді його роль виконує навіть сам вибір інформації). Отримання інформації сьогодні стало настільки ж необхідною людською потребою, як і споживання їжі. “Поглинаючи” пропоновану ЗМІ інформацію, ми засвоюємо й певну “дозу” маніпуляції. ЗМІ та інші соціальні інститути можуть із будь-якої події зробити шоу, що здатне спричинити значущі політичні події. Потрібно завжди пам’ятати про те, що практично вся інформація, яку ми одержуємо, є опосередкованою, тобто такою, що пройшла крізь призму чийогось погляду.

Для прискорення соціальних міфів політичні технологи припускають використання найбагатшого арсеналу конкретних методів впливу на свідомість людей. До них належать не тільки пряме підтасування фактів, замовчування небажаної інформації, поширення неправди й наклепу, але й такі способи, як “*напівправа*” (щоб забезпечити довіру аудиторії об’єктивно й докладно висвітлюються конкретні малозначущі деталі, проте замовчуються більш важливі факти або ж надається загальна помилкова інтерпретація подій); “*наклеювання ярликів*” (коли для відторгнення слухачами й компрометації осіб або ідей їм без доказів надається непорядне визначення, наприклад, “нацист”, “фашист”, “шовініст” тощо).

Існує також безліч прийомів лінгвістичного мовного маніпулювання, що припускають використання евфемізмів для позначення тих самих явищ, а також слів, що мають оціночний відтінок.

Сучасні маніпулятори вміло використовують закономірності масової психології. Так, один із поширених маніпуляційних прийомів – “спіраль умовчання” – полягає у тому, щоб за допомогою посилення на сфабриковані опитування громадської думки або інші факти переконати громадян у підтримці більшістю суспільства бажаної для маніпулятора політичної позиції, в її перемозі. Це змушує людей, що дотримуються інших поглядів замовчувати свою думку або змінювати її через побоювання потрапити у соціально-психологічну ізоляцію або під дію певних санкцій.

Маніпулювання широко використовується не тільки у тоталітарних та авторитарних державах, де часто є домінуючим методом діяльності ЗМІ, але й у сучасних західних демократіях, особливо у партійній пропаганді та під час виборчих компаній. Сьогодні жодна президентська або парламентська виборча компанія не може обійтися без використання методів маніпулювання. Так званий “середній” виборець, зазвичай, судить про кандидата у президенти або у парламент, виходячи з образу, що створює кіно або театральне мистецтво, телебачення та інші ЗМІ.

Небачені донині, широкі можливості для контролю за свідомістю та поведінкою індивідів у суспільстві, дають право говорити, що у сучасному світі відбуваються глобальна інформатизація та комп’ютеризація суспільства. Вони роблять технічно можливими не тільки систематичну ідеологічну індоктринацію, тотальне “промивання мозків”, але і керування індивідуальною та груповою, масовою свідомістю й поведінкою. Як відзначає О.Тоффлер, наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. саме знання й інформація стають ключовим ресурсом влади. Вони дозволяють “досягти певних цілей, мінімально витрачаючи ресурси влади, переконати людей у їхній особистій зацікавленості у цих цілях та перетворити супротивників на союзників” [5].

Комунікаційна революція, що проявилася у створенні супутникового зв’язку, кабельного радіо й телебачення, комп’ютерних текстових комунікаційних систем (відео-, екранних і кабельних текстів та ін.), а також у масовому поширенні комп’ютерів, створила можливість електронного контролю за життям, напрямом думок, планами та настроями як окремих громадян, так і будь-яких громадських організацій. Сучасні комп’ютерні мережі дозволяють накопичувати й використовувати велику інформацію про здоров’я, суспільну активність, політичні установки, особисті зв’язки, фінансові справи тощо. Збирати подібну інформацію з різних електронних досьє можна порівняно легко й швидко, і що важливо – досить непомітно для суспільства.

ЗМІ та інші інститути соціалізації впливають на свідомість і поведінку людей не тільки через інформацію про навколишній світ, але і

за допомогою зміни самої людини: її менталітету, ціннісних орієнтацій, потреб й інтересів, а також формування громадської думки і моралі. ЗМІ, а також інші інститути соціалізації створюють ціннісні магнітні полюси, які формують політичну поведінку громадян.

Описані вище методики, способи та техніки маніпулювання не можуть не відбитися на процесі соціалізації індивідів. І залежно від ступеню контролю державою різних соціальних інститутів, цей процес може мати неоднозначний характер.

На наш погляд, використання й застосування ПМ може призвести до певних небажаних соціальних наслідків. Під соціальними наслідками ми розуміємо очікувані (плановані) або неочікувані (стихійно виникаючі) та непередбачені результати впровадження перетворень у суспільство, певних нововведень у соціальну систему, які позначаються на соціальних взаєминах, у групах та спільнотах між індивідами, що супроводжується зміною у матеріальному, економічному, політичному та соціальному станах.

Прагнучи визначити можливі соціальні наслідки використання й застосування ПМ, варто брати до уваги такі з них, що мають значення як для суспільства і для держави в цілому, так і для індивіда. Визначимо, перш за все, наступні:

1) *зміна політичного режиму* (під час використання ПМ існує небезпека переходу демократії до автократії шляхом узурпації влади однією особою або групою осіб, що не допускають політичну опозицію);

2) *зниження рівня політичної культури* (при збереженні основних, характерних для правлячого режиму й більшості індивідів цінностей і зразків поведінки використання ПМ не дає можливості впроваджувати у соціальне й політичне життя нових механізмів політичної взаємодії, оновлювати та реконструювати політичні традиції, що вже існують);

3) *імовірність зниження рівня правосвідомості* (у ситуації застосування ПМ є імовірність того, що населення буде розуміти свої права і саме право крізь призму інформованості самого суспільства (тобто реально за індивіда будуть думати маніпулятори, що переносять думки одних людей у свідомість інших (інтроспекція), а сам індивід реально не буде спроможним скористатися своїми правами й свободами, наданими йому Основним Законом));

4) *порушення механізмів політичної соціалізації*. У випадку монополії ініціаторів ПМ на ЗМІ, економічну й політичну владу, ПМ спроможне порушити основні механізми політичної соціалізації, які полягають, насамперед, у процесі поступового засвоєння стандартів сформованої політичної культури суспільства, що веде до формування у людини властивостей і вмінь, які дозволяють їй адаптуватися у політичній системі й виконувати там певні функції. Так, особистість не буде мати право на виборче освоєння традицій, норм та цінностей, закріплюючи їх у тих або інших формах політичної поведінки й впливу на

владу. На перший погляд, політична соціалізація – процес, що істотно гальмує поширення негативних соціальних наслідків для індивіда, адже власний досвід людей, а також неконтрольовані владою такі агенти політичної соціалізації, як родина, родичі, друзі – є істотною перешкодою для ПМ. Але в реальному житті методи маніпулювання все ж таки відіграють дуже важливу, часто негативну роль;

5) *кількісна перевага у суспільстві людей, що підкоряються.* Специфіка підпорядкування припускає сукупність ціннісних, зацікавлених і примусових орієнтацій, що визначають основні напрямки й рамки поведінки громадян у політичній системі.

Висновки. Політичне маніпулювання, хоч і має деякі позитивні характеристики, все-таки є негативним явищем. Найбільшу небезпеку для громадян і демократичного державного устрою несе використання різних методик ПМ. Негативні соціальні наслідки ПМ можуть бути надійно та ефективно обмежені найважливішим принципом плюралізму влади й плюралізму ЗМІ (на наш погляд, плюралізм влади означає поділ у суспільстві економічної, політичної й духовно-інформаційної влади; плюралізм ЗМІ може забезпечуватися їхнім різноманіттям, наявністю у суспільстві багатьох інформаційних агентств, радіо- й телестанцій, а також за допомогою редакційної незалежності теле- і радіопрограм). Також інформаційна влада, подібно до влади політичної та економічної, має потребу у контролі з боку суспільства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Доступно на сайті <http://psyfactor.org/polman>.
2. Политология: Энциклопедический словарь / общ. ред. Ю.А.Аверьянов. – М.: Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993.
3. Доступно на сайті <http://probib.narod.ru/social/karam/kara>.
4. Введение в политологию: учебник [для студентов вузов] / В.П.Пугачев, А.И.Соловьев. – 4-е изд. перераб. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2007.
5. Тоффлер О. Проблема власти на пороге XXI века / Тоффлер О. // Свободная мысль. – 1992. – №2. – С.16.

СОЦИАЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО МАНИПУЛИРОВАНИЯ

Седа Я.С.

В статье представлены основные показатели, которые определяют социальные последствия политического манипулирования. Автор доказывает, что использование политического манипулирования приводит к негативным последствиям в обществе, а именно: к возможности смены политического режима, к снижению уровня политической культуры и правового сознания, к нарушению механизмов политической социализации, а также к доминированию подчиняющихся индивидов в обществе, что, по мнению автора, является недопустимым. С точки зрения автора, для ликвидации названных выше явлений целесообразным является создание системы независимого контроля со стороны общества, а также плюрализация государственной власти и СМИ.

Ключевые слова: политическое манипулирование, политический режим, политическая культура, правовое сознание, политическая социализация, СМИ, социальные последствия.

THE SOCIAL CONSEQUENCES OF THE POLITICAL MANIPULATION

Sedaya Y.S.

This paper presents the results of an analysis of social consequences of political manipulation. Author proves that using of political manipulation leads to negative consequences in society, among them: probability to change the political regime, reduction of level of political culture and lawful consciousness, the changing of mechanisms of political socialization, the domination in society obeying people. For solving such problem author suggests to do system of independent control for power and mass-media.

Key words: a political manipulation, a political mode, political culture, legal consciousness, political socialization, mass-media, social consequences.

УДК 321.01

канд. соц. н., доц. О.М.Сахань

ДЕСТРУКЦІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ЯК ОБ'ЄКТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті розглядається проблема деструкції політичної влади, з'ясовуються її причини та ознаки, ведеться пошук механізмів щодо запобігання деструктивності політики. Акцентується увага на перевазі особистісного фактора як причини деструкції політичної влади. Обґрунтовується положення про те, що деструкція, як загальний феномен, є постійною складовою політичної влади, тому необхідне тривке вживання контролюючих заходів щодо її проявів.

Ключові слова: деструкція, кумулятивність, легітимація, делегітимація, стабільність та нестабільність влади, абсентеїзм.

Серед чималої кількості проблем, які пов'язані з владною проблематикою, питання деструкції політичної влади активно обговорюються останнім часом в засобах масової інформації, але поки не мають обґрунтованих відповідей та певного відбиття в політичній теорії, бо майже не досліджені політичною наукою.

Протягом всієї історії світової соціально-філософської та політико-юридичної думки було накопичено багатотисячовий досвід та здобуті знання з питань про феномен влади, її генезу та природу, взаємодію з іншими суспільними явищами, методику аналізу і т.ін., але цілісне, розгорнуте наукове описання та пояснення деструкції політичної влади, визначення причин її виникнення, поширення, тривалості, наслідків, механізмів запобігання і т.ін. відсутні. Асиметрія безлічі емпіричних фактів, нерідко конкуруючі трактування цієї проблеми, а також

практична потреба політиків у науково обґрунтованих рекомендаціях щодо протидії деструктивності в їхній діяльності, яка може призвести до руйнування, занепаду суспільства або його елементів, загибелі людей, нічим не виправданих витрат, нейтралізації напруженості і конфліктів у суспільстві, забезпечення його стабільності та прогресивного розвитку, з одного боку, та сучасна політична криза в Україні, яка стала наслідком деструктивної політики теперішньої влади, що поступово втягує в своє коло економіку, соціальну та духовну галузі країни, погіршуючи життя людей, з іншого боку, зумовлюють **актуальність дослідження** деструкції політичної влади.

Отже, **завданням** даної статті є проведення загального аналізу цієї проблеми з **метою** виявлення її причин, ознак та пошуку механізмів щодо запобігання деструктивним проявам політичної влади.

Деструкція як загальний феномен, що пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, розвивається й підсилюється в соціумі протягом людської історії у ході соціально-політичного розвитку і певним чином проявляється в політиці. Політика деструктивна, але здійснення навіть найгуманніших ідеалів й цілей, якщо мова йде про долі суспільства, вимагають механізмів впровадження. Людство ж знає тільки один такий механізм – політичну владу [5, с.270]. Остання завжди несе одним володарюванню, переважний вплив на поведінку інших у бажаному для себе напрямі, через примус (безпосередній чи опосередкований), принадування (підкуп, обіцянки, хабарі), блокування наслідків (тобто перешкода конкурентові в боротьбі за владу), “створення вимог” (штучне формування потреб, що їх може задовольнити лише агент влади), шантаж (погрози нині чи залякування карою за непокору в майбутньому), інформаційний безпосередній чи опосередкований контроль (за допомогою застережень, рекомендацій, помсти) і т. ін., іншим, що зазнають цього впливу, – підкорення, втрату або відмову від будь-чого.

Отже, всяка політична влада – це тиск, примус, насильство та ін. дії з боку суб’єктів політики з метою реалізації певних інтересів та цілей. Чи не в цих відносинах нав’язування одними людьми своєї волі іншим закладені деструктивні елементи політичної влади? Бо, за думкою М.Вебера, коли є “можливість проводити в середині даних соціальних відносин власну волю навіть всупереч опору, незалежно від того, на чому така можливість ґрунтується” [6], відбуваються певні руйнування, порушення, навіть знищення, усунення об’єкта (інституцій, традицій, умов життя, самої людини і т. ін.).

Існуючі теорії, концепції та парадигми влади дають опосередковане уявлення про деструктивну складову в характеристиці цього феномену, але звернення до них можуть бути **теоретичним підґрунтям** для даного дослідження. Аналіз теоретичних джерел довів, що деструктивність політичної влади закладена в дихотомічній природі самої влади. З одного боку, її вважають злом, навіть абсолютним злом, якщо влада абсолютна

(лорд Актон) [10, с.124], називають аморальною (М.Бакунін) [3, с.52], визначають як організоване насильство (А.Вендт) [7, с.52], розглядають як реальний засіб примусу та форми силового тиску (Т.Гоббс) [8, с.47], трактують як силовий вплив політичного суб'єкта, що контролює певні ресурси, а при необхідності може використати навіть пряме насильство як у внутрішній, так і в міжнародній політиці (Д.Кетлін, Ч.Меррієм, Г.Моргентау та ін.), пояснюють як здатність або можливість нав'язування волі будь-яким політичним суб'єктом (М.Вебер, Г.Гегель, К.Маркс, Ф.Ніцше, І.Фіхте, А.Шопенгауер та ін.).

З іншого боку, про владу кажуть, що вона втілює в собі принцип організованого порядку життя у людському співтоваристві, який підтримується комплексом норм і правил з метою протидії деструкції, кризі, занепаду, нейтралізації напруженості і конфліктів у суспільстві, забезпечення його стабільності та прогресивного розвитку [15], доводять, що влада сприяє встановленню соціальної рівноваги й політичного консенсусу, підтримує цілісність соціальної системи, координує загальні колективні цілі з інтересами окремих елементів, а також забезпечує функціональну взаємозалежність підсистем суспільства на основі консенсусу громадян і легітимізації лідерства (Х.Арендт, П.Блау, Р.Дарендорф, А.Каплан, Л.Козер, Г.Лассуел, Ю.Хабермас та ін.), створює намічений ефект, спрямований на зміну когось або чогось (Г.Алмонд, Д.Істон, М.Кроз'є, П.Морріс, Т.Парсонс, Б.Рассел та ін.), тому, за думкою Р.Арон, за її відсутності будь-яка влада здається бажаною [2].

Таким чином, в дихотомічній природі влади постійно присутні її конструктивна та деструктивна складові, які виступають, з одного боку, антиподами, а з іншого – є невід'ємною умовою існування самої влади. Якщо, *конструктивне* можна визначити як те, що створює умови для подальшої роботи, може бути основою для вироблення будь-яких рішень (в загальному розумінні) [9, с.251] або як характеристику, що відбиває позитивні тенденції розвитку будь-якого явища і роботу на найкращий для визначеного явища результат (у вузькому значенні), то *деструктивне* – як порушення або руйнування нормальної структури будь-чого [16, с. 196], що передуює появі чогось іншого [19, с.264]. Так, ступінь звільнення від природи компенсується ще більшим підпорядкуванням людини суспільству, яке намагається контролювати й підкоряти індивідів через систему штучно нав'язаних потреб, позбавляючи їх автономності. Людину втягують у замкнуте коло виробництва й задоволення потреб, що становить безглузду суть суспільства. Утиск і приниження сприймаються як передумови винагороди, яким підтримуються деструктивні сили суспільства достатку. Матеріальні блага стають прикладом “достатку, що поневолює” [11, с.363].

Політична влада постійно балансує між конструктивним та деструктивним, перебуваючи у різних фазах свого розвитку: підйому, спаду, кризи і виходу з кризи, переходу до фази підйому, але вже на

більш високому рівні, рухаючись ніби по спіралі. Фаза кризи є деструктивним періодом розвитку влади, а фаза підйому – відповідно конструктивним періодом, при чому в характеристиці будь-якої фази розвитку влади є і конструктивні, і деструктивні елементи. Тому однією з причин деструкції політичної влади є *загальні закономірності розвитку всіх систем*, але це не означає, що природність обернення влади з конструктивної на деструктивну виключає можливість регулювання цього явища. Хоча подолати деструкцію політичної влади в корені неможливо, але можна зменшити період кризи та нівелювати її негативні наслідки, прискорити трансформацію деструктивної фази розвитку влади в конструктивну.

Деструктивність політики багато в чому визначається особистими якостями й властивостями політичних лідерів, політичних груп (М.Бердяєв, Б.Гаєвський, Б.Годстафт, Л.Гозман, М.Головатий, М.Грушевський, М.Костомаров, В.Соловйов, Л.Хела, О.Шестопад та ін.). “Нарцисизм, садизм, прага необмеженої влади, відчуження, раболіпство, індиферентність, несвідома відмова від своєї особистої цілісності” [18, с.114] – от неповний перелік деструктивних якостей, що виявляються впливовими в політиці. Е.Фромм вважає, що їхнє пояснення варто шукати не в успадкованому від тваринних предків руйнівному інстинкті (оборонної агресії), а “відкрити очі й усвідомити, що провинною всьому ми самі, вірніше, створені нами соціальні, політичні й економічні обставини” [18, с. 36], які відповідають встановленим політичним режимам (диктаторським або демократичним), утвореним різними епохами, народами й культурами. Кожна історична епоха вимагає й народжує свого лідера. Випадкового проводиря, на думку російського політолога С.Андреева, не буває, оскільки він завжди “дітище свого часу”, своєрідний “відгук на його запит”. Випадковими можуть бути окремі політики, які не заслуговують на звання політичного лідера, хоча нерідко досягають найвищих державних і партійних посад. Серед численних претендентів на цю роль історія найчастіше вибирає того, хто найбільше відповідає потребам часу [1]. Отже, ще однією причиною деструктивності політичної влади виступає *особистісний фактор*.

Деструкція суб'єкта політичної влади виражається в деградації особи лідера, в його тяжінні до деспотичного, авторитарного правління, в бажанні узурпувати владу і підкорити об'єкт влади, що перетворюється на маніакальну ідею та єдиний сенс життя. Суб'єкт влади вже не ставить перед собою мету поліпшення життя та становища народних мас, народ стає лише засобом досягнення головної мети – отримати доступ до влади. Деструкція можлива як при одноособовому, так і при колективному суб'єкті влади, коли в ролі суб'єкта дії виступають не лише наділені владою фізичні особи, але й сама влада у вигляді держави, уряду, парламенту та інших корпоративних утворень. В цьому випадку деградація особистості пронизує більшість людей, які складають

колективний суб'єкт влади, а вони в свою чергу впливають на інших осіб: "підкорюють" їх або "інфікують" своєю манією.

Деструкція політичної влади веде до того, що владним відносинам стає притаманна ознака *кумулятивності*, коли будь-який суб'єкт цих відносин орієнтується перш за все на власні інтереси, а не на потреби партнера, намагаючись розширити сферу особистого впливу і контролю. Проблема меж влади полягає в тому, що в процесі реалізації останньої виразно виявляється тенденція до її накопичення.

Одні владні суб'єкти прагнуть до розширення своїх функцій, задовольняючи честолюбні замисли, насолоджуючись можливістю повелівати, контролювати поведінку співгромадян. Володар однієї держави, одного народу хоче володарювати над багатьма державами і народами. Володар багатьох народів, який створив на місці багатьох держав свою імперію, бажає володарювати над усім світом. Йому потрібні, як Олександрю Македонському, надлюдські почесті та навіть божественні корні у родословній.

Інші – бачать у цьому засіб до збагачення, бо влада, як ніщо, легко переплавляється у власність. Доступ до влади для багатьох рівнозначний доступові до багатства. Це доводить гостроту і конфліктність владних відносин, а також те, що зі сторони діючого суб'єкта (і за умови незмінності його прагнень), влада, за суттю, не має ніяких обмежень. Тому вона прагне до постійного розширення своєї сфери до того, щоб залучити у відносини "панування-підкорення" всіх наявних у політиці суб'єктів та зв'язки.

Програма руйнівника закладена у генах кожної людини внаслідок тисяч років війн, конфліктів, спорів і навіть суперечок держав і людей між собою, бо конфлікт і соціальний, і політичний – це свого роду війна, через яку набагато легше вивільнити накопичену в собі енергію, ніж через створення чогось нового. Таким чином, особистісний фактор є чи не найголовнішою і найбільш складною для попередження причиною деструкції політичної влади, а тому і потребує найбільшої уваги.

Для підтримки іміджу політиків та здійснення панування над людиною влада впливає на суспільство за допомогою різноманітного потужного арсеналу: ідеологічного, психологічного, морального, фізичного та ін. Наприклад, використовуючи ідеологію і пропаганду політична влада закладає у свідомість людей певні критерії та оцінки теперішнього та майбутнього розвитку суспільства, за якими люди повинні орієнтуватися в суспільному житті, створивши широку основу для влади правлячого класу або соціальної групи та маніпулювання свідомістю широких верств населення.

Серед найдієвіших способів маніпуляції вчені називають моделювання штучного образу зовнішнього ворога. Оскільки одним з головних завдань політиків і воєначальників є передбачення небезпеки, вони створюють уявні погрози для консолідації народу й можливості ним

маніпулювати. Штучне розпалення ворожнечі підтримується політично [19, с.253]. Уряди формують і провокують оборонну агресію в народі, паразитуючи на кращих почуттях людей в корисливих цілях [18, с.155].

У самій суті політичних ідеологій, що втілюють в життя певні політичні сили, закладений деструктивний характер, який незмінно веде до краху політичної системи та влади, що її утворила та підтримувала, а також до втрати численних людських життів через недалекоглядність влади, її орієнтування на задоволення владних амбіцій і потреб, відсутність конструктивного начала. До таких можна віднести ідеології фашизму, соціалізму, комунізму, які були витокami для створення авторитарних і тоталітарних режимів.

Деструкція об'єкта влади (зокрема, населення України) знаходиться у причинно-наслідковому зв'язку з розладом демократичного устрою, що виявляється у втраті громадянами прагнення до демократизації суспільства, до боротьби за власну свободу. Коли люди не бачать перспектив розвитку чи можливості змін існуючої ситуації, вони можуть поступово звикнути до неї і приймати як належну. Або можливо захоплення населення ідеями політичного лідера, коли криза влади сприймається як тимчасове явище чи незначний період, який буде фундаментом для подальшого процвітання і “всесвітнього щастя”. Значну роль тут відіграє психологічний фактор, який відбиває емоції, почуття та настрої усього суспільства, окремих груп та індивідів, виражає ставлення людей до існуючої, минулої та бажаної влади.

Спільним проявом деструкції як суб'єкта, так і об'єкта влади є явище *абсентеїзму* – своєрідного виразу протесту з боку виборців чи політиків з приводу тих чи інших дій офіційних осіб, рішень інститутів влади, коли позиція, лінія і тактика поведінки виборців, громадян, політичних діячів складається і проявляється в ухиленні від участі у виборах державних органів. Абсентеїзм може виражатися у навмисній відсутності делегатів, депутатів або парламентарів (суб'єктів влади) на зборах, засіданнях та з'їздах, що через відсутність кворуму не дозволяє прийняти певні постанови чи законопроекти або ігнорування депутатами своєї роботи, на яку їх обрав народ, як колись депутати від блоку Ю.Тимошенко, поклали на свої крісла в українському парламенті величезний прапор і замість роботи займалися демагогією. Після “першого майдану” населення України (об'єкт влади) втомилося від політики настільки, що навіть телевізійні політичні новини їх дратують, а перспективи зібрання “другого майдану” видаються дуже примарними, бо вже ніхто не хоче бути іграшкою в руках наших політиків. А тому наявне небажання українських громадян брати активну участь у задоволенні амбіцій різноманітних політичних сил.

Якщо влада стає не в змозі виконати свої програмні обіцянки, а населення вимушене платити занадто високу ціну за намічений ідеал, вона втрачає легітимність [17, с.57-58]. Розчарування в ідеалах, в цілях, в

методах їхнього досягнення, в людях, які представляють владу та політику, призводять до делегітимації політичної влади – втрати нею довіри з боку населення. Таким чином, ще однією ознакою деструктивності політичної влади є її *делегітимація*.

У певних випадках можна говорити не стільки про делегітимацію, скільки про *кризу легітимності*, під якою розуміють таке падіння реальної підтримки органів влади чи правлячого режиму в цілому, яке впливає на якісну зміну їхніх ролей та функцій. У наш час багато держав переживають кризу легітимності, в тому числі й Україна, що виявляється в політичній нестабільності, державних переворотах, глибокій соціально-економічній кризі.

Влада повинна бути націлена на стійкий розвиток політичної системи, всіх її структур, всього громадянського суспільства. Стабільність політичної системи забезпечується стійкістю самої влади, її здатністю до саморозвитку, самовдосконалення, демократичного перетворення. *Стабільність* влади – одна з найголовніших основ як існування, так і рівномірності, ритмічності, стійкості функціонування політичної влади, зміцнення і розвитку правової основи функціонування політичної системи суспільства, постійне демократичне оновлення політичного життя суспільства, вільний розвиток усіх елементів політичної системи на основі стабільної визначеності влади і еволюції її розвитку; захист політичних прав і свобод громадян. Найбільш стабільною владою є та, що побудована на інтересі людей. Особиста зацікавленість спонукає до добровільного виконання розпоряджень. В такому випадку контроль і застосування санкцій стають зайвими.

Коли руйнуються умови стабільності, такі як легальність, суверенність, публічність, моноцентричність, цілісність та легітимність, влада втрачає можливість управляти країною, її накази не діють на тих, ким вона раніше управляла, або нова влада, що прийшла, не склалася, не має підтримки з боку більшості населення, їхніх організаційних структур, а її накази не мають сили – влада відіграє роль дестабілізатора функціонування політичної системи суспільства, його політичного життя і, врешті-решт, стає нестабільною. За браком стабільності та порядку в суспільстві знижується рівень захищеності особистості, девальвується авторитет держави, у суспільстві зростає тривога, невпевненість та соціальне напруження. У такій ситуації політична система все більше втрачає можливості впливу на політичні процеси. Таким чином, ще однією ознакою деструктивності політичної влади є її *нестабільність*.

Останні два-три роки ми можемо спостерігати, як Україну буквально розривають внутрішні чвари, здається, що буцімто деструкція, стала політичною технологією, що призводить до поступового поширення кризи в політиці на усі інші галузі життєдіяльності країни. При деструкції влади відбувається занепад всіх видів її ресурсів без винятку. В першу чергу, страждає *економічна* сфера, яка характеризується в даному

випадку системною кризою, спадом виробництва, зменшенням кількості робочих місць, інфляцією, збіднінням державної казни тощо [13, с.33]. В нерозривному зв'язку з економічною системою знаходиться *соціальна сфера*, бо соціальний добробут населення неможливий в державі із занедбаною економікою. Криза *культурно-інформаційних* ресурсів в сучасних умовах проявляється в тому, що народ методично і навмисно позбавляють моральності, етики, ідеології, культури, національних цінностей і ведуть до зубожіння нації. При будь-якій ситуації має місце порушення свободи слова, висвітлення подій з необхідного владі боку. Звичайно, ми пам'ятаємо й про соціально-деструктивні можливості ЗМІ (можливість ідеологічної “обробки” населення, прищеплення потрібних владі думок та поглядів тощо). Тому для перевірки ідеї демократії в Україні та розуміння перспективи її найближчого та віддаленого майбутнього слід придивитися до характеру функціонування українських ЗМІ уважніше [4, с.17]. Це основне джерело інформації взагалі, а також головний чинник формування смаків та інтересів людини, розуміння “правильного” і “неправильного”, спосіб нав'язування масової культури в контексті мистецтва. Це найлегший спосіб забезпечити деструкцію об'єкта політичної влади – від окремого індивіда до народів світу. Не можна не згадати про часи “правління” Кучми, коли новини, що транслювалися по телебаченню, повинні були бути “правильними”, а питання відбору необхідного матеріалу регулювалося не об'єктивною необхідністю, а так званими “темниками”.

При нелегітимній і деструктивній владі *силові ресурси* можуть бути спрямовані проти власних громадян для підтримання авторитету влади. А звернення влади до сили дуже часто свідчить про нестачу влади. Проте будь-який силовий тиск з боку органів державної влади неминуче породжує протидію, яка рано чи пізно призводить до соціально-політичної деструкції соціального організму, сепаратизму тощо, тобто до сукупності реальних загроз національній безпеці. В Україні сепаратистські настрої можна було спостерігати під час президентських виборів 2004 року, коли незадоволені перемогою В. Ющенка керівники південно-східних областей заявили про намір утворення під назвою “Південно-східна українська автономна республіка”. Це умовне державне утворення отримало серед його противників глузливу назву “ПСУАР”. Прокуратура тоді оголосила про відкриття кримінальних справ за фактом зазіхання на територіальну цілісність держави, але згодом ті справи були закриті [12, с.5].

Деструкція політичної влади може проявлятися у деструктивних *рішеннях влади* і наслідках, до яких вони призводять – порушенні структури влади (суб'єкта, об'єкта та ресурсів влади), бюрократизації суспільства, коли нічого неможливо зробити швидко та ефективно – велика кількість узгоджень і суперечностей, інститути та інструкції перетворюються на протилежну сутність – паразитичну, деструктивну,

таку, що заважає. В історії досить прикладів рішень демократичної влади, що мають деструктивний характер, – це бомбардування Сполученими Штатами Америки Афганістану, Югославії, введення військ США і Великобританії до Іраку, що потягло за собою не тільки занепад економічної, соціальної, культурної сфери держав-учасниць “конфлікту”, а й численні людські жертви.

Розгалужений закон зв’язує руки і ноги, цей млин хоче перетерти людину. Тому проводиться лібералізація, що ніби повинна полегшити відносини людини і системи, спростити їх у сторону здорового глузду, духу закону, що нажаль не відповідає його змісту. Але лібералізація веде до зниження рівня управління системою, коли ніхто не хоче “ходити строем”. Знімаються заборони всередині системи, відносини спрощуються, що веде до зниження імунітету системи до будь-якого подразника, раптово падає її здатність до протистояння зовнішнім чинникам. Тоді і виникають ситуації коли, наприклад, нелегальні емігранти, що скоїли злочин самим фактом незаконного перебування в державі, що живуть на милостиню і злочинами, виходять на демонстрації на захист своїх “прав”. А ще деякий час тому їхня висилка була б автоматичною і безпроблемною.

Система все більше втрачає здатність до будь-яких системних дій. Іноді це називають “недостачею політичної волі”. З одного боку, є військові і зброя, щоб викоринити тероризм у всьому світі, але вся система відносин та світорозуміння не дозволяє це зробити, що демонструє слабкість системи. Хоча з іншого боку, метод килимового бомбардування не можна назвати зброєю гуманізму, принципи якого ми так яро пропагуємо.

Обираючи *засоби протидії деструкції* політичної влади, необхідно звернути увагу на чинники, що породжують і сприяють цьому явищу, в тому числі, загальні закономірності розвитку всіх систем, особистісний фактор, відсутність в суспільстві розвинених форм демократії та ін. Головне, щоб вибір окремого шляху подолання ґрунтувався на раціональності та ефективності його застосування, співвідношенні можливих втрат і очікуваних результатів.

У демократичному суспільстві для подолання деструктивної політики влади необхідно лише обрати інших суб’єктів влади на чергових виборах, і тоді нові політичні лідери за допомогою проведення реформ повернуть державу в конструктивне русло. Але, на жаль, держав з дійсно розвинутою демократією не так багато і потрібно шукати інші шляхи для вирішення проблеми деструкції влади. Неможливість, навіть за допомогою демократичних механізмів стримувань і противаг, остаточно обмежити амбіційність, свавілля та зловживання з боку правлячої верхівки в кінцевому результаті призведе до спрямування держави в деструктивне русло. Наприклад, проведення якісної підготовки фахівців, що здатні виробити таку програму діяльності, яка буде реально відбивати

можливості її здійснення і мінімізувати ризик кризи або максимально відстрочити її прихід.

Для цього треба зробити кроки щодо піднятті рівня політико-правової культури громадян. Через освітньо-культурні заклади та ЗМІ змінювати суспільну та індивідуальну свідомість щодо розуміння влади, навчати використовувати її не як спосіб для збагачення та отримання матеріальних цінностей і привілеїв для окремих осіб, а як спосіб покращення життя людей, за для блага народу.

Не можна пройти повз питання представництва у парламенті. Ситуація, коли у парламенті з року в рік засідають одні і ті ж дійові особи, але під іншими гаслами, або у іншій партії, а зокрема тепер, коли за пропорційною системою ми обираємо список партії, а не окремих депутатів, не є досить демократичною. Тим паче, що інтереси, які відстоюються партією, є інтересами тих, хто платить гроші, щоб той або інший опинився в кріслі депутата. А щоб вступити до лав тієї чи іншої партії, необхідно обґрунтувати свою необхідність їй, тобто довести спроможність платити за представництво своїх інтересів у парламенті, а саме за лобювання законів, необхідних для гарних перспектив розвитку бізнесу (бізнесу того, хто платить). Ось і виходить, що в парламенті сидять не депутати для представництва інтересів народу, а здирники, причому нікуди не збираючись йти звідти. Запобігти процесу кумулятивності політичної влади, припинити претензії та амбіції тих чи інших осіб (груп) можна лише з боку об'єкта політичної влади. Тому, наприклад, громадянам, які голосують за кандидата на будь-яку державну посаду, слід більше розраховувати не на достоїнства лідера, а на створення системи стримувань та противаг, здатної контролювати і запобігати його діям, спрямованим на перевищення наданих йому повноважень [14, с.92]. Тобто протидія деструкції політичної влади повинна виражатися не лише в якісному відборі політичної еліти, а й у створенні реальних механізмів для обмеження авторитарності цієї еліти.

Особливої уваги заслуговує проблема легітимізації нової політичної системи та політичного режиму України. Будь-яка поспішність у реформуванні державних структур та їхня швидкоплинність призводить до відторгнення цих структур у суспільстві та їхньої фактичної делегітимізації. Саме тому на певному етапі процесу трансформації радикальні, а іноді і революційні зміни мають поступитися еволюційним процесам, які несуть у собі традиційність державотворення та визначають тривалість політичного процесу. Результати внутрішньополітичного, економічного, гуманітарного реформування в Україні, на жаль, поки що не справляють довгострокового, позитивного впливу на суспільне життя тому, що відсутні чітко визначена стратегічна мета та ціннісні орієнтири державного будівництва, які здатні трансформуватися в домінуючу систему духовно-ціннісних координат переважаючої більшості населення України. Звичайно, становлення в суспільстві демократичного режиму не

є безумовною запорукою ліквідації деструктивних тенденцій, але це дає змогу зменшити обсяг деструктивних процесів і реалізувати ефективні засоби протидії і подолання зазначених процесів.

Отже, підсумовуючи сказане вище, можна зробити **висновок**, що деструкція політичної влади явище неоднозначне та багатоаспектне і, безумовно, потребує подальших досліджень для попередження її руйнівних наслідків.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев С.С. Политический авторитет и политическое лидерство / Андреев С.С. // Социально-политический журнал. – 1993. – №1-2.
2. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Арон Р. – М.: Текст, 1993. – 496 с.
3. Бакунин М.А. Избранные сочинения / Бакунин М.А. – Петроград-Москва, 1919. – Т.1. – 341 с.
4. Бистрицький Є. Протодемократія та культурно-політичні трансформації в Україні / Бистрицький Є. // Політична думка. – 1994. – №4. – С.17-23.
5. Борисова Г.А. Социальная деструкция: политический аспект (на примере франкфуртской школы) / Борисова Г.А. // ПОЛИТЭКС = POLITEX: Политическая экспертиза: Научный журнал. – Том 2. – №3. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – 356 с.
6. Вебер М. Соціологія, загальноісторичні аналізи, політика / Вебер М. – К.: Основи, 1998. – 534 с.
7. Вендт А. Четыре социологии международной политики / Вендт А. // Международные отношения: социологические подходы / Рук. авт. колл. проф. П.А.Цыганков. – М.: Гардарики, 1998. – С.48-90.
8. Гоббс Т. Избранные произведения: в 2 т. / Гоббс Т. – М.: Мысль, 1964. – Т.2. – 748 с.
9. Локшина С.М. Краткий словарь иностранных слов / Локшина С.М. – 9-е изд., испр. – М.: Рус. яз., 1988. – 632 с.
10. Лорд Актон. Очерки становления свободы / Лорд Актон; [рус. пер. Ю.Колкера; под ред. А.Бабича]. – L., Overseas Publications Interchange Ltd., 1992. – 206 с.
11. Маркузе Г. Ерос і цивілізація. Одномірна людина: Дослідження ідеології розвиненого індустріального суспільства / Маркузе Г. – М.: ООО “Вид-во АСТ”, 2003. – 526 с.
12. Опанасенко Т. Розкольники / Опанасенко Т. // Вечірній Київ. – 2007. – №62. – 12 квітня. – С.5.
13. Сиренко В.Ф. Интересы – власть – управление: науч. изд-е / Сиренко В.Ф. – К.: Наук. думка, 1991. – 156 с.
14. Соловьев А.И. Политология: Политическая теория, политические технологии: учебник [для студентов вуза] / Соловьев А.И. – М.: Аспект Пресс, 2005. – 559 с.
15. Суліма Є.М. Глобальна влада як соціально-філософська проблема / Суліма Є.М. // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, 2004. – № 42.
16. Сучасний тлумачний словник української мови: 60000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В.В.Дубічинського. – Х.: ВД “ШКОЛА”, 2007. – 832 с.
17. Феофанов Ю.В. Бремя власти: науч. изд-е / Феофанов Ю.В. – М.: Политиздат, 1990. – 288 с.

18. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Фромм Э. – М.: ООО «Попурри», 1999. – 624 с.

19. Хоркхаймер М., Адорно Т.В. Диалектика просвещения. Философские фрагменты / Хоркхаймер М., Адорно Т.В.; [пер. с нем. М.Кузнецова]. – М.-СПб.: Медиум, Ювента, 1997. – 312 с.

ДЕСТРУКЦИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ВЛАСТИ КАК ОБЪЕКТ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Сахань Е.Н.

В статье рассматривается проблема деструкции политической власти, выясняются её причины и признаки, ведётся поиск механизмов по предупреждению деструктивности политики. Акцентируется внимание на преимуществе личностного фактора как причины деструкции политической власти. Обосновывается положение о том, что деструкция, как всеобщий феномен, является постоянной составляющей политической власти, поэтому необходимо непрерывно применять контролирующие мероприятия в отношении её проявлений.

Ключевые слова: деструкция, кумулятивность, легитимация, делегитимация, стабильность и нестабильность власти, абсентеизм.

THE DESTRUCTION OF THE POLITICAL POWER AS THE SUBJECT OF THE SCIENTIFIC RESEARCH

Sakhan E.N.

In this article the problem of the destruction of the political power is observed, the reasons and attributes are found out, the preventing mechanisms of the destruction of the power are searched. The focus is brought to advantage of the personal factor as the reason of the destruction of the political power. The regulations about a volume prove that the destruction as the general phenomenon is a constant component of the political power, therefore it's necessary to apply controlling measures concerning its developments.

Keywords: destruction, kumulativnost, legitimating, delegitimizing, stability and instability of authority, absenteeism.

УДК 316.74:372

канд. соц. н. О.А.Марущенко

ДОШКІЛЬНА ОСВІТА ЯК ДЖЕРЕЛО ГЕНДЕРНОЇ НЕРІВНОСТІ

У статті шляхом комплексного аналізу дошкільного навчального закладу, а саме – основних вимірів трансльованого ним “прихованого навчального плану” (організація навчального закладу, домінуючі гендерні відносини, гендерна професійна стратифікація, зміст освіти, стиль викладання) охарактеризовано внесок дошкільної освіти в утвердження гендерної нерівності в українському суспільстві. Автор дійшов висновку, що, трансклюючи цілком традиційні, стереотипні, сексистські уявлення про “чоловічі” і “жіночі” стандарти поведінки, соціальні статуси й ролі, вітчизняна дошкільна освіта сприяє андроцентрічній соціалізації

дітей та відтворенню гендерної нерівності.

Ключові слова: гендер, навчальний заклад, “прихований навчальний план”, гендерна соціалізація, гендерна нерівність.

Гендерна нерівність є однією з ключових ознак, історично властивих українському суспільству. І освіта, будучи найважливішим соціалізуючим інститутом, фактично безальтернативним за масштабом свого впливу, ймовірно, зіграла у відтворенні такої нерівності першорядну роль.

Впродовж багатьох років гендерний підхід був відсутній не тільки в освітній практиці, але й навіть на рівні вибору шляхів розвитку освіти, внаслідок чого не одне покоління людей, покидаючи стіни навчальних закладів, ставало носієм гендерних стереотипів (про “чоловічу” і “жіночу” соціальну поведінку, про зв’язок сімейних, професійних, інших соціальних ролей зі статтю людини, про легітимність домінування чоловічого начала в житті суспільства тощо), чим відтворювало в соціальних відносинах існуючу гендерну нерівність, закріплювало її.

Разом з тим, як відзначає переважна більшість дослідників, сучасне суспільство характеризується якраз ломкою традиційних гендерних установок і стереотипів: менш жорсткою стає гендерна стратифікація, серйозні трансформації відбуваються в шлюбно-сімейних відносинах, послаблюється рольова поляризація, руйнуються звичні сексистські установки (у першу чергу ті, що стосуються жінок), стереотипи маскуліності та фемінінності набувають суперечливих рис, що зайвий раз підкреслює їхнє конструктивістське походження [1]. Проте в такий консервативний соціальний інститут, як освіта, подібні зміни інтегруються вкрай повільно, хаотично, непослідовно, викликаючи справедливу критику. З кінця 60-х років минулого століття, коли західна наука вперше предметно зацікавилася внеском освіти в закріплення гендерної нерівності [2], дана тема знаходиться в центрі уваги багатьох європейських і американських [3], а останніми роками – також російських [4], українських [5] фахівців у галузі соціології, психології, філософії, педагогіки. У їхньому дослідницькому фокусі перебувають такі проблеми, як гендерна дискримінація в освіті, роль освітніх інститутів у гендерній соціалізації дітей та підлітків, реалізація гендерних моделей поведінки в класі, гендерний аналіз підручників і навчальних посібників, становлення гендерно чутливої освіти тощо.

У той же час, слід підкреслити, що питома вага досліджень, присвячених гендерному аналізу дошкільної освіти, є відносно невеликою, і це не може не турбувати, адже актуальність подібних робіт пов’язана, у першу чергу, з винятковою важливістю перших років життя дитини, з унікальними особливостями її психічного устрою. Як відомо, в дошкільному віці закладається особистісний базис, проходять найважливіші етапи особистісного розвитку – від безпорадної, нездатної до самостійності істоти, до людини, що вже пізнала сутність навколишнього середовища й основу соціальної діяльності. Саме у

дошкільному віці (точніше, у 3-5 років) формується так звана гендерна константа, а до моменту, коли дитина ступає на поріг школи – і гендерна постійність [6, с.1].

Разом з сім'єю, дошкільна освіта є ключовим агентом соціалізації дитини у початковий період її життя. Ставлячи перед собою за мету “забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб” [7, с.2], гарантуючи кожному рівні умови перебування в навчальному закладі, установи дошкільної освіти акцентують увагу, зокрема, на забезпеченні соціальної адаптації дитини та набутті нею соціального досвіду [7]. Оскільки дошкільна освіта є першим ступенем освіти, від ефективності якого багато в чому залежить успіх подальших освітніх, а також інших соціальних траєкторій дитини, гендерний аналіз дошкільної освіти, звичайно ж, є першочерговим науковим завданням. І хоча за останні роки дослідницький інтерес до теми “гендер і дошкільник” істотно виріс (на пострадянському просторі даною проблемою впритул займаються В.Еремєєва, І.Клецина, Л.Попова, Л.Штильова, М.Ускембаєва, Т.Хрїзман, Н.Шевченко і ряд інших авторів [8]), разом із тим, все ще недостатньо уваги приділяється *комплексному і всебічному аналізу дошкільної установи як складного середовища, кожен аспект якого (від методичного забезпечення освітнього процесу до особливостей організації дошкільного закладу) є певним внеском у гендерну соціалізацію дитини*. Саме такий аналіз і став *метою* даної статті.

Відправна точка гендерної характеристики освіти полягає у визнанні того факту, що разом з формальною, офіційно закріпленою складовою будь-якого освітнього процесу існує також і його прихований, “тіньовий” бік, завдяки якому імпліцитно засвоюються певні моделі й навички гендерної поведінки, гендерні ролі, гендерні стереотипи тощо. Така інформація передається невербально, криється у підвалинах комунікаційних процесів в освіті, її дуже важко виокремити або усвідомити як сторонній вплив, адже вона повністю інтегрована до формального навчального плану. Цей латентний бік освіти, що зазвичай називають *“прихованим навчальним планом” (hidden curriculum)*, реалізується у трьох вимірах: а) в організації конкретного навчального закладу, у панівних гендерних відносинах, у гендерній професійній стратифікації; б) у змісті освіти; в) у стилі викладання [9]. Розглянемо окремо кожний із вимірів.

1. Організація дошкільного навчального закладу, гендерні відносини, гендерна професійна стратифікація.

Як відомо, сучасна освіта характеризується фемінізацією, і чим нижче статус освітньої установи, тим з більшою вірогідністю серед його співробітників переважають жінки. Дошкільні заклади лише підтверджують це правило: серед працюючих тут вихователів, помічників

вихователів, музичних працівників, практичних психологів майже немає чоловіків. Ймовірно, це пояснюється неперестигністю, низьким рівнем оплати подібного роду діяльності. З іншого боку, професія “вихователь”, а також суміжні з нею, є фактичним продовженням ролі, яку в сім’ї традиційно виконує саме жінка. Якщо чоловіки і займають у дошкільній освітній установі певні посади, то або керівні, або ті, що пов’язані з необхідністю проявляти і використовувати фізичну силу (наприклад, “робітник”, “двірник”, “інструктор з фізкультури”). Переважання ж серед вихователів жінок може негативно позначитися, в основному, на хлопчиках, які, таким чином, практично позбавляються “зразків мужності”, отримуючи, натомість, переважання “зразків жіночності”.

На відміну від співробітників дошкільної освітньої установи, пропорційний розподіл дітей відповідно до їх статевої належності, в цілому, відображає аналогічний для хлопчиків і дівчаток того ж віку, що мешкають в даній місцевості. Разом з тим, чинник “стать” не входить до переліку тих, за якими комплектуються дитсадкові групи [7, с.7], що може призвести до кількісної переваги або хлопчиків, або дівчаток, а отже – і до порушенні рівноваги у міжстатевих комунікаціях.

Слід також зазначити, що організація простору дошкільного закладу, на відміну, наприклад, від шкільного, не сприяє статевій сегрегації, а скоріше, навпаки, підкреслює своєрідну єдність представників обох статей: і хлопчики, і дівчатка відвідують загальні туалети, разом переодягаються, сплять в одній кімнаті.

2. Зміст дошкільної освіти.

Гендерна оцінка змісту дошкільної освіти здійснювалася, у першу чергу, шляхом детального аналізу методичного забезпечення, що використовується у роботі вихователя. Для збору такої інформації був обраний метод аналізу документів. *Об’єктами аналізу* стали програми, методичні рекомендації та розробки, які протягом останніх років рекомендувалися для використання у закладах дошкільної освіти. Таким чином, були відібрані наступні видання: “Малятко. Програма виховання дітей дошкільного віку” [10], “Методичні рекомендації до програми виховання дітей дошкільного віку “Малятко” [11], “Розробки занять по програмі “Зернятко”. Осінь – Зима” [12], “Розробки занять по програмі “Зернятко”. Зима – Весна” [13]. *Одиницями аналізу* стали речення, судження, ігри, завдання, у яких, так чи інакше, відображені соціальні прояви жіночого та чоловічого.

Основним засобом навчання і виховання в дошкільному навчальному закладі є гра. Сприяючи розвитку дитини, її емоційній стабілізації, гра виступає безпосереднім відбиттям панівних соціальних відносин, цінностей, норм, стандартів поведінки. Вже на третьому році життя дитина повинна “уподібнювати себе дорослому, відбиваючи особливості його дій” [10, с.74], на п’ятому – “створювати ігрові образи, наслідуючи діям дорослих” [10, с.79], а наприкінці навчання у дитячому садку вона

має “вільно реалізовувати рольові взаємини” [10, с.83]. Такі цілі багато в чому досягаються завдяки предметному середовищу дитячого садка, і в першу чергу – іграшкам – реальній опорі дитини у грі. Враховуючи те, що іграшки є точними копіями предметів, що існують в реальному світі, діти легко опановують різні навички соціальної діяльності, засвоюють соціальні ролі, то надаючи іграшці певних людських якостей, то ототожнюючи її з собою, то ділячись з нею власними переживаннями і радіощами. Визнаючи залежність дитини від запропонованого дорослими ігрового середовища і формуючи ключові вимоги до іграшки [14], вітчизняне законодавство, разом з тим, ігнорує важливість її гендерної спрямованості. А оскільки підбір іграшок знаходиться у компетенції співробітників дошкільної установи, існує вірогідність того, що предметне середовище дитячого садку може стати заручником гендерних стереотипів дорослих, як це відбулося у випадку із методичною базою дошкільної освіти, творці якої явно нав’язують вихователю і дитині гендерно стереотипне сприйняття іграшки: так, з машинкою, м’ячем, ведмедем “повинен” грати хлопчик, а з лялькою, лисичкою, зайчиком – дівчинка [12]. Поруч зустрічаємо і відверто стереотипні судження вихователя: “... дівчаткам подобаються ляльки, а хлопчикам – машинки” [12, с. 16], “знає Іра й Валечка, іграшка це лялечка” [12, с.22].

Якісний аналіз методичної літератури показав, що вихователь, в першу чергу, має навчити дитину виконувати різноманітні соціальні ролі. Враховуючи той факт, що вже у 4 роки діти знають, чого від них чекає оточення, і віддають перевагу саме таким соціальним ролям [15], на перший план виходить гендерна нейтральність пропонованих рольових моделей, що, на жаль, не характерно для вивчених документів. Наприклад, професійні ролі лікаря, кухаря, тракториста відпочатку “бронюються” за хлопчиками, а няні, медсестри, продавця – за дівчатками.

Куди складнішим є процес засвоєння дітьми сімейних ролей. Методична література прагне представити сім’ю як головну модель ідентифікації для дівчаток, а сімейні, домашні обов’язки (виховання дітей і ведення домашнього господарства) – як чи не єдине поле реалізації жіночих зусиль: “Мама – невтомна трудівниця. Її руки піклуються про те, щоб в домі завжди було чисто, гарно, затишно” [12, с.112]. “Розкажіть, що вміє робити ваша матуся?” – питає із сторінок методичного посібника вихователь. Нижче заготовлена і “вірна” відповідь: “Куховарити, прибирати в домі, прати, прасувати” [13, с.52]. Більш розгорнутий рольовий набір зустрічаємо в іншому тому того ж видання: мама шие, миє посуд, відводить дитину до дитячого садка (а ввечері забирає), годує, укладає спати, розповідає перед сном казку [12]. “Наші дівчата також, як тільки підростуть, будуть гарними куховарками” [12, с.52] – так обнадійливо має підсумувати одне із занять вихователь. Але справжнім прапором сексизму по праву може вважатися

вірш Ю.Шкрумеляка “Галя-прачка”, героїня якого, наслідуючи мамині дії, виконує традиційні для жінки домашні обов’язки:

*“Зажурилась наша Галя, що в брудному ходить ляля,
Всю білизну намочила, намила, ще й варила,
А потому стала прати, все робила так, як мати”* [13, с.33].

Не у приклад жіночим, чоловічі соціальні ролі описуються досить туманно: так про батька відомо, що його поважають всі члени сім’ї, що кожен ранок він йде на роботу, а у вихідні, коли вся сім’я збирається разом, бере участь в прибиранні помешкання. На тлі оспіваної материнської ролі жінки, батьківська роль, у всі часи затребувана в будь-якому суспільстві, практично відсутня в запропонованих дітям іграх, вправах, завданнях, перетворюючись, таким чином, на “роль другого плану”, і це є волаючим упущенням проаналізованих методичних посібників.

Проте відверта периферійність сімейних ролей чоловіка аж ніяк не означає, що чоловіче начало є в сім’ї вторинним. Скоріше, навпаки – при перерахуванні членів сім’ї першими зазвичай згадуються чоловіки, і лише услід – жінки (батько, мати, дідусь, бабуся, син, дочка), а, наприклад, українська народна пісня “Ходить гарбуз по городу” взагалі відображає модель сімейного устрою саме з чоловічим началом на чолі [12]. Для пояснення парадоксу про головну роль чоловіка в сім’ї на тлі явного дефіциту видимих чоловічих сімейних ролей автори методичних джерел тактовно переконують дитину в тому, що, на відміну від матері, основна діяльність батька знаходиться у “зовнішньому” світі, характеризується підвищеною відповідальністю, складністю, з чого негласно виходить наступне: чоловіки виконують в суспільстві важливіші соціальні ролі, ніж жінки, а отже, і по праву займають провідне місце.

Немов би підтверджуючи подібну статусну відмінність чоловіків і жінок, вивчені посібники формують цілком традиційні образи хлопчиків і дівчаток, називаючи перших молодчиками і наділяючи такими епітетами, як “сильний”, “хоробрий”, “міцний”, “умілий”; в той же час, дівчатка здаються маленькими, ніжними, слабкими, такими, що потребують чоловічого захисту. Недивно (враховуючи явне переважання усталених маскулінних якостей і ролей), що серед трьох- і чотирирічних дітей саме дівчатка в 2,5 рази частіше, ніж хлопчики хочуть змінити свою стать [15]. Проте у шість років, разом з затребованою маскулінністю, серед представників обох статей формується і позитивніше емоційне сприйняття дівчаток, а саме – “хлопчики гірші за дівчаток” [15], що, на наш погляд, можна пояснити панівним у дошкільному навчальному закладі стилем викладання.

3. Стиль викладання.

Вплив агентів соціалізації (і в першу чергу, сім’ї) на дитину традиційно є гендерно диференційованим. Так, хлопчиків найчастіше заохочують до самовираження, ініціативи, активності, самостійності, їм

приділяють більше часу, у тому числі “негативного” (коли, наприклад, роблять зауваження). Дівчаток з малих років привчають до слухняності, старанності, охайного зовнішнього вигляду. В результаті, хлопчики і дівчатка відчують різні наслідки такого різнобарвного впливу: перші краще освоюють навколишній фізичний простір, швидше відпрацьовують соціальні навички, відчують себе впевненіше в житті; інші, дістаючи значно менше можливостей для практичного пізнання світу, мають і скромнішу розвиненість соціальних навичок. І хоча в дошкільному навчальному закладі засоби комунікації спираються переважно на маскулінні стандарти (наприклад, змагання, що засновані на конкуренції, будь-які рухомі ігри вимагають від дітей обох статей прояву “мужності”, унаслідок чого хлопчики отримують деяку перевагу), через фемінізацію професії “вихователь” тут також можна спостерігати і своєрідну фемінізацію норм поведінки, виконання яких вимагають від дитини. Зазвичай, діти “мають” дотримуватися дисципліни, бути слухняними, уважно виконувати вказівки вихователя – саме такі стандарти суспільство традиційно створює для дівчаток, вони ж були засвоєні в дитинстві і нинішніми виховательками.

Таким чином, за рахунок поведінкової та емоційної близькості з вихователькою, вже дівчатка отримують певну перевагу перед хлопчиками через краще оволодіння фемінними зразками поведінки. З цієї ж причини саме дівчаток педагоги найчастіше обирають як своїх “улюбленчиків” [16, с.486], що, безумовно, формує у дітей обох статей менш позитивне сприйняття хлопчиків, а у гіршому випадку – навіть комплекси серед дітей чоловічої статі.

Важливим аспектом оцінки стилю роботи вихователя є аналіз того, чи вдається йому захистити свою повсякденну професійну діяльність від власних гендерних стереотипів, адже нерідко трапляються випадки, коли, наприклад, через сценарії дитячих театралізованих вистав, іншу ігрову діяльність вихователь транслює власні гендерні фантазми та страхи, що відбивають набуті ним розчарування, міфи, вподобання [17]. Для вироблення гендерно чутливого стилю роботи вихователь має критично оцінювати свою діяльність, знати сутність гендеру і специфіку його соціального конструювання, чітко усвідомлювати механізми формування гендерної ідентичності дитини в умовах дошкільної освітньої установи.

Підводячи *підсумки*, слід сказати, що зіткнувшись з таким агентом соціалізації, як дитячий садок, дитина, з більшою вірогідністю, засвоїть цілком традиційні, стереотипні, сексистські уявлення про “чоловічі” і “жіночі” соціальні прояви, стандарти поведінки, соціальні ролі, про загальне домінування у суспільстві чоловічої статі та легітимність цього. “Прихований навчальний план” дошкільної установи є, за своєю суттю, гендерно асиметричним, і поки що його позиції є достатньо міцними. Перспективи змінити цю ситуацію лежать у площині ретельного перегляду змісту дошкільної освіти, підвищення соціального статусу

співробітників дошкільних закладів, впровадження в практику педагогічної освіти цілеспрямованої “гендерної підготовки”. Шляхи і механізми реалізації цих або інших подібних інновацій стануть темою майбутніх досліджень автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Штылева Л.В.* Педагогика и гендер: развитие гендерных подходов в образовании [Електронний ресурс] / Л.В.Штылева. – Режим доступу: <http://ivanovo.ac.ru/win1251/jornal/jornal3/shtil.htm>.
2. *Jackson, P.W.* Life in Classroom. – N.Y.: Holt, Rinehartand Winston, 1968.
3. *Hall, R.M. and Sandler, B.R.* The classroom climate: a chilly one for women? – Washington, DC: Association of American Colleges, Project on the Status and Education of Women, 1982.; *Kelly, A.* Gender differences in teacher-pupil interaction: a meta-analytic review // *Research in Education*, 1988. – № 39 – P.1-23; *McCormick, T.* Creating the Nonsexist Classroom. A multicultural Approach. New York: Teachers College Press, 1994. – P.127-132.; *Sewaki, M.* Reproduction of Gender in Japanese Kindergarten [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://themargins.net/fps/student/sewaki.html>; *The hidden curriculum & moral education. Deception or discovery?* / ed. H. Giroux, D. Purpel. – Berkeley, 1987.
4. *Барчунова Т.* Сексизм в букваре / Т. Барчунова // ЭКО. – 1995. – №3. – С.12-21; *Гендерная экспертиза учебников для высшей школы: [под ред. О.А.Ворониной].* – М.: РОО МЦГИ – ООО «Солтэкс», 2005. – 212 с.; *Котлова Т.Б., Смирнова Л.В.* Гендерные стереотипы в учебниках начальной школы / Т.Б.Котлова, Л.В.Смирнова // *Женщины в российском обществе.* – 2001. – №3-4. – С.53-61; *Методика и методология гендерного образования в средней школе: [учебно-методическое пособие].* – Иваново, 2004; *Макарова Н.М.* «Скрытый учебный план» как проблема социологии образования: многообразие субъектов конструирования / Н.М.Макарова // *Вестник Удмуртского университета. Серия «Социология и философия».* – 2003. – №11. – С.17-27; *Успенская В.* Феминизм и гендерные исследования в системе высшего образования / В.И.Успенская // *Феминизм и гендерные исследования [хрестоматия, под общ. ред. В.И.Успенской].* – Тверь, 1999; *Ярская-Смирнова Е.* Гендерная социализация в системе образования: скрытый учебный план [Електронний ресурс] / Е.Ярская-Смирнова. – Режим доступу: <http://education.narod.ru>.
5. *Актуальные проблемы социализации девушек-подростков: сборн. научных статей / под общ. ред. Г.М.Лактионовой.* – К.: А.Л.Д., 1995. – 310 с.; *Гендерні студії: освітні перспективи (навчально-методичні матеріали).* – К.: ПЦ “Фоліант”, 2003; *Говорун Т., Кікінежді О.* Гендерна дискримінація в сфері освіти [Електронний ресурс] / Т.Говорун, О.Кікінежді. – Режим доступу: <http://www.helsinki.org.ua/index.php?id=1200305760>; *Луценко О.А.* Гендерна освіта й педагогіка / О.А.Луценко // *Основи теорії гендеру.* – К.: “К.І.С.”, 2004. – С.476-503; *Плахотник О.* Освіта у гендерному вимірі: західний досвід та українські реалії / О.Плахотник // *Гендер. Екологія. Здоров’я: зб. наук. праць.* – Харків, Екограф, 2008. – С.61-66; *Фролов П.* Гендерна експертиза шкільних підручників (до постановки проблеми) / П.Фролов. – К., 2001. – 35 с.
6. *Здравомыслова Е.* Гендерные стереотипы в дошкольной детской литературе / Е.Здравомыслова, Е.Герасимова, Н.Троян // *Преображение.* – 1998. – № 6. – С.65-77.
7. Закон України “Про дошкільну освіту” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mon.gov.ua>.

8. Гендерный подход в дошкольной педагогике: теория и практика: в 2 ч. [под ред. Л.В.Штылёвой]. – Мурманск, 2001; *Еремеева В.Д.* Девочки и мальчики – два разных мира / В.Д.Еремеева, Т.П.Хризман. – СПб.: Тускарора, 2001; *Клецина И.С.* Гендерные барьеры на пути личностной самореализации дошкольников / И.С.Клецина // Психологические проблемы самореализации личности. – Вып.3. – СПб.: Издательство С.-Петербургского университета. – 2007. – С.154-168; *Попова Л.В.* Гендерная социализация в детстве [Электронный ресурс] / Л.В.Попова. – Режим доступа: <http://community.livejournal.com/feministki/224640.html>; *Ускембаева М.* Методики развития гендерного самосознания детей старшего дошкольного возраста [Электронный ресурс] / М.Ускембаева. – Режим доступа: http://www.genderstudies.info/magazin/magazin_07_02.htm; *Шевченко Н.П.* Гендерні стереотипи у виданнях для дошкільнят [Електронний ресурс] / Н.П.Шевченко. – Режим доступу: <http://www.gendercentre.org.ua/htdocs/dosvid00004.htm>.

9. *Ярская-Смирнова Е.* Гендерная социализация в системе образования: скрытый учебный план [Электронный ресурс] / Е.Ярская-Смирнова. – Режим доступа: <http://edu-action.narod.ru>.

10. *Малышко.* Програма виховання дітей дошкільного віку. – К., 1991. – 206 с.

11. Методичні рекомендації до програми виховання дітей дошкільного віку “Малышко”. – К.: “СВЕНАС”, 1993. – 256 с.

12. Розробки занять по програмі “Зернятко”. Осінь – Зима: [упоряд. В.Л. Сухар]. – Х.: Веста: “Ранок”, 2008. – 192 с.

13. Розробки занять по програмі “Зернятко”. Зима – Весна: [упоряд. В.Л. Сухар]. – Х.: Веста: “Ранок”, 2008. – 192 с.

14. Підбір і використання іграшок для дітей дошкільного віку у дошкільному навчальному закладі. Методичні рекомендації Міністерства освіти і науки України від 18.07.08 № 1/9-470 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: kristti.com.ua.

15. *Каган В.Е.* Когнитивные и эмоциональные аспекты гендерных установок у детей 3-7 лет [Электронный ресурс] / В.Е.Каган. – Режим доступа: <http://www.elib.org.ua/psychology>.

16. *Луценко О.А.* Гендерна освіта й педагогіка / О.А. Луценко // Основи теорії гендеру. – К.: “К.І.С.”, 2004. – С.476-503.

17. Сообщение из проекта «Гендерный подход в дошкольной педагогике» (Образовательный центр, г. Мурманск) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.owl.ru/win/infolist/2001/v20_01.htm.

ДОШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ КАК ИСТОЧНИК ГЕНДЕРНОГО НЕРАВЕНСТВА

Марущенко О.А.

В статье путём комплексного анализа дошкольного учебного заведения, а именно – основных измерений транслируемого им «скрытого учебного плана» (организация учебного заведения, доминирующие гендерные отношения, гендерная профессиональная стратификация, содержание образования, стиль преподавания) охарактеризован вклад дошкольного образования в утверждение гендерного неравенства в украинском обществе. Автор пришёл к выводу, что, транслируя вполне традиционные, стереотипные, сексистские представления о «мужских» и «женских» стандартах поведения, социальных статусах и ролях, отечественное дошкольное образование способствует андроцентричной социализации детей и воспроизводству гендерного неравенства.

Ключевые слова: гендер, учебное заведение, “скрытый учебный план”, гендерная социализация, гендерное неравенство

PRESCHOOL EDUCATION AS A SOURCE OF GENDER INEQUALITY

Maruschenko O.A.

In the paper, by the complex analysis of a preschool educational institution, namely – main measurements of the “hidden curriculum” (the organization of the educational institution, dominating gender attitudes, gender professional stratification, the content of education, style of teaching), the contribution of preschool education to the statement of a gender inequality to the Ukrainian society is characterized. The author has come to conclusion, that, broadcasting quite traditional, stereotypic, sexist notions about male and female standards of behavior, social statuses and roles, preschool education promotes androcentristic socialization of children and the statement of a gender inequality.

Key words: a gender, an educational, “the hidden curriculum”, gender socialization, a gender inequality.

НАШІ АВТОРИ

- БОЛОТСЬКИХ** *Університет цивільного захисту України, кандидат історичних наук*
Михайло Васильович
- БУРГАРТ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувачка*
Тетяна Ігорівна
- ВЛАДЛЕНОВА** *Національний технічний університет "ХПІ", кандидат філософських наук, доцент*
Іліана Вікторівна
- ВОДНІК** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент*
Валентина Давидівна
- ГЕТАЛО** *Харківський національний економічний університет, кандидат філософських наук, доцент*
Тетяна Євгенівна
- ДАНИЛЬЯН** *Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор*
Олег Геннадійович
- ДЗЬОБАНЬ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор*
Олександр Петрович
- ЄВТУШЕНКО** *Інститут державного управління Миколаївського державного гуманітарного університету ім. Петра Могили, кандидат політичних наук, доцент*
Олександр Никифорович
- ЖДАНЕНКО** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент*
Світлана Борисівна
- ЗАГРІЙЧУК** *Українська державна академія залізничного транспорту, кандидат філософських наук, доцент*
Іван Дмитрович
- ЗИМОГЛЯД** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент*
Віктор Янович
- КАЛИНОВСЬКИЙ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат політичних наук, доцент*
Юрій Юрійович
- КЛИМОВА** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор*
Галина Павлівна
- КОВАЛЕНКО** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук*
Інна Ігорівна
- КУЗЬ** *Харківський національний економічний університет, кандидат соціологічних наук, доцент*
Олег Миколайович
- МАКУХА** *Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, доктор економічних наук, доцент*
Світлана Миколаївна
- МАНУЙЛОВ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор*
Євген Миколайович
- МАРУЩЕНКО** *Харківський національний медичний університет,*

- Олег Анатолійович ОСИПОВА** кандидат соціологічних наук
Національна юридична академія України
- Наталія Пилипівна РЯБІНІНА** доктор філософських наук, професор
Університет цивільного захисту України, доктор філософських наук, доцент
- Олена Володимирівна САХАНЬ** Національна юридична академія України
- Олена Миколаївна СІДА** кандидат соціологічних наук, доцент
Харківський національний медичний університет,
- Юлія Станіславівна СМОЛЯНЮК** Національна юридична академія України
- Володимир Федорович СТАВИЦЬКА** доктор політичних наук, професор
Національна юридична академія України
- Олена Вікторівна СУКОВАТА** кандидат філософських наук
Харківський національний університет ім. В.н.Каразіна, кандидат філософських наук
- Вікторія Анатоліївна ТРОФИМЕНКО** Національна юридична академія України
- Володимир Анатолійович ФЕДОРЧУК** кандидат юридичних наук
Миколаївський державний університет
- Оксана Олександрівна ШЕВЧУК** кандидат історичних наук
Миколаївський державний університет
- Олександр Володимирович ШЕФЕЛЬ** кандидат політичних наук, доцент
Національна юридична академія України
- Сергій Вікторович** доктор філософських наук, доцент

Алфавітний покажчик

Болотських М.В.	24	Зимогляд В.Я.	193	Сахань О.М.	207
Бургарт Т.І.	70	Калиновський Ю.Ю.	64	Сіда Ю.С.	201
Владленова І.В.	34	Клімова Г.П.	106	Смоляннюк В.Ф.	86
Воднік В.Д.	183	Коваленко І.І.	56	Ставицька О.В.	122
Гетало Т.Є.	112	Кузь О.М.	112	Суковата В.А.	18
Данильян О.Г.	3	Макуха С.М.	173	Трофименко В.А.	79
Дзьобань О.П.	40	Мануйлов Є.М.	11	Федорчук О.О.	152
Євтушенко О.Н.	161	Марущенко О.А.	219	Шевчук О.В.	139
Жданенко С.Б.	64	Осипова Н.П.	97	Шефель С.В.	48
Загрійчук І.Д.	132	Рябініна О.В.	24		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України ім. Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*: обсяг – 8-15 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакції:

– *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вчитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);

– *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);

– *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;

– *рецензію* доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);

– *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

– розмір паперу – книжковий;

– поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORLD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегель – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см)

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Нижче по центру курсивом, вказується науковий ступінь, вчене звання, ініціали та прізвище автора(-ів) (наприклад: *канд. філос. н., доц. І.І.Іванов*).

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5-10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

– *актуальність проблеми* у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;

– *аналіз останніх джерел і публікацій*, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;

– *формулювання цілей* статті (постановка завдання);

– *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;

– *висновки* з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (бюлетень №3, 2008 р.). Список наводиться в кінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок “ЛІТЕРАТУРА” (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с.22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі “Джерело”.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).

2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.

3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.

4. Матеріали, які надійшли до редакції з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам для доопрацювання.

ЗМІСТ

ФІЛОСОФІЯ

<i>Данильян О.Г.</i> Протиріччя процесу розвитку культури в транзитивному суспільстві та міжцивілізаційні конфлікти.....	5
<i>Мануйлов Є.М.</i> Естетична культура як зміст освіти майбутнього фахівця права.....	13
<i>Суковата В.А.</i> Мотив Іншого у філософії імені Павла Флоренського і в концепціях М. Бубера і К.Г.Юнга: порівняльний аналіз.....	20
<i>Рябініна О.В., Болотських М.В.</i> Взаємна представленість суб'єкта і об'єкта в “естетичній теорії” Теодора Адорно.....	26
<i>Владленова І.В.</i> Роль і місце теорії суперструн у соціальному просторі.....	35

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

<i>Дзьобань О.П.</i> Передумови та сенс правового нігілізму.....	42
<i>Шефель С.В.</i> Функціональне призначення правової культури в контексті екософської парадигми.....	50
<i>Коваленко І.І.</i> Осмислення феномену права в соціокультурній концепції Питирима Сорокіна.....	58
<i>Калиновський Ю.Ю., Жданенко С.Б.</i> Комунікативно-символічна природа суспільної правосвідомості.....	66
<i>Бургарт Т.І.</i> Сутність та об'єктивна необхідність екософії права.....	72
<i>Трофименко В.А.</i> Девіантна поведінка як основа юридичної відповідальності.....	81

ПОЛІТОЛОГІЯ

<i>Смоляннюк В.Ф.</i> Воєнно-силова практика як константа цивілізаційного поступу (світ, регіон, Україна).....	88
<i>Осіпова Н.П.</i> Соціально ефективне право – ознака громадянського суспільства.....	99
<i>Клімова Г.П.</i> Правове виховання громадян України в сучасних умовах.....	108
<i>Гетало Т.Є., Кузь О.М.</i> Онтологічні засади політики.....	114
<i>Ставицька О.В.</i> Альтернативні технології розв'язання кримінальних конфліктів: загальний аналіз.....	124
<i>Загрійчук І.Д.</i> Глобалізація і національно-культурна ідентичність.....	134
<i>Шевчук О.В.</i> Російсько-китайське співробітництво як формуючий фактор зовнішньополітичної стратегії США щодо КНР в постбіполярний період.....	141
<i>Федорчук О.О.</i> Основні етапи розвитку політичної науки в Україні.....	154
<i>Євтушенко О.Н.</i> Державна влада і місцеве самоврядування: теорія й методологія взаємодії.....	163

СОЦІОЛОГІЯ

<i>Макуха С.М.</i> Роль зовнішньоекономічних зв'язків України в забезпеченні прав і свобод людини.....	175
<i>Воднік В.Д.</i> Соціологічний підхід до аналізу проблем правотворчості.....	185
<i>Зимогляд В.Я.</i> Соціальна структура суспільства: суспільна природа, суперечності і конфлікти.....	195
<i>Сіда Ю.С.</i> Соціальні наслідки політичного маніпулювання.....	203
<i>Сахань О.М.</i> Деструкція політичної влади як об'єкт наукового дослідження.....	209
<i>Марущенко О.А.</i> Дошкільна освіта як джерело гендерної нерівності.....	221

Тираж 100 прим. Зам. № 440.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

Віддруковано СПДФО Білетченко
8(057) 758-35-98